

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

XALQARO ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2101

2022

1

ISSN 2181 – 2100

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
ILMIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES

1
2022

Журнал Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги рўйхатидан ўтган
(№ 1129, 11.11.2020 й.) ISSN 2181 – 2101

Бош муҳаррир – Рихсиева Гулчехра Шавкатовна
филология фанлари номзоди, доцент

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Қ. Омонов	<i>филология фанлари доктори, профессор (бош муҳаррир ўринбосари)</i>
Х. Ҳамидов	<i>филология фанлари доктори, доцент (масъул котиб)</i>
Б. Тўхлиев	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Қ. Содиков	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Ш. Усмонова	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Х. Дадабоев	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Н. Раҳмонов	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Б. Каримов	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Дж. Шабанов	<i>филология фанлари номзоди, доцент</i>
П. Кенжаева	<i>филология фанлари доктори, доцент</i>
Н. Абдуллаев	<i>сиёсий фанлар доктори, доцент</i>
А. Назаров	<i>сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)</i>
М. Исҳоқов	<i>тарих фанлари доктори, профессор</i>
Д. Сайфуллаев	<i>тарих фанлари доктори, доцент</i>
Х. Файзиев	<i>тарих фанлари номзоди, доцент</i>
З. Алимов	<i>тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)</i>
Т. Расулов	<i>иқтисод фанлари доктори, профессор</i>
Н. Холматов	<i>иқтисод фанлари номзоди, доцент</i>
З. Қодирова	<i>иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)</i>
М. Воҳидова	<i>иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)</i>
Р. Баходиров	<i>фалсафа фанлари доктори, профессор</i>
Д. Пўлатова	<i>фалсафа фанлари номзоди, профессор</i>
А. Шоназарова	<i>АҚШнинг Колумбия университети профессори</i>
А. Гурер	<i>Туркиянинг Анқара университети профессори</i>
Х. Байдемир	<i>Туркиянинг Отатурк университети профессори</i>
Ю. Қўч	<i>Туркиянинг Ҳожаттепа университети профессори</i>
Н. Телицин	<i>СПбДУ Туркология кафедраси мудири, профессор</i>

Нашрга тайёрловчилар:

Ж. Исмоилов, Т. Исомиддинова, М. Набиев

e-mail: nashriyot@tsuos.uz
web-site: www.tsuos.uz

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Рихсиева Г. Туркий халқлар давлатчилиги ва маданий меросини ўрганиш – илмий ҳамкорликнинг муҳим йўналиши.....4

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДАГИ ЎРНИ

Исҳоқов М., Сангиров Ж. Қўқон хонлиги тарихига доир манбаларни герменевтик ўрганишнинг аҳамияти7

Шадманова С. “Садон Фаргона” газетасида модернизация жараёнларига доир қарашларнинг акс этиши19

Göteç S. Kırgız türklerinin Hokand hanlığındaki rolleri27

Ирзаев Б. “Ишчилар дунёси” журнали Туркистон мухторияти тарихини ўрганишда муҳим манба36

Махмудов Ш. Қўқон хонлигида Шиғовул институти44

Қўлдошев Ш. Хитой манбаларида Қўқон хонлиги тарихини ёритилиши50

Абдукаримов Ж. Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тоғли тожикларнинг ўрни.....58

Мирзаева М. Қўқон хонлари ёрликлари хусусида (XVIII-XIX асрлар).....63

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ РИВОЖИ

Қорабоев У. Қўқон хонлиги худудидаги халқ байрам-томошалари ҳақида.....67

Содиқов Қ. Навоий асарлари тили анъаналарининг Қўқон хонлиги давридаги такомилли.....75

Имомназаров М. Қаюмовлар сулоласи.....88

Бобобеков Ҳ. Қўқон хонлиги хазинасининг тақдири.....98

Ҳасаний М. Фазлий Намангонийнинг “Мажмуаи шоирон” тазкирасининг тўлиқ матни ва факсимил нашрини амалга ошириш зарурлиги ҳақида104

Болтабаев С. Қўқон адабий муҳитига тегишли Туркиядаги асарлар ҳақида баъзи мулоҳазалар.....110

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА МАДАНИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ – ИЛМИЙ ҲАМКОРЛИКНИНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШИ

Ҳар қандай мамлакат ўз келажагини кўра олиши, истиқболини белгилаши учун ўз тарихи, илдизига назар солиши кераклиги ва ҳаётда ҳам унга таяниши ҳақида жуда кўп мазмунли, ибратли фикрлар бор. Бу фикр албатта туркий давлатларга ҳам тааллуқли. Яна шундай аниқ исбот талаб қилмайдиган қарашлар ҳам борки, у ҳам бўлса, ҳеч бир миллат, ҳеч бир мамлакат бошқалардан айро, ўз қобиғида яшай олмайди. Бугунги глобаллашув кучайиб, унинг турли таҳдидлари аёнлашиб бораётган ҳаётимизда тўғри йўлни белгилаш, атрофда бўлаётган ҳодисаю жараёнларга холис баҳо бериб, асосли хулоса чиқариш фақат ва фақат илм-фанга таянган ҳолда бўлиши мумкин. Бу борада эса олимларнинг анжуманлари, зиёлиларнинг баҳсу мунозараси, илмий изланишлари асосида жамиятдаги қарашларнинг эзгуликка йўналтирилганлиги муҳим аҳамият касб этади. Сўнги пайтларда тарихий илдизлари бир бўлган туркий халқларнинг муштарак ғояларини ўрганиш бўйича кўплаб, маданий ва илмий тадбирлар ташкил этилмоқда. Бу эса халқлар ўртасидаги азалий қардошлик асосида бугунги дўстона алоқаларнинг маданий, илмий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан кенгайишига муҳим омил бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Туркий Давлатлар Ташкилотига аъзо бўлиши қардош мамлакатлар билан тарихий ришталарга асосланган ҳамкорликнинг кучайишига мустаҳкам замин яратди. Ушбу халқаро ташкилот билан биргаликда юртимизда кўплаб тадбирлар ташкил этилмоқда.

Миллий кадриятларимиз, илм-фан, тил ва адабиёт тарихини чуқур ўрганишга ва тарғиб этишга қаратилган илмий анжуманлардан навбатдагиси **“Кўқон хонлигининг туркий халқлар давлатчилиги ва маданий меросини ривожлантиришдаги ўрни”** мавзусидаги халқаро конференциядир. Ушбу анжуман Туркий давлатлар ташкилоти, ТУРКСОЙ ташкилоти, Ўзбекистон Республикаси Туризм ва маданий мерос вазирлиги, Тошкент давлат шарқшунослик университети, Кўқон университети, “Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети билан ҳамкорликда Кўқон шаҳрида ташкил этилмоқда.

Анжумандан кўзланган мақсад Кўқон хонлигининг туркий давлатчилиги ривожидagi ролини ўрганиш, тарихий воқеаларни тадқиқ этиш ва хонликнинг халқаро жараёнларга таъсирини аниқлаш, шунингдек, хонликнинг маданий ва меъморий мероси билан танишишдир. Бу борада Кўқон хонлигининг давлатчилик тарихини ёритишда илмий манбаларга асосланган тадқиқотларнинг кўламини кўрсатиш ва илмий мунозарага чорлаш, олимларнинг ҳамкорлигини

кенгайтириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Анжуманда Ўзбекистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркия, Туркменистон, Венгрия ва бошқа мамлакатларнинг 20 дан ортиқ олий таълим муассасаларидан 40 дан ортиқ маърузачилар, шунингдек, халқаро ташкилотлар ва эксперт ҳамжамиятларининг 50 га яқин вакиллари иштирок этиши кўзда тутилган.

Конференция давомида Қўқон хонлигининг ташкил топиш жараёни; Қўқон хонлигининг давлат бошқаруви, ҳарбий салоҳияти, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти; Қўқон хонлиги шаҳарлари/қалъаларининг аҳамияти; Қўқон хонлигининг халқаро алоқалари ва унинг Марказий Осиё минтақасидаги ўрни; Қўқон хонлигининг маънавий, маданий ва адабий мероси; Қўқон хонлигидаги таълим тизими; Қўқон хонлигидаги тарихшунослик; Жаҳидчилик ва миллий озодлик ҳаракати; Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Қўқон хонлиги; Қўқон хонлигидаги демографик ўзгаришлар ва этник вазият; Фарғона водийсининг минтақавий барқарорликдаги ўрни каби масалалар муҳокама қилинади.

Шу ўринда Қўқон хонлиги фан ва адабий муҳит билан боғлиқ жиҳатга эътибор қаратсак. Тарихдан маълумки, Қўқон хонлигида тарихнавислик сезиларли равишда ўсиб борган. Қўқон адабий муҳити ҳам хонликнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Аввал ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган ва янги китоблар ёзилган. Бу янги асарларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди – уларнинг айримлари шеърӣ ёки қисман шеърӣ йўлда ёзилган. Бу эса қўқонлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, ўзлари ҳам шеърӣятда қалам тебратганликларини кўрсатади. «Тарихи жаҳоннамойи» (Жунайд Мулло Авазмуҳаммад Мулло Рўзи Муҳаммад сўфи ўғли), «Шоҳнома» (Абдулқарим Фазлий Намангоний), «Шоҳномаи Умархоний» (Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий, Фазлий Намангонийнинг «Зафарнома» асарини насрий қилиб ёзган). «Мунтахаб ат-таворих» (Хўжа Муҳаммад Ҳакимхонтўра бин Сайид Маъсумхон), «Тарихи Шоҳрухий» («Тарихи саййиди Худоёрхон», Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий Ниёзий бин Мулло бин Ашур Муҳаммад Хўқандий), «Тарихи жадидаи Тошканд (Муҳаммад Солиххўжа ибн Қорихўжа), «Шоҳнома» (Махзун Зиёвуддин Хўқандий), «Жангномаи Худоёрхон» (Шавқий Намангоний) ва б.

Қўқон ҳукмдорларининг қатор намояндалари темурийлар анъанасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳанинг равнақига катта ҳисса қўшганлар. Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характерли жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида баб-баравар қалам тебратган Дилшод отин, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Махзуна, Муштарӣй, Нодира, Нозук Хоним, Увайсийлар ижод қилди. Қўқон адабий

муҳитининг самарали таъсири ўлароқ бу юртдан Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа етук бадий сўз санъаткорлари етишиб чиққанлар.

Тарихнавислик ва маданий меросни ўрганиш асносида бу каби кўплаб йўналишда тадқиқотларнинг нафақат Ўзбекистонда, балки қардош ўлкаларда ҳам олиб борилгани кузатилади.

Фикримизнинг далили сифатида Тошкент давлат шарқшунослик университетида таъсис этилган “Туркология” журналининг мазкур сонини айнан шундай тадқиқотлардан намуналар келтиришга қарор қилдик. “Қўқон хонлигининг туркий халқлар давлатчилиги ва маданий меросини ривожлантиришдаги ўрни” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларининг қатор мақолалари журналимизнинг ушбу сонига киритилди. Бу йўналишдаги мақолалар журналимизнинг келгуси сонларида ҳам чоп этиб борилади.

Рихсиева Гулчехра

ТДШУ ректори, журнал бош муҳаррири

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДАГИ ЎРНИ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХИГА ДОИР МАНБАЛАРНИ ГЕРМЕНЕВТИК ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Исҳоқов Мирсодиқ

Тарих фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Сангиров Жуманиёз

ўқитувчи, ТДШУ

Герменевтика термини Ғарбий Европада XVIII асрда фанга кириб келади. Бу терминнинг маъноси юнон асотирларига кўра, йўловчи ва савдогарларнинг хомий худоси «Гермес» сўздан олинган. Бу тушунча асли фалсафада тушуниш ва тушунтиришни ўрганувчи мустақил фандир. Герменевтика методини Вилгелим Дилтей, Фридрих Шлеермах, Эдмунд Гуссерл, Мартин Хайдеггер, Ханс Георг Гадамерлар таҳлил қилиб, методнинг аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Шукур Жабборов герменевтика ҳақида «Хуррият» газетаси эълон қилган мақоласида Курони Каримни тафсир ва таъвил этишни герменевтик методга шартли равишда қиёслайди.

Герменевтикани манбанинг туб моҳиятига кириб бориш учун метод сифатида қўллаш олиш мумкин. Чунончи, умумий тавсифланса асар муаллифи манбани ёзишда тушуниш ва тушунтиришдан фойдаланган ва ўша манбани ўрганишда худди шу усулдан фойдаланиш мумкин. Демак, герменевтика методи тадқиқотчи томонидан асарни ўрганишни бошлаганданок билвосита ва бевосита турли мақсадда ишга тушади. Шу ўринда савол туғилади. Хўш герменевтикани манбаларни тушуниш ва тушунтиришда қандай мақсадларда қўллаш мумкин? Таъкидлаш керакки, бир даврга доир воқеалар ёритилган асарларда айрим сабабларга кўра (бирор бир давр ҳақида маълумот берувчи асарларнинг турли вақтларда бир-бири мавжуд эканлигидан хабарсиз шаклда ёзилиши, муаллиф шахсий манфаатлари асосида воқеа тавсифини ўзгартириши, эшитилиб ёзилган манбалардаги фарқ ва б.) кўплаб фарқлар мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, Қўқон хонлиги тарихига доир бугунги кунда қирқдан ортиқ қўлёзма асарлар аниқланган бўлиб, уларда бир-бирини инкор этувчи фарқлар анчагинани ташкил этади. Бу Қўқон тарихига доир амалга оширилаётган тадқиқотларда айрим муаммоларни

келтириб чиқаради. Айнан шу жараёнда герменевтика методини қўллаш масалани ижобий ҳал этишга ёрдам беради.

Шу ўринда яна бир муаммо пайдо бўлади. Манбалардаги фарқларни тушуниш ва яқдил хулоса орқали тушунтиришда герменевтика методини қандай қўллаш мумкин?

Бу ҳолатда муаллиф ва унинг асарига эътибор қаратмоқ лозим. Чунончи, Дилтей тушунишни матн муаллифининг маънавий дунёсига кириш сифатида тавсифлайди. Яъни тушуниш жараёни муқаррар равишда тушунишга ҳаракат қилаётган нарсага қўшимча маъно юклаш билан боғлиқ. Бинобарин, тарихчи олдин ёзилган асарни, ёки воқеа тафсилотини кимдандир эшитиб қандай тушунган бўлса, шундай тушунишининг ўзи етарли бўлмайди. Демак. Тушуниш ижодий жараён бўлиб, муаллиф юклаган маънони айнан акс эттиришигина эмас, балки унга танқидий баҳо бериш, ижобий жиҳатларини сақлаб қолиш, маънони ўз даври воқеликнинг мазмуни билан бойитишни назарда тутати. Демак, бу муаллифнинг асарни яратишда роли юқори эканлигини кўрсатади. Хўш асарлардаги қарама-қаршиликларни герменевтик жиҳатдан таҳлил этишда муаллифнинг қайси жиҳатларига алоҳида эътибор қаратмоқ лозим?

Биринчи ўринда муаллифнинг мансублик даражасини белгилаш лозим. Муаллифнинг асарни ёзиш жараёнида тарихий далиллардан қандай фойдаланганига ҳам эътибор қаратмоқ лозим.

Маълумки, тарихни яратишда тарихчилар далил сифатида ўзидан олдин яратилган асарлар, балки, оғзаки манбалар, афсоналар, ривоятлардан ҳам фойдаланган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, далиллар бизгача ҳеч қачон соф ҳолида етиб келмайди, улар тарихчининг онгида таъсирга учраб, дахлсиз ҳолатда тарихчининг қарашлари ва интерпретациясини ифодалайди. Муаллиф асар яратишда реал воқеанинг сабабига далил сифатида айрим ҳолатда афсона ва асосланмаган оғзаки тарихдан фойдаланади. Уни ҳақиқат деб билади. Масалан, Муҳаммад Ҳакимхон Тўра «Мунтахаб ат-таворих» асарида Абдурахимбийнинг ўлими сабабини шундай тарифлайди: «Раҳимхон катта обрў билан Самарқанд сари равона бўлди. Бул шаҳарга кириб келгач, табиатида оғир бир хасталик пайдо бўлди. Айримлар айтишича, у ҳазрат шайх Қусам ибн Аббос – Аллоҳ ундан рози бўлсин – мозорига зиналардан отда чиқиб бориб, шу беадаблиги сабабли бундай касалга мубтало бўлган».¹ Демак, Муҳаммад Ҳакимхон Абдурахимбийнинг ўлимига сабаб сифатида халқ орасидаги афсонани далил сифатида келтирмоқда. Ёки, Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» асарида Шохрухбийнинг ўлимига тўхтаб, қуйидаги маълумотларни келтиради: «Шохруххонни вафоти мусаннифи «Тарихи Шохрухий» форсий забони тилида шул тариқа тарих

¹ Муҳаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат – таворих. (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) Форс –тожик тилидан таржимон Шодмон Воҳидов. Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 231 б.

айтубдур: лафзи «атрок»ни «хон Шохрух»дин ихрож қилинганда тарих, яъни 1124/1712 йил ҳосил бўлар экан. Яна баъзи зуфаролар: Шохруххон вафоти тарихи баъзи алфозлар мулло Бозор Охундни муридлари оғзидан чиққан экан, моддаи тарих топибдур. Онинг ҳикояси шул эканким, вафотига Шохруххон Хўқанд шаҳрининг қалъа ва арк биноларида намангонлик мулло Бозор Охундни муридларидин бир одамни мардикор қилиб ишлатиб юрган экан. Бу хабарни мулла Бозор Охунд эшитиб они халос қилмоқ учун Хўқандга келиб Шохруххондин ул мурудларини илтимос қилган экан. Хон илтимосларини рад қилибдур. Шайх хондин хафа бўлиб қайтиб, Қоравултепада бир муридларининг уйига бориб, деворга Шохруххон тасвирини тортиб, ўқ-ёй ила ул суратга қараб отиб, мизбонга айтибдурлар «Шохрух мурд» деб. Бу ҳодиса пайшанба куни жума кечаси экан. Ўша жума куни хонни кифтига бир ёмон яра чиқиб, вафот қилибдур. Бир неча кундан кейин мулло Бозор Охундни бир муридлари Қоровултепага, ўшал уйга қўнганда соҳиби хонадон воқеасини баён қилиб, шайх жўнаганлари ҳамано хон вафот қилди дебдур. Бул тарихни айтувчи муаррих узр баён қиладурким, бул ҳикоя ва тарихни баён қилганимдан муддао тоифаи аҳлуллоҳни дилларини озурда қилмоқлик аломати интиқол ва заволи умр ва мулки давлатдир. Минбад хони замонларга ибрат учун бу ҳикояни баён қилдим».¹

Муаллифга қўйилган кейинги талаб, у асарида берган маълумотини қаерда қайси манбадан олганидир. Қўқон хонлиги ҳақида маълумот берувчи қўлёмаларни герменевтик тадқиқ этишда ана шу жиҳатга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим. Чунончи, Н. Жўраевнинг фикрича, тарихий манбаларни ўрганишда унинг асосли ва асосли эмас эканлигини аниқлаш жуда муҳим. Чунки тарихий манбани яратган муаллиф ўз манфаатлари доирасида, ўз мақсадлари ва қизиқишлари чегарасида далил тўплайди.² Қўқон тарихига доир асарларни ўрганиш жараёнида бу фикрларга яна қўшимча қўшиш мумкинки, муаллиф манбадаги маълумотларни ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳам тўплаган.

Бугунги кунда кўпчилик тарихчилар манбаларнинг энг қимматлиси воқеа содир бўлган даврда ёзилган манба деб ундаги маълумотларни асос қилиб оладилар. Лекин, бунга амал қилиб, биринчи яратилган манбани доимо тўғри деб асос қилиб олиш ҳам мақбул эмас.

Манбанинг танланиши ва унинг таҳлили тарихчининг айни вақтда тадқиқ этилаётган муаммо юзасидан қанчалик билимга ва маълумотга эга эканлиги билан боғлиқ. Бунда тарихчининг тадқиқот жараёнидаги манбадан ташқари билимлари муҳим аҳамият касб этади. Масалан, тарихчи ўз кўзи билан кўрган, эшитган, ўқиган воқеани ёзишда умуман жараённи ўз ҳолича тасвирламайди ва тасвирлай олмайди ҳам. Яъни, у ўзи кўрган ёки эшитган

¹ Мирзо Олим Маҳмуд Хожи. Тарихи Туркистон. Т.: «Янги аср авлоди», 2009. 50 б.

² Тарих фалсафасининг назарий асослари... 81 б.

воқеани ўзига қабул қилади, сўнг ўзининг билим даражасидан келиб чиққан ҳолда қоғозга туширади. Ёки, шу воқеа олдин бошқа асарларда ёзилган бўлса уни ўзи топган маълумотлари билан бойитади. Агар маълумотни компиляция ҳолида берган бўлса, олдинги асардан жумлаларида, маълумот руҳида фарқ мавжуд бўлади. Бу манба муаллифининг дунёқараши, фикрлаши қай даражада бўлганлигини билишни талаб этади. Таъкидлаш керакки, буни аниқлаш учун муаллиф дунёқарашига таъсир қиладиган омилларга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим. Бундай омилларга қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин: Муаллифнинг яшаган вақти, муаллифнинг моддий имконияти, муаллифнинг таълим олганлиги даражаси, таълимда қайси илмлардан хабардорлиги, муаллифнинг қандай иш билан шуғулланганлиги, муаллифнинг асарни нима мақсадда ёзганлиги, асар ёзишда унинг атрофдагиларнинг таъсири. Хуллас, манбаларни герменевтик тадқиқ этишда манба ва унинг муаллифи мукамал шарҳлай олиш муҳим аҳамият касб этади.

Абдурахимбийнинг Хўжанд вилоятини эгаллаши ва Оқбўтабий тақдири ҳақида маълумот берган асарлардаги ўзаро қарама-қарши маълумотлар таҳлилида ушбу методни қўллаш мумкин. Чунончи, воқеа ёритилган асарларни икки гуруҳга ажратишимиз мумкин. Биринчи гуруҳ асарларда, Абдурахимбий Хўжандни эгаллаган вақтда Оқбўтабийни қатл эттирган деб ёзилган бўлса, иккинчи гуруҳдаги асарларда, у асир олиниб, Ўзганга сургун қилинганлиги ва у ерда уч йилдан сўнг ўз ажали билан вафот этганлигини ҳақидаги маълумотларни кўраемиз.

Эътиборлиси, биринчи даражали манбалардаги бундай фарқлар, Қўқон хонлиги тарихига доир қилинган тадқиқотларга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймаган. Чунончи, В. Наливкин¹, В.М.Плоских², Й.Қосимов, Ш. Воҳидов³, Б.М.Бабажонов⁴, Скотт С.Леви⁵ каби тарихчиларнинг асарларида бу ҳолни кузатамиз. Лекин, ушбу асарларда масалга батафсил тўхталиб ўтилмаган.

Мавжуд фарқларни бартараф этиш, барча асарлардаги воқеа тарифларини герменевтик жиҳатдан синчиклаб тадқиқ этишни талаб қилади. Чунончи, Тарихчи Муҳаммад Ҳакимхон Тўра тарихий-биографик ва мемуар «Мунтахаб ат-таворих» асарида Абдурахимхоннинг Хўжандни эгаллаш жараёнига тўхталган ҳолда, ёзишча Шохрухбийнинг ҳукмронлик даврида Раҳим оталиқ юзнинг ўғли Оқбўтабий ҳукмронлиги остидаги Хўжанд мустақил эди. Оқбўтабий ва Шохрухбий муносабатлари жуда яхши бўлиб, Ўқбўтабий

¹ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886. С — 57.

² Плоских В.М. Киргизы и кокандское ханство. Фрунзе. “Илим”, 1977. С – 71

³ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намоёндалари, асарлари). Т.: “Академнашр”, 2010 й. 12 -13 б.

⁴ Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио – Ташкент. 2010 г. С — 105.

⁵ Скотт С.Леви. Кхоқанд тхе рισε анд фалл оф. Университй оф Питтсбургх Пресс. 2017 сарс. Пп 21,22.

унинг кизига уйланади. У Шохрухбийнинг катта ўғли Раҳимхонни ҳам чақириб олиб, унга вилоят бошқарув ишларини топширади. Бироқ, Раҳимхоннинг амалдорлар орасида обрўйи кундан-кунга ортиб боради. Бу ҳолдан хавотирга тушган Оқбўтабий Раҳимхондан қутилишга интилади. Раҳимхон бундан огоҳ бўлиб, бир неча яқин кишилари билан Қўқонга кетади. Оқбўтабий дарҳол беш юз нафар қирғизни Раҳимхонни тутиб келиш учун жўнатади. Қирғизлар Шумкўрғон мавзесида унга етиб олади. Бироқ Раҳимхонга бас кела олмайди. Раҳимхон Қўқонга қайтади. Қолган воқеаларни Муҳаммад Ҳакимхон шундай тарифлайди, — «Оқбўтабий Раҳимхоннинг бу ишидан хабар топгач, ҳайрат бармоғини тишлади ва бу ёввойи овни қандай қўлга киритиш тадбирини била олмай, боши қотди. Аҳийри, Раҳимхон олдига сўзамол ва гапга чечан элчиларни юбориш пайида бўлди, аммо, бу суҳандон элчилар орқали уни қанчалик ҳузурига таклиф этмасин, Раҳимхон бу илтимосларни қабул қулоғи билан эшитмади. Бироқ, Оқбўтабийнинг анча ваъдаси ва орада юзага чиққан аҳду паймонларидан сўнг ниҳоят ул олий мартабали Раҳимхон Оқбўтабий ҳузурига келди ва ҳар икки соҳиби давлат бир-бирларига лутфи марҳамат кўргузгач, Оқбўтабий Раҳимхон қаламига ҳасанотлар айтди ва меҳмондорчилик расмини бекаму кўст адо этди. Бу воқеадан бироз вақт ўтгач, айрим фитна кўзғовчи шайтон сийрат бузуқи кишилар яна бир неча бор Оқбўтабийнинг ихлосини Раҳимхондан қайтариб, ул жасур ва довюррак хонни ҳибсга олиш сари ундашга киришадилар. Раҳимхон ҳам бу ҳолдан ҳам воқиф бўлмай қолмади ва бир кечаси Оқбўтабий Хўжанд арки устида ноз уйқуда ухлаб ётган маҳал бир нечта қасоскор баҳодирлар билан бирга адоват қиличини белининг юз жойидан ўнгу сўл қилиб боғлаб, андишасизлик либосини эгнига ташлаб, арк сари юзланди ва ул амирлик паноҳи устига ногаҳоний ўлим мисоли ёпирилиб келиб, кин-адоват қиличи воситасида амир ва унинг ёнида ухлаб ётган икки нафар ой юзли фарзандига қиёматгача турғузмас даражадаги ўлим шарбатини ичирдилар. Ўша кечасиёқ ул бечора шаҳид амирни тупрокқа топширдилар ва эртаси куни Раҳимхон амирлик тахтига ўтирди. ... Раҳимхон бироз вақт ҳукм юргизгач Хўжандни укаси Абдулкаримбийга берди ва ўзи Хўқанд шаҳрига бориб ўтирди».¹

Эътиборни қаратадиган жиҳат асардаги Хўжанд воқеасини ёзишда муаллиф қайси манбалардан фойдаланганлигидир. Маълумки, асар 1259/1843 йилда Шаҳрисабзда яратилади. Хўжанд воқеаси эса 1724 йилда содир бўлади. Ораликда 119 йил фарқ бор. Бунда биз икки омилга эътибор қаратишимиз лозим. Биринчиси, муаллиф даврида шу воқеа ёритилган қандай асарлар мавжуд эди ва қайсиларидан фойдаланган. Иккинчиси, оғзаки тарихдан қай даражада фойдаланган.

¹ Муҳаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат – таворих. (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат вахотиралар) Форс –тожик тилидан таржимон Шодмон Воҳидов. Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 228-230-бетлар.

Муаллиф асарда Фазлий, Амирий (Умархон) шеърларидан намуналар келтиради. Бу унинг улар ижодидан яхши хабардор эканлигидан далолат беради. Бу адибларнинг шу давр ҳақида маълумот берувчи тарихий асарлари бўлиб, бироқ уларда Оқбўтабий тақдири ҳақида маълумотлар учрамайди.¹ Энди эътиборни оғзаки тарихга қаратайлик. Раҳимхонни ушлаб келиш учун юборган қирғизлар воқеасининг ёритилиши муаллифнинг оғзаки тарихдан фойдаланганлигини кўрсатади. (буни асардаги Фозилбийнинг кипчоқларга қарши курашган қисмини ёритишида янада аниқ кўрамайди²) Демак муаллифнинг оғзаки тарихдан фойдалангани воқеани ёритишдаги ютуғи десакда, аниқ кимдан эшитганини ёзмагани воқеанинг объективлигини камайтиради.

Шунингдек, асарга тарихий тамойиллар асосида қарасак кўплаб номутаносибликни кўрамайди. Масалан, Детерменизм (сабабийлик) тамойили нуқтаи назаридан қаралса бу янада аниқроқ кўзга ташланади. Чунончи, биринчидан, Оқбўтабий Раҳимхонга вилоят ишларини топшириб қўйиб ўзи айш-ишрат билан машғул бўлди, -дейлади дастлаб. Раҳимхон аркка бостириб кириб, икки фарзанди билан ухлаб ётган вақтда барчасини ўлдиради. Ашй-ишратга мойил ҳоким ҳарамда ухламайди? Иккинчидан, Оқбўтабийнинг икки ўғли бор экан, нега Раҳимхонни чақириб вилоят бошқарувини унга топширади? Айтиш керакки бу фарзандлари катта ёшли бўлган. улар Шохрухбийнинг қизидан туғилган бўлмаган. Агар ундай бўлса эди Абдураҳимбий ўз қариндошини ўлдирмаган бўлар эди. Афсуски, Оқбўтабийнинг оиласи ҳақида бизгача аниқ маълумот етиб келмаган. Учунчидан, Оқбўтабий Абдураҳимхонни ўлдирмоқчи эди. У қочиб кетди. Лекин яна чақириб олди ва бошқарувни унга яна топширди. Муаллиф томонидан уни чақириб олиш сабаби, зарурияти келтирилмайди. Аслида ҳам Оқбўтабийда бунга эҳтиёж йўқ эди. Тўртинчидан, Шохрухбий вафотидан сўнг Қўқон ҳокимиятини қўлига олиб, анчайин мустақамлаган Абдураҳимбийнинг Бабажонов Б.М. ёзганидай ғарбдаги ерларни эгаллаши маълум эди.³ Айниқса Хўжанд бунинг учун дарвоза сифатида айни муддао эди. Оқбўтабий ҳокимлигида бўлган Хўжанд бўлса бу вақтда Унинг отаси Раҳим оталиқ юз ҳоким бўлган Ўратепа таркибида эди. Шу сабабли Оқбўтабийнинг ўлдирилиши Ўратепа билан муносабатларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Шунингдек, Абдураҳимбийнинг ўз кўёви Оқбўтабийни ўлдириши ўша давр тамойилига қарши иш бўлиб, уни ўлдириб ўз кўёви қотили номини олгандан, оқуйлик қилиш унга мақбул эди. Чунончи кейинги хонларнинг қилган ишлари бунга мисол бўла олади.

Худоёрхонзода «Анжум ат-таворих» асарида Оқбўтабий тақдирини ўзгача тарифлайди: «Жулусдин икки йил ўтгач, катта қўшин билан Ўратепа итоатида бўлган Хўжанд ва Истравшан томонга қўшин тортди. Учунчи куни

¹ Воҳидов Ш. Кўрсатилган асар. 139-142-бетлар.

² Муҳаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат – таворих. (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) Форс –тожик тилидан таржимон Шодмон Воҳидов. Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. 234 б.

³ Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио – Ташкент. 2010 г. с. 105.

тонгда Хўжандга келиб, арқон ва нарвонлар билан баҳодирлари шаҳарга кирдилар. Дарвоза посбонларини ўткир қиличлар дамидан ўтказиб, йўқлик оламига жўнатдилар. Бутун лашкар шаҳарга кириб, ҳоким ўтирадиган ички қалъага юзландилар. У ернинг волийси Оқбўтабек кечаси билан пари юзли Хўжандлик қизлар билан мажлису базм қилиб, хуршидюзли соқилар қўлидан қизил шароб ичиб, хушдан кетгунча маст, ғафлат уйқусида ётар эди. Жанг ноғораси ва уруш найи овозидан уйғониб, қиёмат кунига ўхшаган ҳолатни кўрдида, қармоққа тушган балиқдек талвасага тушиб, уруш либосини кийиб, хос мулозимлари билан отда бирор бир бурчакка чекинмоқчи бўлди. Хўқанд лашкарининг муқаддимаси етиб келиб уни асирга олдилар ва Абдурахимхоннинг нусратасар назаридан олиб ўтдилар. Хон уни барча кўчу-кўронлари билан Ўзган қалъасига юборди. Уч йил ўтиб у ўз табиий ажали билан у ерда вафот этди.»¹

Бу ўринда муаллифнинг асарни нимага асосланиб ёзганлигига эътиборни қаратишимиз лозим. Чунончи, муаллиф ўздан олдин ёзилган асарлар билан таниш бўлган.² Муаллифнинг кейинги маълумотидан маълум бўладики, у асарни ёзишда нафақат қўлёзма китоблардан балки, ҳужжатлардан ҳам кенг фойдаланди.³ Хўш муаллиф айнан қайси асар ва ҳужжатлардан фойдаланган? Абдулқаримбийнинг Қипчоқларга қарши юришини ёритишда «Мунтахаб ат-таворих» асаридан фойдаланганлиги ҳақида маълумот бериб ўтади.⁴ Демак Худоёрхонзода «Мунтахаб ат-таворих»даги Хўжанд воқеаси ҳақида берилган маълумотлар билан таниш бўлган. Хўш унда нега Оқбўтабий тақдирини Муҳаммад Ҳакимхон Тўра асридаги каби эмас, балки бошқача тарифлади. Бизнингча муаллиф масалага юзаки қарамаган. Чунончи ўзи ҳам асар ёзиш сабаблари баёнида, ёзаётган ҳар бир маълумотга тарихчи жавоб беради дейди.⁵ Қолаверса «Анжум ат-таворих»даги маълумотлар «Мунтахаб та-таворих»даги шу давр воқеаларни ёритишга хизмат қиладиган маълумотларга қараганда батафсил ва тўлалиги билан алоҳида ажралиб туради.

Мирзо Олим Мушриф «Ансаб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин» асарида Оқбўтабий тақдири ҳақида қуйидагича маълумот беради: «... Тахти салтанатга [Раҳимхон] ўлтирди эрса, дафъатан қўшин тортиб, бир кечада Хўжандга дохил бўлиб, Муҳаммадраҳим оталиқ қирғизнинг ўғли Оқбўтабий қатл айлаб ва яна икки ўғлини қатл этиб, Хўжанд ҳукуматини укаси Абдуқаримбекка тафвиз қилди».⁶

¹ Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих (Тарих юлдузлари). Т.: «Фан ва технология», 2014. Форс-тожик тилидан таржимон Шодмон Воҳидов. 94-95-бетлар.

² Худоёрхонзода. Кўрсатилган асар. 25 б.

³ Худоёрхонзода. Кўрсатилган асар. 29-30- бетлар.

⁴ Худоёрхонзода. Кўрсатилган асар. 110 б.

⁵ Худоёрхонзода. Кўрсатилган асар. 26 б.

⁶ Мирзо Олим Мушриф. Ансаб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин. Наширга тайёрловчилар: филология фанлари доктори, профессори Акбар Матғозиев, Муҳаббат Усмонова «Ғ.Фулум номидаги адабиёт ва саънат нашриёти», Т.: 1995 й. 14,15- бетлар.

Шу ўринда муаллиф ҳақида тўхталсак. Мирзо Олим тахминан XIX асрнинг 20-80 йилларида яшайди. Маллахон ва Худаёрхон даврида сарой хизматида бўлади. Муаллиф асарида Хўжандни эгалланиши ва Оқбўтабийнинг тақдири масаласи воқеаларни компиляция шаклида, «Ибрат ул ҳавокин» ва кўпроқ «Мунтахаб ат-таворих»дан фойдаланган ҳолда ёритади.

Асарда эътибор қаратилиши керак бўлган, бошқа асарларда учрамайдиган яна бир жиҳати шундаки, Оқбўтабийни қирғиз эди деб ёзади. Бу хусусида кейинги йилларда қилинган тадқиқотларда ҳам қарама-қаршиликни кузатамиз. Масалан, В.М.Плоских ўзининг “Киргизы и кокандское ханство” асарида Хўжанд ҳокими Оқбўтабий қирғиз эканлиги (унинг юз қабиласидан эканлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди) ҳақида ёзади.¹ Шу масалага тўхталган Ш. Воҳидов², Б.М.Бабажонов³, Й.Қосимовлар Оқбўтабийни юз қабиласидан эканлиги таъкидлайдилар. Чунончи, хориж тадқиқотчиси Оҳио штати университети профессори Ссотт С.Леви ҳам масалага холис ёндашиб «Khokand the rise and fall off» асарида Оқбўтабий юз қабиласидан эканлиги, Хўжанддан ташқари Жиззах, Ўратепа, Ҳисори Шодмон ва Қурамада юз қабиласининг нуфузи баланд эканлиги ва Абдурахимбий Хўжандни эгаллаш жараёнида Оқбўтабийни ўлдирганлиги ҳақида ёзади.⁴ Ҳақиқатдан ҳам «Мунтахаб ат-таворих»да келтирилганидай: «Ўша пайтлар Раҳим оталиқ юзнинг ўғли Оқбўтабий Хўжандда амирлик ноғорасини чалиб ўтирган даврлар эди».⁵ Оқбўтабий юз қабиласидан бўлган. Буни қабилалар жойлашуви ва бўлиниши юзасидан тадқиқот олиб борган Х. Дониёров маълумотлари ҳам тасдиқлайди. У бир қанча ишончли манбалар ва қариялардан эшитган маълумотларига асосланиб ёзишча юз Ўзбек халқини ташкил этган 92 қабиланинг йирикларидан бири бўлиб, минг каби кўплаб майда тармоқларга бўлинади ва Жиззах, Самарқанддан ташқари Ўратепа, Хўжанд, Ҳисор ҳудудларида истиқомат қилади.⁶

Ниёз Муҳаммад Хўқандий «Ибратул ҳавокин» асарида Абдурахимбийнинг Хўжандни эгаллаши ва Оқбўтабий тақдири масаласига шундай тўхталади: «У алп (Абдурахимхон назарда тутилмоқда) қоматли полвон эди. Узокни ўйлайдиган, маслаҳатга қулоқ соладиган бир амир эди. Ўшал замонда Бухоро амири заиф ва нотавон бўлиб, давлат бошқаруви ва ҳукумат ишларидан узоклашган эди. Абдурахимхон вақтни ғанимат ва фурсатни

¹ Плоских В.М. Киргизы и кокандское ханство. Фрунзе. “Илим”, 1977 й. 71-72-бетлар.

² Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намоёндалари, асарлари). Т.: “Академнашр”, 2010 й. 12 б.

³ Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио – Ташкент. 2010 г. с. 105.

⁴ Ссотт С.Леви. Кҳоканд тхе рисе анд фалл оф. Университй оф Питтсбургх Пресс. 2017 еарс. Пп 21,22.

⁵ Муҳаммад Ҳақимхон Тўра. Мунтахаб ат – таворих. (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат вахотиралар) Форс –тожик тилидан таржимон Шодмон Воҳидов. Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 228 б.

⁶ Дониёров Х. Ўзбек халқи шажара ва шевалари. Т.: «Фан», 1968. 74,82-85-бетлар.

муҳим деб билиб, Ўзбекия диловарларидан ва сартия номдорларидан йигирма уч мингга яқин кишидан иборат шикаст кўрмаган ва зарару кулфат етмаган қўшин йиғиб, Хўжанд сари ҳаракат қилди. Бир кеча кундузда илғор тарзда Хўжандга етиб келиб, тонгда ул вилоятни босдилар. Вилоятнинг волийси Оқбўтабийни қўлга олиб, Хўжандни эгалладилар. Шаҳарнинг ашроф ва аёнлари султонлик карам ва хурматидан баҳраманд бўлдилар, вилоятда ҳукм сурган эски бидъатни йўқотиб, аҳолини хурсанд ва фараҳманд этдилар»¹.

Асарда Хўжанд ва Оқбўтабий воқеаси компилятив берилади. Маълумотнинг эътиборли жиҳати муаллиф гарчи Оқбўтабийнинг кейинги тақдири ҳақида аниқ бир маълумот келтирмасда, Абдурахимбий Хўжандни эгаллаш жараёнида уни ўлдирилганлиги эмас балки унинг асир олинганлиги ҳақида маълумот келтиради. Хўш ушбу маълумотлар қай даражада объектив?

Шу ўринда муаллиф ҳақида тўхталсак. Ниёз Муҳаммад тахминан 1804-1805 йилда дунёга келади. Оила аъзолари Қўқон хонлиги қўшинида хизмат қилишган бўлиб, оиласи моддий томондан яхши бўлган. Чунончи, у ҳарбий хизматдан олдин Ҳаммом мадрасасида таҳсил олган бўлган.² Оқибатда у ўз даврининг илм-маърифатли, тарих илмидан ҳам яхши хабардор инсони бўлиб етишади. У ушбу асарини 1871-1872 йилларда Худоёрхон буйруғи билан ёзади. Эътиборлиси асарни ёзишда Ниёз Муҳаммад моддий манфаат кутган. Муаллиф асарни ёзишда олдин яратилган қайси асардан фойдаланган?

Муҳаммад Фозилбек «Мукаммали тарихи Фарғона» асарида Хўжанд воқеаси ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “(20^а) Султон Абдулрахимхон Шохрухоннинг анжр ўғли эрди. Ўламолар қарон³ лақаб бергон эрдилар. Шул сабабдинке аксар шаҳарларни ул фатх қилди ва ҳам Самарқандни фатх қилуб, Олимбек ҳоким Шаҳрисабз эрди қизини олди. Вақти ке Абдолрахимхон отаси Шохрухон ўрнига хон (20^б) бўлди. Амир дурандиш⁴, маслаҳатли киши эрди. Ушал асрда амири Бухоро андек заиф нотавон ва маслаҳат ва тадбирдин йироқроқ эрди. Вақтини ғанимат билиб, деловрон⁵ Ўзбекия, сартия бирлон лашкар жам қилуб, қариб йигирма тўққуз минг қўшун саф қилиб, жанг-жуй бирла Хўжанд тарифга равона бўлди. Бир кеча ва кудуз сурат бирла йўл юриб, Хўжанд тиғасиға етуб, карнай тортиб, дарвозадин кириб Хўжандни тасирифига олди ва Оқбўтабий ҳокими Хўжанд

¹ Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул Хавоқин (Тарихи Шохрухий). Тожик тилидан таржимон, ўзбек тилидан табдил, кириш ва изоҳлар муаллифи т.ф.д. профессор Воҳидов Ш. Т.: «Турон замин зиё», 2014 й. 49 б./ Муҳаммад Ниёз Хўқандий — «Тарихи шохрухий», Ўз. Ф.А. Абу Райҳон Беруний номидаги Ш. И. Н– 608

² Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул Хавоқин (Тарихи Шохрухий). Тожик тилидан таржимон, ўзбек тилидан табдил, кириш ва изоҳлар муаллифи т.ф.д. профессор Воҳидов Ш. Т.: «Турон замин зиё», 2014 й. 4 б.

³ قران - қирон – бу ерда уни Соҳибқиронга тенглаштиришган

⁴ دورانديش — дурандиш — узокни ўйловчи андишали

⁵ دلاوران — кўркмас, жасур

эрди, асир қилди. Уламо ва фузало Хўжандни мути¹ ва мунқод² қилуб илтефоте шоҳона, хасравона бирла сарофроз қилуб, фуқаропарволикни бир важеотим ва окмил (21^а) онлар ҳаққиға бажо келтуруб, мазфар ва манзур қайтуб давлат тамом бирлан дорулсалтанати Хўқандга дохел бўлди”³.

Хўш Муҳаммад Фозилбекнинг Оқбўтабий ҳақида берган маълумотлари қай даражада объектив? Маълумки, Андижоннинг «Девонабой» даҳасида истиқомат қилган Фозилбек Отабек ўғли 1886 йилда туғилган. У «Турк Роста»нинг Андижон уезди бўйича редакция шубҳаси мудирини вазифасида ишлаб, мусулмонча плакатлар чиқаришда фаол қатнашган⁴. Чунончи, Остроумов Отабек қози билан суҳбат чоғида унинг ниҳоятда билимдон, зиёли ва қаламли одам эканлигига ишонч ҳосил қилиб, ўз кутубхонасига таклиф этади. Ҳақиқатдан ҳам у ўқимишли инсон бўлиб, туркий, араб, форс, рус тилларини мукаммал билган. Ўз даврининг машҳур журналисти бўлган. Фозилбек Отабек⁵ Еврўпа ижоди билан ҳам яхши таниш бўлган. Қолаверса, 1898 йил кўзғолони воқеаларини маҳаллий халқ вакиллари кўлига тушмаган ва ёпиқ эшиклар ортида ўтказилган суд жараёни архив материаллари, харита ва чизмаларни пухта ўрганиб «Дукчи эшон воқеаси» китобига илова қилади ва Тошкент-Самарқандда 1927 йилда чоп эттиради.⁶ Шу ўринда таъкидлаш керакки, муаллиф воқеанинг жонли гувоҳи. Чор атрофидаги ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган ва тасвирлаган. Воқеага чуқур таассуф ва ғамгинлик ҳамда озгина танқидий ёндашган. Собиқ совет ҳокимияти Туркистон халқининг миллий озодлик ва эрк учун кураши, унинг намоёндалари фаолиятини салбий баҳолай бошлаган бир даврда Фозилбек Отабекнинг тарихий ҳодисага ҳолисона баҳо бера олгани ва китоб ҳолида нашр эттиргани эътиборга лойиқ. Кези келганда таъкидлаш керакки, бизга Муҳаммад Фозилбек «Тарихи умм» («Умумий тарих») номли китоб ёзишни ният қилгани ҳақида маълумот етиб келган. Лекин ушбу асарнинг тақдирини ҳанузгача номаълум. Хуллас бу мисоллар Фозилбек Отабек ўғлининг тарих илмидан яхши хабардорлиги, айниқса тарихий онги яхши даражада шаклланганлигини кўрсатади.

Хўш у ушбу асарини ёзишда қайси китоблардан фойдаланган? Фозилбек Отабек ўғли Хўжанд воқеаси ҳақида берган маълумотлари компилятив бўлиб, Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Ибратул ҳавоқин» асаридан фойдаланганлигини кўрсатади. Лекин, шундай бўлсада асардаги маълум-

¹ مطيع — мути – итоат этувчи, бўйсинувчи, мути этмок – тобе этмок, бўйсиндирмок

² منقاد - мунқод – бўйинини эгувчи, бўйсунувчи, итоат этувчи, мунқод қилмок – бўйсундурмок

³ Муҳаммад Фозилбек ибни Қозий Муҳаммад Отабек «Мукаммали тарихи Фарғона» Ўз. ФА. Абу Райҳон Беруний номидаги Ш.И., қўлёзмалар фонди, қўлёзма Н – 597. 20^а. 21^а-бетлар

⁴ ВОДИЙНОМА». (Тарихий мерос), Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал. 2018 йил №3 Р.Т.Шамсутдинов. «Фозилбек Отабек ўғли ҳаётига чизгилар» 52-59-бетлар

⁵ ВОДИЙНОМА». (Тарихий мерос), Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал. 2018 йил №3 Р.Т.Шамсутдинов. «Фозилбек Отабек ўғли ҳаётига чизгилар» – Б52-59

⁶ Муҳаммад Фозилбек. «Дукчи эшон воқеаси». – Т.: Чўлпон, 1992.

мотлар Оқбўтабийни қатл этилганлигини инкор этиб, асир олинганлигини тасдиқлайди.

Муҳаммад Умар Умидий «Тарихчаи Туроний» асарида Оқбўтабий тақдири масаласини шундай ёзади: «Қачонки Абдурахимхон хон аморат паноҳлиғ қилди, ҳамшираси Хўжандда Оқбўтабийда тушган эди, ба зўру бозу Хўжандни мухассар айлаб, Оқбўтабийни қатл эткуриб, Хўжандни укаси Абдулкаримбекка тавфиз қилди.»¹

Муаллифнинг берган маълумотлари қай даражада объектив? Шу ўринда муаллиф ҳақида тўхталсак. У 1835-1905 йилларда яшаб ижод қилади. У ўқимишли шахс бўлиб, ундан лирик ва сатирик шеърлар, эпик дostonлар, насрий ва назмий кўплаб асарлар қолган. У тарих илмидан яхшигина хабардор бўлган. Чунончи унинг қаламига мансуб «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд», «Мактубчаи хон», «Жангнома» каби тарихий фалсафий дostonлари мавжуд. Демак муаллифнинг тарихий онги яхши ривожланган бўлган.

Асарда Оқбўтабий ҳақида берилган маълумотлар компилятив характерда. Асарни ўқиш натижасида англаш мумкинки, у Хўжанд воқеасини ёзишда тўлақонли «Мунтахаб та-таворих»дан ўзи тилга олганидай: “китобимни наср силкида тортуб, тарихлардан зарур жойларини интохоб айлаб қисқалик бирла мухтасар этуб хони воложоҳларни ўз замонларида ўтган шуароларни воқеалар тўғрисидаги бойлаган тарихларни дарж этдим”², - шаклда фойдаланган. Муаллиф асардаги воқеаларни баён қилишда «Тарихи Шохрухий»дан ҳам фойдаланган.³

Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» асарида Оқбўтабий тақдири ҳақида шундай жумлаларни келтиради, — «Онинг асрида Бухоронинг ҳукмронлик ишлари бениҳоя заиф ва беқувват бесаронжон илан, ҳукуматдорлик тадбир ва маслаҳатларидин билкулли йироқ тушган экан. Бул вақтни ғанимат фаҳмлаб, Абдурахимхон ўзбакия ва сартиялардин қарийб йигирма, ўттиз минг аскар тартиб айлаб, Хўжанд тарафиға азимат айлабдур. Бир кечакундуз жадал ила юриб, Хўжанд шаҳрига етиб, саҳар вақтида Хўжанд шаҳрини мусаххир қилиб, Хўжанд ҳокими Оқбўтабийни дастгир айлаб, ул шаҳарнинг аёни ва ашрофи вилоятларига навозиш ва марҳаматлар қилиб, ҳар қаюларига муносиби аҳвол мансаб бериб, Хўжанд шаҳрига бозгашт қилибдур.»⁴

Қўқон тарихи бўйича энг сўнги 1915 йилда ёзилган асар бўлмиш «Тарихи Туркистон»даги Оқбўтабий ҳақидаги маълумотлар компилятив шаклда. Асар анчайин аҳамиятга эга бўлиб, муаллиф юқоридаги барча асарлардан хабардор бўлган. Чунончи, асардаги маълумотлардан англаш мумкинки, муаллиф асосан Хўжанд воқеаси ва Оқбўтабий тақдирини ёритишда

¹ Муҳаммад Умар Умидий. Тарихчаи Туроний. Табдил муаллифи – Ш. Воҳидов. Т.: 2012 й. 19 б.

² Муҳаммад Умар Умидий. Тарихчаи Туроний. Табдил муаллифи – Ш. Воҳидов. Т.: 2012 й. 15 б.

³ Муҳаммад Умар Умидий. Тарихчаи Туроний. Табдил муаллифи – Ш. Воҳидов. Т.: 2012 й. 18 б.

⁴ Мирзо Олим Маҳмуд Ҳожи. Тарихи Туркистон. Т.: «Янги аср авлоди», 2009. 50 б.

«Тарихи Шоҳрухий» ва «Мунтахаб ат-таворих» асарларидан фойдаланган. Лекин, эътиборлиси ишончли манба сифатида «Тарихи Шоҳрухий» асарини асос қилиб олган ва «Мунтахаб ат-таворих»даги маълумотларга шубҳа кўзи билан қараган. Буни Шоҳрухбийнинг ўлими масаласини ёритишида ёрқин кўрамиз.¹ Шу сабабли Абдурахимбий билан Оқбўтабий ўртасидаги олдинги воқеалари асарида келтирмайди. Шу ўринда савол туғилади? муаллиф «Анжум ат-таворих» асари ҳақида маълумотга эга бўлганми?, асарни ёзишда ундан фойдаланганми? Ахир бу асар «Тарихи Туркистон» асаридан қарийб ўн йил олдин яратилган.

Мавжуд асарлардаги воқеа ҳақидаги маълумотларни юқорида таъкидланганидай асар муаллифи ва асардаги ҳодисага бўлиб, герменевтик таҳлил қилиш натижасида хулоса қилиб айтиладиган бўлса, Муҳаммад Ҳакимхоннинг Оқбўтабий Шоҳрухбий муносабатлари, Раҳимхонни Хўжандга олиб келиб ҳукумат ишларини унга топширганидан то низолашиб қочиб кетгунигача бўлган воқеалар ҳақиқатга яқин, лекин Раҳимхоннинг Оқбўтабий билан тузилган аҳд-паймонлардан кейин Хўжанга қайтиб бориши, бироз вақт ўтгач ўртага тушган низо учун уни арк ётоқхонасида икки ўғли билан ўлдириши объективликка тўғри келмайди. Аксинча Қўқонга қайтиб келган Раҳимбий билан муносабатлар яхшиланади. Бироқ тез-орада муносабатлар бузилади. Раҳимхон Қўқондан куч тўплаб Хўжанга юради ва Оқбўтабийни асир қилиб «Анжум ат-таворих»даги келтирилганидай Ўзганга юборади. Уерда у уч йилда сўнг вафот этади.

¹ Мирзо Олим Маҳмуд Хожи. Тарихи Туркистон. Т.: «Янги аср авлоди», 2009. 49-50-бетлар.

**“САДОИ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАСИДА МОДЕРНИЗАЦИЯ
ЖАРАЁНЛАРИГА ДОИР ҚАРАШЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ**

Шадманова Санобар

Тарих фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Миллат тараққийпарварлари томонидан чоп этилган матбуот ичида “Садои Фарғона” газетаси алоҳида аҳамият касб этади. 1914 йил 3 апрелидан 1915 йил 26 апрелига қадар Фарғона водийсида биринчи марта ўзбек тилида чиққан газета “Садои Фарғона” газетаси эди. Унинг ношири ва муҳаррири Обиджон Маҳмудов (Обид чаток), газета мусахҳиҳи (корректори) Ашурали Зоҳирий бўлган. Газетанинг мақсади ҳақида шундай деб ёзади: “Газетани нашр этишдан мақсадимиз тижорат эмас, балки халқимизга қўлимиздан келган қадар хизмат этмоқдир. Халқимизда матбуот ва жаридани миллияга кундан-кун шавқ ва рағбат ўзгарди. Газета моддий жиҳатдан таъминланган”¹. Газета ишида Усмон Нурий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Тавалло, Холид Саид, Саид Аҳмад Васлий, Иброҳим Даврон, Мулло Абдуллабек Мусабекхожи ўғли, Шокирали Мухторовлар фаол иштирок этганлар.

Газетада материаллар “Хўқанд хабарлари”, “Доҳлия хабарлари”, “Туркистон ва Фарғона хабарлари”, “Уруш хабарлари”, “Хорижий хабарлар”, “Адабий мунозара”, “Эълонлар” рукни остида берилган. “Садои Фарғона” газетаси саҳифаларида ижтимоий-иқтисодий, маданий-илмий ва адабий муаммолар доимий равишда ёритиб борилган. Реклама ва эълонлар газетанинг 1, 3 ва 4-саҳифаларида босилган. Ҳар қандай газеталар каби миллий газеталар нашрининг давом эттирилиши ва миллатга фойда кўрсата олишининг омилларидан бири унинг ўқувчилари кўплигидир. “Садои Фарғона” газетасини ёшгина йигитлар чойхонада катта қизиқиш билан ўқиётганларини кўрган бир тараққийпарвар хурсандлигидан бу ҳақда газетага ёзиб, бир вақтлар яҳудийлар расталарда туриб ўз газеталарини ўқиганларини кўрганда, уларга ҳавас билан қараб, Кўқонда ўз миллатининг ҳам газеталар ўқиб, дунё янгиликларидан хабардор бўлишини ва фойдали маълумотлар билан танишишини орзу қилганлигини билдиради².

Аслида ўлкада матбуотнинг нашр этилиши ҳам модернизация жараёнларидан бири эди. Туркистон тараққийпарварлари халқни жаҳолатдан қутқаришда матбуотнинг аҳамиятини англаб, ўз саҳифаларида буни халққа тушунтиришга ҳаракат қилган. Хусусан, “Садои Фарғона” дастлабки сонларидан бирида “газета бутун дунёдаги маданий миллатларнинг тирикчилик йўллари, оламдаги даражалари ва ҳам олам инсоният энг тараққийси учун лозим бўлган саъй-ҳаракатлари тўғрисида бир-бирлари билан маслаҳат-

¹ Садои Фарғона. - 1914. - №1.

² Эшмат ва Тошмат // Садои Фарғона. - 1914. - №25; Шадманова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. - Тошкент. – Yangi nashr. – 2011. – Б.61.

лашмоқ ва кенгашмоқ учун лозим бўлган бир воситадир”¹ деб таъриф беради. Унда ислом дини нуқтаи-назаридан газетанинг лозимлиги ҳақида мулоҳаза қилинган ҳамда унинг зарурлигининг бир қанча сабаблари кўрсатиб берилган. Муаллифнинг ёзишича, биринчидан, жамият аъзолари ким бўлишидан қатъи назар норози бўлган ишларини далиллар билан газета воситасида халққа етказиши салбий воқеаларнинг олдини олишга ёрдам беради. Иккинчидан, ислом динида мусулмонларга саёҳат қилиш буюрилганлиги, шунинг учун бошқа хорижий мамлакатларда кўрган таассуротларни газета орқали ўқувчилар билан бўлишса, яхши ишдан ибрат олинади ва аксинча ёмон ишлардан тўғри хулоса чиқарилади. Учинчидан, мусулмонларга ҳар ишни машварат (маслаҳат) билан қилиш амр қилинган. Газета эса жамият аъзоларига турлича фикрлар билдириш ва биргаликда умумий бир қарорга келишига ёрдам берувчи чора, деб ҳисобланган².

Жадид матбуотида эса тараққийпарвар кучлар пайдо бўлган даврий матбуотни қутлаб, уларнинг фаолияти ва муаммолари тўғрисида сўз юритилади. Шундай мақолалар сирасига “Ойна” журналида Маҳмудхўжа Бехбудий “Садои Туркистон” ҳамда “Садои Фарғона” газеталари тўғрисида батафсил маълумот берилади ва тараққийпарвар ёшлардан муштарий тўплашга ёрдам беришни сўрайди ҳамда Россия империяси ҳудудида яшовчи бошқа мусулмонларнинг матбуоти, шунингдек Европа аҳолисининг матбуотчилик соҳасидаги ишлари билан Туркистон матбуотини солиштириб кўрсатади ва Бехбудий туркистонликларни бошқа миллатлардан бу соҳада ўрнатилган олишга чақиради³. Унда таъкидланишича, ўша даврда Европада 10 миллион аҳолиси бўлган баъзи давлатларда минглаб даврий матбуот мавжуд бўлган.

Бу газета 500-600 нусхада Обиджон Маҳмудовнинг шахсий босмаҳонасида босилган, ҳафтада 3 марта чиққан, 1915 йил 10 апрелига қадар чиққан 122 та сони мавжуд. “Садои Фарғона” газетаси Россия мусулмонларининг машҳур матбуот органлари - “Вақт” ва “Юлдуз” газеталари ҳамда “Шўро” журнали тахририятига икки нусхадан жўнатиб турилган.

Миллий тараққийпарварлар матбуотда жамиятнинг кўзгуси деб ҳисобланган ҳолда унда барча муаммоларни ёритиб боришга ва мазкур муаммоларни ҳал қилиш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Жумладан, ўлкада пиллачилик соҳасининг инқирози сабабларини таҳлил этишга ҳаракат қилиниб, хусусан, “Садои Фарғона” газетасининг бир нечта сониди бу ҳақда маълумот берилади⁴. Пилла етиштиришнинг камайишига сабаб: бирин-

¹ Обиджон (Маҳмудов). Газета на давр ва на учун лозим // Садои Фарғона. - 1914. - №2.

² Обиджон (Маҳмудов). Газета на давр ва на учун лозим // Садои Фарғона. - 1914. - №2.

³ Маҳмудхўжа Бехбудий. Садои Туркистон, Садои Фарғона ёхуд Туроннинг эгизак тавъом фарзандлари // Ойна. - 1914. - №25.

⁴ Муҳаммад Одил. Пилла кам тутилмоғининг сабаби // Садои Фарғона. - 1914. - №12; Ашурали Зоҳирий. Пилла кам тутилмоғининг сабаблари // Садои Фарғона. - 1914. - №15, 16, 17.

чидан, пилла уруғининг сифатсизлиги, иккинчидан, етиштирилган пиллани сотиш муаммоси, яъни бозорда ва фирмаларга арзонга сотилиши ҳамда деҳқонларнинг талон-тарож қилинишида, деб ҳисобланган. Мақолалардан бирининг муаллифи Ашурали Зоҳирӣ мазкур муаммонинг ечимини ҳам таклиф этади, жумладан, пиллани ипак нархига қараб баҳолаш¹, иккинчидан, бозор чиқимлари учун пилла олинмасдан, пул тўлаш, учинчидан, бошқа деҳқончилик маҳсулотларини сотишдаги каби олиб келинган вақтда пиллани ушлаб ўтирмасдан сотиш орқали муаммоларни ҳал қилиш мумкинлиги қайд этилади².

Миллий тараққийпарварлар қишлоқ хўжалигига янги технологияларни олиб киришга астойдил тарафдор бўлиб, матбуот орқали деҳқонларни бунга қизгин даъват этишган. “Садои Фарғона” газетасида Чўлпон ҳам деҳқончиликнинг самарадорлигини оширишда техникадан унумли фойдаланиш муҳимлигини таъкидлаб, америкаликлар турли хил қишлоқ хўжалик техникаларини ишлатиб, туркистонлик деҳқонлардан 10 киши 10 кунда қиладиган ишларини 2 киши 10 соатда осонгина бажаришларини маълум қилади ҳамда деҳқонларни техникадан фойдаланишга ундайди³.

Абдулҳамид Чўлпон ўзининг бир мақоласида деҳқонларни янги технологиялардан фойдаланмаётганликларини танқид қилиб, бунинг сабабларини топиш мақсадида, қишлоқларга сафар қилади, деҳқонлар билан суҳбатлашади ва зироатчилар билан бўлган суҳбатдан хулоса қилиб, муаммонинг сабаби, деҳқонларнинг кўлида шахсий маблағлари йўқлиги, ҳар баҳорда иш бошлашга бойлардан икки ёки уч баробар қилиб қайтариш эвазига қарз олишга мажбур белаётганлигидадир, деган хулосага келади. Абдулҳамид Чўлпон мақоласининг охирида барча миллатпарвар ёшларни мазкур муаммоларни ҳал қилиш чораларини топишга даъват этган⁴. Ушбу мақоланинг сўнггида идорадан жавоб тариқасида, “Садои Фарғона” газетаси муҳарририяти ўз таклифини эълон қилган. Унда ёзилишича, деҳқонларни қарздорлик гирдобидан қутқариш учун қишлоқларда “қарзхоналар” очиш, кредит муассасаларини ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш йўлларини ишлаб чиқиш, бунга миллий зиёлилар бош бўлиши зарурлиги таъкидланган⁵.

1914 йилда “Садои Фарғона” газетасида эълон қилинган “Фарғонада банка очмоқ” сарлавҳали мақоладан эса миллий тараққийпарварлар турли даъват, чақириқлар билан чегараланиб қолмасдан, ўлка деҳқонларининг оғир аҳволдан чиқариш мақсадида амалий ҳаракатларни бошлаганини

¹ Ипак 70-75 руб.турса, пилланинг чаксаси 7-7,5 руб.бўлиши керак (чакса 12,5 қадоқ, 1 қадоқ 344,4 граммга тенг).

² Ашурали Зоҳирӣ. Пилла кам тутилмоғининг сабаблари // Садои Фарғона. - 1914. - №15, 16, 17.

³ Абдулҳамид Сулаймон. Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик // Садои Фарғона. - 1914. - №10.

⁴ Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик ишлари // Садои Фарғона. - 1914. - №13.

⁵ Идора // Садои Фарғона. - 1914. - №13.

кўрсатади. Унда деҳқонларни қарздорликдан қутқариш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида махсус банк очиш ташаббуси билан чиққан эди. Бу ишни рўёбга чиқариш учун маҳаллий сармоядорларга бекор турган маблағларини ана шу муассасага қўйиш таклиф этилади. Бундай банк ташкил этилиши натижасида аҳолининг барча қатлами, яъни маблағ берувчи ҳам, олувчи ҳам фойда кўриши таъкидланиб, мулкдорлар бойлиги миқдорининг янада ошишига ва сақланиб қолинишига кафолат бўлса, деҳқонларга бериладиган кредитлар фоизи кам бўлганлиги учун улар ҳам доимий қарздорликдан қутулиб, ишларини тўғри йўлга қўйиб олишига имкон беришига урғу берилган. Газета муҳарририяти бундай банкни очишни истовчиларни “Садои Фарғона” газетаси идорасига мурожаат қилишларини сўрайди ҳамда уларга керакли назарий ва амалий ёрдам кўрсатилиши таъкидланади¹.

Матбуот саҳифаларида тараққийпарварлар савдо соҳасини ривожлантириш учун янги билимларга эга бўлиш муҳимлигини тўғри англаган ҳолда тижорат илмини ўқитишга ихтисослашган мактаблар фаолиятини кенг йўлга қўйилиши лозимлигини таъкидлаган².

Маълумки, XIX аср охири – XX аср бошларида ўлка аҳолиси ижтимоий ҳаётида модернизация жараёнларининг бири сифатида европача тиббиёт кириб келди. Маҳаллий аҳолига нафақат давлат томонидан ташкил этилган тиббий муассасаларда, балки хусусий муассасаларда ҳам тиббий хизмат кўрсатила бошланди. Улар газета саҳифаларида ўз хизматларини реклама қилишган. Чунончи, 1914 йилда “Садои Фарғона” газетасининг хабарига кўра, Қўқонда Ч.Ю.Норвилло ва Н.С.Качхоев томонидан биринчи хусусий шифохона фаолиятини бошлаган. Унда юқумли касалликлардан бошқа барча касалликлар даволанган, ҳатто доялик ҳам қилинган. Шифохонага эркаклар, аёллар ва болалар мурожаат қилиши мумкинлиги таъкидланиб, муолажалар нархи ва қабул соатлари ҳақида батафсил маълумотлар берилган³.

“Садои Фарғона” газетасида аёл шифокорлардан Е.С.Мастеркова болалар ва аёлларга тиббий ёрдам кўрсатиши ҳақида хабар берган⁴. Аммо, рус шифокорлари маҳаллий тилларни билмаслиги ва кўпинча таржимонлар йўқлиги ҳам маҳаллий аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишни қийинлаштирган. Бу ҳақда 1914 йилда “Садои Фарғона” газетасида ёзилишича, маҳаллий кишилар касал бўлиб қолса шифокорга ёрдам сўраб мурожаат этишда иккиланишига сабаблардан бири тил билмаслиги эди. Шунга қарамай бемор аҳолини ишора билан тушунтирар, докторнинг айтган сўзларини тушунмай, берган дорисини қандай ичишни билмай, тўғри келганча ичарди⁵.

¹ Фарғонада банка очмоқ // Садои Фарғона. - 1914. - №59.

² Ниёз Абдурахмон ўғли. Тижорат ва мактаб // Садои Фарғона. - 1914. - №34.

³ Садои Фарғона. - 1914. - №35.

⁴ Садои Фарғона. - 1914. - №35.

⁵ Табибга мухтожлик // Садои Фарғона. - 1914. - № 55.

“Садои Фарғона” газетаси ҳам бошқа жаҳид матбуотлари каби маблағни тўғри сарфлаш ва инвестиция қилиш ҳақида мақола ва хабарлар чоп этади. Унинг саҳифаларида бундай тўй ва маъракалар ўтказиш илмсизлик натижаси эканлиги, дунёнинг ҳеч бир миллатида бу ҳол учрамаслиги, бундай ҳолат Куръон Карим ва ҳадиси шарифга мутлақо зидлиги алоҳида таъкидланади¹. Бу мисол жаҳид тараққийпарварлари бу бидъатга қарши курашда ҳам ўрнатилган бўлганлигини ва миллат манфаатини кўзлаганлигини кўрсатади. Бундай ҳолатлар ҳақида матбуотда бошқа маълумотлар ҳам учрайди. Мунаввар Алифкор ўғлига хатна тўйи ўтказишда сарф-ҳаражатни камайтириб, унинг ўрнига мактаб қурдирган². Шунингдек, Мирзо Ҳамдам Оғоликов ҳам марҳум оталари томонидан таъмир қилинган масжиддаги мактабни янгича усулда қуришга киришган. 1914 йилда наманганлик бойлардан Исҳоқжон Мирсолихбой ўғил фарзандига хатна тўйи қилишда тужжорлар (савдогарлар) билан маслаҳатлашган ҳолда тўйга сарфланадиган пулдан 2000 рублини мактаб ўқувчилари учун мевалик боғ яратишга ва мактаб эҳтиёжларига сарфлашга қарор қилган. Чунончи, бу йилларда Наманганда тўйларда тўн кийдириш одати йўқотилганлигини газета маълум қилади³. Тўйлар ислоҳи ҳақидаги бундай хабарлар “Садои Фарғона” газетаси таҳририятига тез-тез келиб турган. Шундай хабарлардан бирида айтилишича, 1915 йилда Қўқон тужжорларидан Ҳожи Муҳаммаджон ва мулла Юсуф Аттор беш-олти нафар одамни чақириб бир товоқ ош ила зиёфат қилиб, ўғилларини хатна қилганлар⁴.

Туркистон жаҳидлари бу иллатларга барҳам бериб, маблағларни беҳудага эмас, балки миллат тараққиёти йўлига - ёшларга илм бериш учун сарфлашга қилган даъватлари айниқса эътиборга лойиқ эди. Бундан ташқари, миллий тараққийпарварлар бу борада шахсан ўзлари ўрнатилган кўрсатилганлари ҳам газета материаллари таҳлилидан маълум бўлади.

XX аср бошларида газеталарда транспорт воситалари рекламалари ҳам анча кўпаяди. 1914 йилда “Садои Фарғона” газетасида Қўқондаги “Герхард ва Гей” ширкатида Франциянинг Гоброн фабрикасида ишлаб чиқарилган беш кишилик автомобиль ярим нархига сотилаётганлиги хабар қилинади⁵.

“Садои Фарғона” газетасида Чўлпон “Ватанимиз Туркистонда темир йўллар” номли мақоласида темир йўллар йўналиши ҳақида муштарийга батафсил маълумот беради. Шунингдек, муаллиф темир йўлларнинг фойдали ва зарарли томонлари ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради, зарари сифатида кўп ерларни босиб ўтиши, жумладан, масжид ва хонадонларни вайронага айлантириши кўрсатилса, фойдаси эса йўлда юриш анча

¹ Туркистон мусулмонларига // Садои Фарғона. - 1914 - №13.

² Наманганда тўйларнинг ислоҳи ва мактаб // Садои Фарғона. - 1914 - №6.

³ Хатна тўйидаги исрофот ўрнига // Садои Фарғона. - 1914. - №17.

⁴ Ҳамёнга зарарсиз хатна тўйи // Садои Фарғона. - 1915. - №117.

⁵ Садои Фарғона. - 1914. - №13.

бежавотир бўлиши ҳамда темир йўл ўтган жойлар обод бўлиши, яъни иқтисодий жиҳатдан ривожланишига таъсир қилиши ҳисобланади. Ўз навбатида газета таҳририяти “Аҳоли ризо бўлмаганда темир йўли масжид ва мадрасани ҳеч бир вақт вайрон қилуб ўтмас. Ризолик билан ўтканда ҳам мунинг учун катта пуллар беруб ўтар”, деб изоҳ бериб кетган¹.

Газеталарда ўлка ҳаётига кириб келаётган замонавий қурилиш материаллари ҳақида ҳам ахборот берилган. 1914 йилда “Садои Фарғона” газетаси Валдемар Блюм томонидан аҳолига бетондан қилинган ариқлар, арава ва пиёда юришига, кўприкларга, бетондан иморат қуришга турли маҳсулотлар, шоти ва зинапоялар таклиф қилинган².

Аёллар кўл меҳнاتини самарадорлиги юқори бўлган машина меҳнати билан алмаштириш мақсадида ва албатта, сотилган маҳсулотлардан кўпроқ даромад кўриш учун матбуот орқали тадбиркорлар попоп тикиш машиналари билан халқни таништиришга уринган ва уларни сотиб олишга даъват этган. Хусусан, Андижон, Қўқонда Дюршмидт фирмасида дўппи тикадиган попоп машиналар сотилаётганлигини газеталар маълум қилган³. Бу даврга келиб шаҳар аҳолиси кўп янгиликлардан газета орқали хабар топа бошлаган, хусусан, маҳсулотларни сотиш ва харид қилиш ҳамда маиший хизмат кўрсатиш тўғрисида хабарларни рекламалар орқали билишган. Рекламалар газеталарда аралаш ҳолда берилган, яъни турли косметик воситалар техника билан битта жойда, шунингдек маиший хизмат ҳам биргаликда реклама қилинган. Реклама берувчи одатда телефон рақамини адреси билан биргаликда эълон қилган. Умуман, матбуот саҳифаларида тадбиркорлар ўша даврга хос бўлган янги техника ва технология билан аҳолини таништириб, уларни маҳсулотларини сотиб олишга чақирган.

Жамиятга янгиликлар олиб киришда дунёвий илмларни эгаллаш асосий восита эканлигини англаган миллат тараққийпарварлари таълим тизимини ислоҳ қилишни асосий мақсад сифатида белгилади. Ҳақиқатан ҳам жадид матбуотида мазкур масала ҳақида деярли ҳар бир сониде маълумотлар берилиб борилди, фақат “Садои Фарғона” газетасида 100 дан зиёд мақола ва хабарлар нашр этилди. “Садои Фарғона” газетасида эски мактабга борган болалар у ердаги ёмон шароит ва ўқитишнинг беусуллигидан узоқ вақт ўқимай қочиб кетишини эътироф этган ҳолда эски мактабларда ўқиган болаларнинг ўндан тўққиз фоизи саводсиз бўлиб қолаётганини қайд этган⁴.

Матбуотда мадрасалар ва мактаблар аҳволини тубдан ўзгартириш тадбирлари ҳам таклиф қилина бошланган эди. Хусусан, “Садои Фарғона” газетасида Ш.Мухторов томонидан ўлка мадрасаларида ўқиш ижтимоий

¹ Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар // Садои Фарғона. - 1914. - №25.

² Садои Фарғона. - 1914. - №1.

³ Садои Фарғона. - 1914. - №7.

⁴ Дадамирзо қори. Ҳозирги эски ва янги мактабларимиз ҳолидан // Садои Фарғона. - 1914. - №20.

турмуш ва миллий манфаатлардан жуда узоқлашиб кетганлиги ва уларда умуман дунёвий илмлар ўргатилмаслиги туфайли ишни ибтидоий мактабларни ислоҳ қилишдан бошлаш лозимлиги таъкидланган¹. Аммо, Ш.Мухторовнинг мақолада келтирилган фикрларига газетанинг бошқа сонларида муносабат билдирила бошланади, уларда мадрасалар ислоҳга муҳтожлиги тан олинган ҳолда уни фақат танқид қилавермасдан, унинг моддий аҳволи ва имкониятларини ўрганайлик, деган фикр билдирилади². Бошқа бир мақолада эса мадрасаларни танқид қилиш баҳонасида уларни бутунлай ерга урмаслик зарур, чунки улардан бошқа олий таҳсил оладиган даргоҳимиз йўқ, деб ёзилади ва мадрасалар ўқув дастуридаги фанларнинг фойдали эканлигига урғу беради³. Ш.Мухторов уларга жавобан “улуми қадима”ни ўрганишни инкор этмаслигини, аксинча унинг ўзи ҳам шундай деб ҳисоблайдиганларга қаршилигини таъкидлайди ва фақат асл манбалар ўрнига хошиялар ўқитилишини қабул қила олмаслигини эътироф этади⁴. Матбуот саҳифаларидаги бундай мунозаралар ўлка аҳолиси ўз мактаб ва мадрасалари ислоҳига бефарқ қарамаганлигини кўрсатади.

Жадид матбуотида жадидлар ва қадимларни миллат ривожини йўлида бирлаштиришга даъват этилган⁵, кўплаб мақолалар нашр этилиб, фақат иттифоқликда миллатни илм-маърифатли қилиш мумкинлигини тушунтиришга ҳаракат қилинган.

Ўлкада вужудга кела бошлаган янги усул мактаблари матбуотнинг диққат марказида турган масалалардан бўлиб, деярли барча газеталарда мазкур масалага оид материаллар учрайди, аммо батафсил маълумот жадид матбуотида ёритилган, чунки жамиятни инқироздан олиб чиқишда энг асосий ўрин тутган илмнинг аҳамиятини тўғри тушунган жадидлар янги усул мактабларини ўзлари ташкил этиб, масалани бутун моҳияти билан ичидан билардилар.

Туркистон матбуотида мактаблар учун чиқарилган дарсликларга ҳам тақризлар бериб борилган. Жумладан, 1914 йилда “Садои Фарғона” газетасида жадид мактаблари учун чоп этилган китоблар билан таништирилган⁶. Миллий матбуотда ўзбек тилига таржима қилинган асарларга ҳам тақризлар босилган. “Садои Фарғона” газеталарида “Матбуот” ва “Янги асарлар” рукни остида Истамбул, Қозон, Астрахань ва бошқа жойларда чоп этилган

¹ Мухторов Ш. Ислоҳни нимадан бошларга? // Садои Фарғона. - 1914. - № 1.

² А.А. Идорага мактуб // Садои Фарғона. - 1914. - № 2.

³ Абдуллабек Мусобек. Ислоҳ ул-ислоҳ // Садои Фарғона. - 1914. - № 3.

⁴ Мухторов Ш. Мо фи ислоҳ ул-ислоҳ // Садои Фарғона. - 1914. - № 7.

Ҳар бир яхшилик иттифоқда // Садои Фарғона. - 1914. - № 3; Мулло Абдуллабек Мусобек ўғли. Иттифоқ ва иттиҳод // Садои Фарғона. - 1914. - № 33; Бешапка татар. Иттифоқ йўқ // Садои Фарғона. - 1914. - № 43.

⁶ Муҳаммад Холиқзода. Шаҳрихонда тараққий асари // Садои Туркистон. - 1914. - № 22; Раҳбар алифбо // Садои Фарғона. - 1915. - № 105.

даврий матбуотга¹ ва турли асарларга² тақризлар бериб борилган ҳамда газета муштарийларига таништириб борилган.

“Садои Фарғона” газетасида ўлка ҳаётидаги янгиликлардан бири бўлган миллий театр томошалари ҳақида мунтазам равишда хабарлар берилиб борган³.

Хулоса қилиб таъкидлаш жоизки, ўлкада матбуотнинг вужудга келиши унинг ахборот манбаи сифатида хизмат қила бошлаганини кўрсатса, шу билан бирга унинг пайдо бўлиши ахборот оқимининг ҳаракати натижаси ҳисобланади. Матбуот пайдо бўлишининг ўзи жамият ҳаётида янгилик бўлса, унинг саҳифаларида жамият муаммоларини кўтариб, уларни ҳал қилиш йўлларини кўрсатиш ва бу йўлда биринчи навбатда янги илмларни эгаллаш лозимлигини миллий тараққийпарварлар жуда яхши англаб етишганлар. Шундай матбуот органларидан бири бўлган “Садои Фарғона” газетаси саҳифаларида жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий соҳаларига дунёдаги янгиликларни олиб кириш масалалари ёритиб борилади ҳамда Фарғона водийси аҳолиси ҳаётидаги янгиликлар ҳақида хабар ва мақолалар чоп этиб борилади.

¹ Садои Фарғона. - 1914. - №33, 48, 89, 91, 97; 1915. № 111, 122.

² Луғатлар ва таърифлар // Садои Фарғона. - 1914. № 56.

³ Театр ҳам концерт // Садои Фарғона. - 1914. - № 28; Наманганда мусулмонча театр // Садои Фарғона. - 1914. - № 37, 41, 50; Муродий А. Наманганда ўзбекча театр // Садои Фарғона. - 1914. - №68; Мусулмонча театр // Садои Фарғона. - 1915. - №100; Театр // Садои Фарғона. - 1915. - №102; Мусофир. Наманганда мусулмонча театр // Садои Фарғона. - 1915. - № 121.

KIRGIZ TÜRKLERİNİN HOKAND HANLIĞINDAKİ ROLLERİ The Roles of the Kyrgyz Turks in the Khanate of Kokand

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Bilindiği üzere Temürlülerin ardından Türkistan'da güçlü bir siyasi yapı meydana getirilemediğinden, küçük küçük hanlıklar doğmuş; Kırgız Türkleri de 1700'lerde kurulan Hokand Hanlığının hâkimiyetini gönüllü olarak kabullenmişlerdi. Kısa bir süre sonra çoğunluk durumunda buldukları Hokand Hanlığının idaresi Kırgız Türklerinin eline geçti. Bilhassa hanlığın askeri gücünü Kırgızlar oluşturmuştu.

Her ne kadar Kırgız ve Kazak Türkleri birlikte karşı durmaya çalışsalar da, Kalmuklar 1741-1742 yıllarında Issık Köl, Fergana ve Taşkent gibi yerleri ele geçirdiklerinde, 3-4 bin çadırılık bir Kırgız grubunun Yenisey havzasından kalkarak İli bölgesine geldiğini görmekteyiz. Bu suretle Tanrı Dağları civarında bir yandan Türkler kuvvetleniyor, bir yandan da Kalmuklar siyasi bir otorite olarak Çin devletinin yerini almaya çalışıyorlardı. Fakat Türkistan Kırgız ve Kazakları kalıcı şekilde bir önderin etrafında toplanma becerisini gösteremediler. Bu yüzden de ciddi şekilde katliamlara uğradılar.

Bununla beraber kaynakların bildirdiğine göre Hokand beylerinden Abdulkerim (1734-1747) ile Nadir Şah'ın arasında bu vakitlerde bir yakınlaşma vukua geldi. Onlara bazı Kazak kabileleri de destek vermişti. Hokand Hanlığı Abdulkerim zamanında gücünü artırdı ve herhalde başkent Hokand da surlarla çevrildiyse de, Abdulkerim'in vefatının peşinden Hokand'da bir kargaşa dönemi yaşandı ve Kırgızlar hanlığın askeri savunmasında etkili bir hale geldiler¹. Ama Türkistan'da yeni güçlerin ortaya çıkmasını kendi geleceği için tehlikeli gören Çin, 1757'de gönderdiği kuvvetli bir ordu ile önce Kalmukları, sonra da Hokand Hanlığını mağlup etti. Dolayısıyla Çin imparatorluğu bu kez Kırgız Türkleri için büyük bir tehdit haline geldi.

İşte Türkler için böylesine vahim bir zamanda, zaten diğer Türk kabileleriyle aralarında sıkı bir bağ bulunmayan Kırgızların Sarı Bağış boyunun beyi Atake toplanan kurultayda; Rusya'nın güçlü bir ülke olduğunu, komşularına karşı kendilerini koruyabileceğini ve onların uzaklığından ötürü Kırgızlara zararlarının dokunmayacağı gibi aptalca bir gerekçe yüzünden Rusya tabiyetine geçme kararı aldı. Ruslar için mesafenin hiçbir önemi yoktu, fakat onlar bundan haberdar

¹ S.Y.Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2014, s.130-131; E.Yoska, "Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri", History Studies, 3/3, Samsun 2011, s.397; O.Berber, Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.64.

değillerdi. 1785 tarihinde yola çıkan iki Sarı Bağış elçisi biri II. Katerina'ya, diğeri de Sibir valisine verilmek üzere mektuplar götürmüşlerdi.

Şurasını çok iyi bilmekteyiz ki, Ruslar, Türkistan'ı zapta başlamadan yıllar önce bu bölgeler hakkında malumat topladılar. Onlar bu keşif ve ön hazırlık işini bütün Türk topraklarına yönelik yaptılar. Bu durum bir yana Hokand hanı Muhammed Ömer (1809-1822) ile Buhara emiri Haydar Şah arasında 19. yüzyılın başlarında bir rekabet peyda olmuş, hatta adı geçen hanlıklardan Osmanlı Devletine gelip-giden elçiler vasıtasıyla irtibatlar kurulmuştu¹. Osmanlı devlet adamları dengeleri bozmamak için bunların iyi geçinmeye çalışmalarını tavsiye etmekten başka birşey yapamadılar. Bunun yanısıra Buhara emiri Haydar Şah gönderdiği elçi vasıtasıyla Osmanlı Devletine tabi olduğunu bildirmiş, bu sebepten Hokand hanı Ömer de, yolladığı bir sefir ile Osmanlı'ya bağlandığını söylemişti. Ancak her iki hanın teklifi de olumlu karşılanmadı. Çünkü bu yıllarda Osmanlı Devletinin işi başından aşkın idi.

Hokand Hanlığının ekonomik açıdan bu dönemde mühim gelişmeler kaydettiğini görmekteyiz. Fakat bu arada Rusya gizliden gizliye Türkistan'ın içlerine doğru ilerliyordu². Çünkü kendisine karşı durması gereken Türkler küçük kabile birlikleri halindeydiler ve kendi aralarında mücadele ediyorlardı.

Ömer Han'ın hastalanarak ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Muhammed Ali de (1822-1842) Osmanlı'ya bağlılığını sürdürdü. Tabiki Türk ve İslam dünyasının en büyük devletinin manevi desteğini almak oldukça önemliydi, fakat bu hakikatte pek işe de yaramıyordu. Tahtta çıktığı zaman 14-15 yaşında olduğu söylenen Muhammed Ali (Madali) zamanında Hokand şehri ihtişamının en yüksek seviyesine ulaşmıştı. 1827-1828'lerde Rus çarlığı bazı hediyelerle beraber bir elçisini Muhammed Ali'ye gönderdi. Varılan uzlaşmaya göre Köksü Nehri iki ülke arasında sınır olarak belirlendi.

Muhammed Ali Han'ın en büyük başarılarından birisi Doğu Türkistan Türklerine yardım etmesidir. O, özellikle Çin'in baskılarına karşı 1826-1840 arasında Doğu Türkistan'daki Hocalar hâkimiyetine destek verdi³. Öyle anlaşılıyor ki, Doğu Türkistan'daki çok önemli bazı merkezlere de sahip oldu.

¹ Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), Ankara 2004, s.13-14; A.T.Hatto, "Köz-Kaman", Central Asiatic Journal, Vol. 15, Wiesbaden 1971, s.84-85; D.Saparaliyev, "XVIII. Yüzyılda Kırgızlar İle Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri", Aktaran, A.İsakov, Gazi Akademik Bakış, 4/8, Ankara 2011, s.143; T.Omorov, Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası), Doktora Tezi, Ankara 2013, s.102-108.

² S.Y.Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kırgızistan", Yeni Forum, 14/289, Ankara 1993, s.36; E.Yoska, a.g.m., s.398; M.Yılmaz, "Emir Haydar Döneminde Osmanlı-Buhara İlişkileri", The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture, İstanbul 2014, s.418-426; Hatto, a.g.m., s.84-85; P.B.Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.281; V.Barthold, "Hokand", İslam Ansiklopedisi, C. 5/I, İstanbul 1993, s.553.

³ C.Chen, "Aksakals in the Region of Eastern Turkistan", Ural-Altaysche Jahrbücher, Band 47, Wiesbaden 1975, s.44; Gömeç, a.g.e., s.133; Yoska, a.g.m., s.398; M.B.Çelik, "Hokand Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, İstanbul 2016, s.540-541.

Buna binaen 1832 senesinde Çin imparatorluğu ile bir anlaşma yapıldı ve birtakım ticari imtiyazlar alındı. Söylendiğine göre onun zamanında yetmişbin kadar kişi Doğu Türkistan'dan, Hokand'a gelmiştir.

Nasrullah Han'ın üç kardeşini ortadan kaldırarak, Buhara'nın başına geçtiği sıralarda (1837) Hokand'dan gelen elçi Zahid Hoca, Osmanlı Devletinden ordunun eğitimi için bazı öğretmenler ile eğitim malzemesi rica etmişti. Nasrullah Han ise, Muhammed Ali Han'ın ordusunun bir kısmının Doğu Türkistan ile ülkenin kuzeyinde bulunmasından faydalanarak, harekete geçmiş ve 1842 nisanında Hokand'ı kuşatmış idi.

Muhammed Ali, Nasrullah Han'a sefirler göndererek istediği şartlarda barış imzalamaya hazır olduğunu bildirdi, fakat buna cevap verilmediği gibi, Hokand Hanlığı Nasrullah'tan yediği darbe yüzünden Ruslar karşısında da zayıfladı. Nihayet çeşitli entrikalarla Buhara hanı tarafından Hokand zapt edildikten sonra Muhammed Ali (Madali) ve yakınları ortadan kaldırıldı. Muhammed Ali'nin ardından, Kırgız ve Kıpçaklarca desteklenmek suretiyle tahta çıkan Şir Ali Han da (1842-1845) iyi bir hükümdar olmasına rağmen, uğradığı bir suikaste kurban gitti. Bu sırada ülkede istikrar kalmamış, Şir Ali'ye yardım eden kabileler beklenti içerisine girmiş; buna bağlı olarak Kırgız ve Kıpçaklar arasında anlaşmazlıklar vukua gelmişti.

Onun çocukluğu Çatkal ve Talas Kırgızları arasında geçmiş; annesi Kırgız olduğu gibi, iki eşini de Kırgız Türklerinden seçmişti. Dolayısıyla bu Kırgız kadınları Hokand Hanlığında büyük rol oynadılar. Hatta Şir Ali Hokand hanı olduğunda toplanan kengeşe Kırgız Türklerinin pekçok kabilesi de çağrılmıştı. Bu toplantıda Sarı Bağış boyunun manapı, Kırgızların ulu hanı oldu¹. Her ne kadar Hokand tahtına önce 1845 senesinde öldürülen Şir Ali'nin büyük oğlu Sarımsak Beg (Abdurrahman) oturtulmak istendi ise de, Kırgız beyleri 1798-1809 yılları arasında Hokand'ı idare eden ve hanlığın gücünü artırmakla birlikte, zalimliğine vurgu yapılan ve bu yüzden öldürülen Alim Han'ın oğlu Murad'ı saltanat makamına çıkardılar. Ama onun bu iktidarı kısa sürdü. Bu sırada en güçlü konumdaki Kıpçak kabilesinin önderi Müslümankul, Şir Ali'nin yerine diğer oğlu Hudayar Han'ı (1846-1858) başa geçirdi ve onu kendi kız kardeşiyle de evlendirdi.

Bununla beraber Hudayar Han otoriteyi sağlar sağlamaz, Hacı Ruzî Beg'i 1846 kasımında İstanbul'a yollayarak, Osmanlı sultanına bağlılığını ve başına gelen felaketi bildirdi. Osmanlı hükümeti de, İstanbul Özbek Tekkesi şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi Buhara emirini ikaz etmek üzere Buhara'ya gönderdi².

¹ G.Karadağ, Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006, s.101; Barthold, a.g.m., s.555-556; P.P.Ivanov, Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler, Çev. S.Ünal, İstanbul 2020, s.156; Ölçekçi, a.g.t., s.10-11; Ü.Bulduk, Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Ankara 2006, s.23; Yoska, a.g.m., s.399; Çelik, a.g.m., s.542-543.

² M.Dündar, Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılığa, İstanbul 2006, s.30-31, 43-44; Ivanov, a.g.e., s.148-149; Belgelerle Osmanlı-Türkistan..., s.27-28; H.Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da

Ruslar bu sırada Kazak sultanı Kine Sarı'nın isyanını bastırmakla meşgul-düler. Türkistan hanlıkları için durum müsait olduğu halde Türkler maalesef bunu değerlendiremediler. Hatta Rusların yenemediği Kine Sarı, anlaşmazlığa düştüğü iki Kırgız reisinin ani baskını neticesinde öldürüldü. Onlar yine kendi elleriyle kendi sonlarını hazırlıyorlardı. Esasında Kine Sarı'nın ağabeyleriyle, bütün ailesi de Hokandlılar tarafından ortadan kaldırılmıştı.

Fakat Türkler yaklaşmakta olan tehlikenin farkına hâlâ varamadılar. Ne yazık ki, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Kırgız kabilelerinin belki de aralarındaki kavgalar yüzünden adeta birbirleriyle yarışarcasına Rusya'nın hâkimiyetine girmek istediklerini görmekteyiz. Ancak onların Rusya ile birleşmeleri çoğu zaman şahsi çıkar ilişkileri mertebesinde kalıyordu. Ruslar kendi tabiyetlerine geçen Kırgız beylerine külliyetli miktarda hediye veriyorlardı¹.

Bu arada hanlığın içinde adeta bir ihtilal yaşanmış, Müslümankul ve epey Kıpçak ortadan kaldırılmış, bazı beyler ile Hudayar'ın ağabeyi Malla Beg isyan etmiş idi. Bu durum bir yana Kırgızlar ilk Rus işgali sırasında Kazak Türklerine benzediklerinden dolayı Kazak etnik adıyla isimlendirilmişlerdi. Çünkü onlar Kırgız bölgesine geldiklerinde farklı bir insan tipiyle karşılaşmadılar. Neticede Kazaklar ile Kırgızlar birbirlerini andıran insanlardı. Çünkü Kazak ve Kırgız'ın kim olduğunu bilmeyen insanların onları ayırt etmesi oldukça zordur. Fakat 1855 sıralarında Rus istilası Tanrı Dağlarına ulaştınca, Kırgızların Kazak Türklerinden biraz değişik oldukları anlaşılmış ve Ruslar bu Türk boyuna "Kara Kırgız" adını vermişlerdir². Sonuç itibarıyla taht kavgaları ile Buhara ve Hokand Hanlığının birbirleriyle didişmesi ne yazık ki, daha çok kuzeyden emin adımlarla yürüyen Rusların işine yaradı.

Bütün bunlar yaşanırken 1858'de Hudayar Han'ın kardeşi Malla Beg'in halktan da sağladığı destek ile başa geçtiğini görmekteyiz. Özellikle o Kırgız ve diğer Kıpçak gruplarına dayanmıştır³. Bu arada Buhara'ya kaçan Hudayar, tahtını geri alabilmek için Buharalılardan yardım istedi. Bu fırsatı değerlendirmeyi düşünen Buhara hanı 12 bin kişilik bir ordu ile Hokand üzerine yürüdüyse de,

Hâkimiyet Kurması", SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 24, Isparta 2011, s.60; Çelik, a.g.m., s.544-545.

¹ C.Cakırbekov, "Kazak-Kırgız Halkları Arasındaki Siyasî-Askerî İlişkiler (XIX. Asrın İlk Yarısı)", Aktaran, M.Kalkan, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 17, Niğde 2005, s.109; Gömeç, a.g.e., 134-135; İstoriya Kırgızov..., s.134-136; Bulduk, a.g.e., s.24.

² M.Bala, "Hokand", İslam Ansiklopedisi, C. 5/I, İstanbul 1993, s.556; S.Y.Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.105-113; Bulduk, a.g.e., s.26; A.Caferoğlu, Türk Kavimleri, Ankara 1983, s.30; Çelik, a.g.m., s.546; M.Saray, Rusya'nın Türk İlerinde Yayılması, İstanbul 1975, s.200-202; M.Saray, "Hokand Hanlığı 1700-1876", Tarihte Türk Devletleri, C. II, Ankara 1987, s.612-614; Y.Çavuşoğlu, "Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri", Tanıtım, 8/91-92, İstanbul 1987, s.36.

³ B.U.Urstanbekov-T.K.Çoroyev, Kırgız Tarihi, Frunze 1990, s.111; Gömeç, Kırgız Türkleri..., s.136-137; Ölçekçi, a.g.t., s.11; Bulduk, a.g.e., s.29; A.İsakov, Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878), Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007, s.107-108.

Hokand'ın başarılı komutanları Kanat Şah ile Kırgız Alim Kul'un karşısında varlık gösteremedi. Malla Beg iç huzuru sağlayıp, kuzeyde savunma tedbirleri aldıysa da, neticede bir suikaste kurban gitti. Bu sırada Alim Kul, Malla Beg'in katilleriyle uğraştığından, ülkenin savunmasız kaldığını gören Buhara emiri Muzaffereddin, Taşkent'i ele geçirdikten sonra, Hokand'a girdi ve Hudayar'ı tekrar han ilan etti. Fakat Hudayar'ın bu saltanatı da uzun sürmedi. Halkın desteğini sağlayan Alim Kul, 1863'te onu devirerek, önce Madali'nin (Muhammed Ali) oğlu olduğu söylenen Şir Muhammed'i, sonra da Malla Han'ın onbeş yaşındaki oğlu Seyyid Sultan'ı (Muhammed Sultan) tahtta çıkarmıştı¹. Ama bir süre sonra Alim Kul Hokand'ın yönetimini kendi eline aldı.

Görüleceği üzere bu yıllarda sadece Hokand sahası değil ne yazık ki, bütün Türkistan entirikalarla çalkanmaktaydı. Bu arada Rus-Çin hududunda keşif yapmak bahanesiyle Ruslar, 1 Mayıs 1864 tarihinde Hokand'a ait Türkistan ve Evliya-ata kasabalarına iki sefer düzenlediler. Rusların ilerlemesi bütün çabalara rağmen durdurulamadı. Ruslarla anlaşmak da mümkün olmadı. 1864'te Rus orduları Çimkent üzerine yürüdüğünde, Hokand kuvvetlerinin başında bulunan Alim Kul Rusları yenmiş, ancak Buhara emirinin Hokand'a doğru harekete geçtiğini duyunca, başkenti müdafaaya gitmek zorunda kalmıştı. Hokand hanı bu güç durumdan kurtulmak gayesiyle Osmanlı Devletinden yardım istedi. Ancak Osmanlı içine düştüğü zor şartlar yüzünden yine destek gönderemedi. Ruslar onların bu kötü vaziyetini değerlendirerek, 22 Eylül 1864'te Çimkent'i işgal ettiler². Görüleceği üzere Türklerin arasındaki rezalet diz boyu idi. Halbuki Buhara ve Hokand kuvvetleri birlik olup, Ruslara karşı dursalardı, bu ilerlemenin önü kolay olmasa da, alınabilirdi.

Neticede Rus Dışişleri Bakanlığı ileri hareketin sürmesini istedi. 1865'te Orenburg Valiliğine gönderilen emirle, Türkistan istikametinde yürünülmesi kararlaştırıldı. Rusların Taşkent'e doğru geldiğini duyan Alim Kul, Buhara kuvvetleriyle mücadeleyi bırakarak Taşkent'e yöneldi. Ancak üstün savaş araç ve gereçleriyle donatılmış olan Rus ordusu karşısında bir varlık gösteremedi. O vücuduna isabet eden bir kurşunla yaralandı ve 23 Mayıs 1865 tarihinde şehit oldu. Bu sırada Hokand'ta da bir iç karışıklık yaşandı. Bazı Kırgız-Kıpçaklar Ming kabilesinden Hudaykul'u han seçtilerse de, Buhara emiri ile Hudayar'ın üzerlerine yürüdüklerini görünce dağıldılar. Neticede dört taraftan sarılan Taşkent

¹ Anlatılan rivayetlere göre Alim Kul topladığı mecliste "han olarak kimi görmek istersiniz diye sorar", bazı ileri gelenler de "sizi" deyince, o; "ben memlekete hizmet istiyorum, han olmak değil" cevabını verir. Bunun üzerine yapılan tartışmalar sonucu Malla Han'ın oğlu Seyyid Sultan'da karar kılınır ve o beyaz bir keçenin üstüne oturtularak han yapılır. Bakınız, K.Moldokasimov, "XIX. Yüzyıl Kırgız Tarihçisinin El Yazması Türkiye'de Korunmuştur", I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, Bursa 2017, s.265.

² Mehmed Atıf, Kaşgar Tarihi, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998, s.271-272; Çavuşoğlu, a.g.m., s. 36; Gömeç, a.g.m., s.37; Belgelerle Osmanlı-Türkistan..., s.51-52; Urstanbekov-Çoroyev, a.g.e., s.15; Ölçekçi, a.g.t., s.12; Bulduk, a.g.e., s.26-28; Çapraz, a.g.m., s.61; Çelik, a.g.m., s.548-549.

uzun müddet savunmadan sonra düştü. Taşkentlilerin önemli bir kısmı öldürülmek suretiyle cezalandırıldılar. Bu arada Buhara emiri Muzaffereddin Ora Tepe, Hocent ve başkent Hokand'ı ele geçirdi. Bu yaşananlardan biraz önce 1865 nisanında Hokand elçisi Seyyid Yakub Han Töre, Rusların Türkistan üzerindeki emellerini ve Buhara hanının tutumunu anlatmak üzere İstanbul'a gelmişti. Bir başka elçi de Hindistan'daki İngiliz Valiliğine gönderildi¹. Kırgız Türklerinin desteğinde devam eden Hokand Hanlığı ne Osmanlı Devletinden, ne de İngiltere'den ciddi yardım görmedi.

Rusların bu kötü idaresine ilk baş kaldıranlardan biri Kırgız Türkleri olmuştur². Artık vergi ödemekten ve onur kırıcı muameleden bıkan Kırgızlar, hanın asker ve memurlarına karşı çıkınca bir isyan başladı. Bu nümayişler, hanın gönderdiği adamlar tarafından bastırıldı. Ayaklanmanın önderlerinden olan Mamır Mergen dağlara kaçarak, gizlendiyse de Rusların girişimiyle daha sonra yakalandı.

Aynı zamanda 1873-1875 yılları arasında Hokand iktidar mücadelelerine maruz kaldı. Muhalifler Hudayar'ın kardeşi Sultan Murad'ı başa geçirdiler. Hudayar da yerini oğlu Seyyid Muhammed Nasıreddin'e bırakıp kaçtı. Bu sırada Rusya'nın Türkistan Genel Valisi Kaufmann, Rus birliklerine Hokand üzerine yürüme emrini verdi. Hokand gönüllülerine kumanda eden ve Alim Kul'un oğlu Polat'ı han atayan Müslümankul'un evladı Abdurrahman Atçabaşı ile Kaufmann arasında 22 Ağustos 1875'te Mahram Kala'da yapılan muharebede, Türkler şiddetli bir direnişte bulundular. Rus kuvvetleri artırılarak tekrar geldiler. Margalan şehrine saldırdılar. Savaş günlerce sürdü ve 22 Eylül 1875 tarihinde Ruslar, Hokand hanı Nasreddin'e bir andlaşma dikte ettirdiler. Ağır bir harp tazminatı ödemeye mahkum oldular³. Bu sözleşmeye göre, Namangan dahil olmak üzere Sır Derya'dan Narın Irmağına kadar olan bölgeler Rusya'ya bırakıldı. Fakat Petersburg'dan emir alan Rus subayları andlaşmanın tatbikine fırsat vermeden Namangan'a girdiler. Bunun üzerine Hokand kuvvetleri de Andican'da Ruslara karşı yürüdüyse de başarılı olamadılar. Bu durum bir iç kargaşa doğurdu. Türkler düzenli birliklere ve yeterli teknik donanıma sahip bulunmamaları yüzünden iyi savaşıyorlardı. Atçabaşı ile Polat Han Asaka'da, Ruslarla yapılan harpte yenildiler. Polat Han yaralı olarak, maalesef birtakım Kırgızlar sayesinde ele geçirildi ve bir süre sonra Margalan'da idam edildi.

¹ M.Bala, "Buhara", İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1993, s.769; M.Saray, "Buhara (Özbek Hanlığı)", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.598-599; Bulduk, a.g.e., s.31; M.Yüce, "Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası", Akademik Bakış, Sayı 9, Celalabat 2006, s.3; Çelik, a.g.m., s.551; Karadağ, a.g.t., s.103.

² Bu arada arşiv belgelerinden anlıyoruz ki, Osmanlı Devleti Hokand'a birtakım askeri elbiseler ve tüfek de yollamıştı (bakınız, Belgelerle Osmanlı-Türkistan..., s.53). Ama hiçbir şey Rus işgalini önleyemedi.

³ B.T.Somuncuoğlu, Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası'nın Sosyo Politik Açından Eğitime Yaklaşımı, Doktora Tezi, Ankara 2006, s.16-17; Bala, "Hokand", s.557; Bulduk, a.g.e., s.33-34; M.E.Yazı, Çarlık Döneminde Kırgızlar (1852-1917), Doktora Tezi, Elazığ 2007, s.30; Çelik, a.g.m., s.552-553.

Atçabaşı da ailesiyle beraber Sibirya'ya sürüldü. Polat Han'ın mağlubiyetinde de ne yazık ki, Ruslarla iş birliği yapan Kırgız beylerinin rolünü unutmamak gerekir ki, bu hain beyler Ruslara yaptıkları yardımlar karşılığında altın madalyalarla ödüllendiriliyorlardı.

Nihayet 1876 yılının başlarında Hokand tamamen Rusların eline geçti ve 17 Şubat 1876'da çar, Hokand Hanlığının "Fergana Bölgesi" adı altında Türkistan Genel Valiliğine bağlandığını haber verdi¹. Ancak Kırgız Türklerinin mücadelesi bu senenin ağustos ayının sonlarına kadar sürdü. Bu sırada Kırgızların arasında akıllı ve gerçek bir ana gibi hareket eden bir kadının sivrildiğini görüyoruz. Alim Kul'un (Alimbek) karısı olan bu hanım, Altay bölgesi Kırgızlarını da yanına alarak direnişe başlamıştı. Bunun üzerine Ruslar General Skobelev komutasında yürüyüşe geçtiler ve Kurbancan (Kurmancan) ile oğlunu yakaladılar. Neticede Kırgız hatun Kurbancan (Kurmancan) Datka² ve oğullarının karşı duruşu da sona erdirildi.

Sonuç olarak biz bu yazıda hem Hokand Hanlığının askeri varlığını meydana getiren Kırgızlar hakkında bilgi verirken, hem de Hokand'ın Ruslar tarafından zaptı meselesini kısaca ele almaya çalıştık.

KAYNAKLAR:

- Arat, R.R., "Kırgızistan", İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1993
 Bala, M., "Buhara", İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul 1993
 Bala, M., "Hokand", İslam Ansiklopedisi, C. 5/I, İstanbul 1993
 Barthold, V., "Hokand", İslam Ansiklopedisi, C. 5/I, İstanbul 1993
 Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), Ankara 2004
 Berber, O., Kalmuk İstilasası ve Türk Dünyasına Etkileri, Doktora Tezi, Ankara 2014
 Bulduk, Ü., Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Ankara 2006
 Caferoğlu, A., Türk Kavimleri, Ankara 1983
 Cakıpbekov, C., "Kazak-Kırgız Halkları Arasındaki Siyasî-Askerî İlişkiler (XIX. Asrın İlk Yarı)", Aktaran, M.Kalkan, Türklük Bilimi Araştırmaları, Sayı 17, Niğde 2005
 Chen, C., "Aksakals in the Region of Eastern Turkistan", Ural-Altaysche Jahrbücher, Band 47, Wiesbaden 1975

¹ R.R.Arat, "Kırgızistan", İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1993, s.739; Istoriya Kırgızov..., s.141-142; M.Saray, Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s.30-48; İ.Kafesoğlu, "Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1992, s.451-454; Bulduk, a.g.e., s.35.

² Datka unvanını umumiyetle Güney Kırgız yöneticilerinin kullandığı ve manapa yakın bir anlamı olduğu söylenir. Bakınız, B.İsakov, XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Bişkek 2009, s.35; N.Köse, "Kırgız Tarihinde Bir Kadın General: Kurmancan Datka", Milli Folklor, 7/54, Ankara 2002, s.55-60; S.Koç, "Kırgız Yazar Tölogön Kasımbek'in Romanlarında Halk Kültürünün Yansımaları", Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı 21, Ankara 2002, s.197-201.

- Çapraz, H., “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 24, Isparta 2011
- Çavuşoğlu, Y., “Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri”, Tanıtım, 8/91-92, İstanbul 1987
- Çelik, M.B., “Hokand Hanlığı”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, İstanbul 2016
- Dündar, M., Pan-İslamizm’den Büyük Asyacılığa, İstanbul 2006
- Golden, P.B., Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O.Karatay, Ankara 2002
- Gömeç, S.Y., “Tarihte ve Günümüzde Kırgızistan”, Yeni Forum, 14/289, Ankara 1993
- Gömeç, S.Y., Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011
- Gömeç, S.Y., Kırgız Türkleri Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2014
- Hatto, A.T., “Köz-Kaman”, Central Asiatic Journal, Vol. 15, Wiesbaden 1971
- Istorıya Kırgızov i Kırgızstana, Bişkek 1998
- Ivanov, P.P., Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler, Çev. S.Ünal, İstanbul 2020
- İsakov, A., Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878), Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007
- İsakov, B., XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Bişkek 2009
- Kafesoğlu, İ., “Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya’da Kurulmuş Türk Devletleri”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1992
- Karadağ, G., Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006
- Koç, S., “Kırgız Yazar Tölögön Kasımbek’in Romanlarında Halk Kültürünün Yansımaları”, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı 21, Ankara 2002
- Köse, N., “Kırgız Tarihinde Bir Kadın General: Kurmancan Datka”, Milli Folklor, 7/54, Ankara 2002
- Mehmed Atıf, Kaşgar Tarihi, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998
- Moldokasimov, K., “XIX. Yüzyıl Kırgız Tarihçisinin El Yazması Türkiye’de Korunmuştur”, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, Bursa 2017
- Omorov, T., Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası), Doktora Tezi, Ankara 2013
- Ölçekçi, T., Kırgızların I. Ve II. Dünya Savaşları Arasında Sosyo-Kültürel Durumları, Doktora Tezi, Ankara 2004
- Saparaliyev, D., “XVIII. Yüzyılda Kırgızlar İle Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri”, Aktaran, A.İsakov, Gazi Akademik Bakış, 4/8, Ankara 2011
- Saray, M., Rusya’nın Türk İlerinde Yayılması, İstanbul 1975
- Saray, M., “Buhara (Özbek) Hanlığı”, Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987

Saray, M., “Hokand Hanlığı 1700-1876”, Tarihte Türk Devletleri, C. II, Ankara 1987

Saray, M., Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul 1993

Somuncuoğlu, B.T., Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası’nın Sosyo Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı, Doktora Tezi, Ankara 2006

Urstanbekov, B.U-Çoroyev, T.K., Kırgız Tarihi, Frunze 1990

Yazı, M.E., Çarlık Döneminde Kırgızlar (1852-1917), Doktora Tezi, Elazığ 2007

Yılmaz, M., “Emir Haydar Döneminde Osmanlı-Buhara İlişkileri”, The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture, İstanbul 2014

Yoska, E., “Muhammed Ali Han Dönemi (1822–1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri”, History Studies, 3/3, Samsun 2011

1. Yüce, M., “Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası”, Akademik Bakış, Sayı 9, Celalabat 2006.

**“ИШЧИЛАР ДУНЁСИ” ЖУРНАЛИ ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ
ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА**

Ирзаев Баҳром

*Тарих фанлари доктори, Қатагон қурбонлари
хотираси давлат музейи*

Миллий тарихимизнинг жиддий тадқиққа муҳтож саҳифаларидан бири, бу шубҳасиз, Туркистон Мухторияти масаласидир. Ўтган давр мобайнида бу борада қатор илмий мақолалар, китоблар, ҳатто диссертациялар ёзилган. Бирок, мазкур даврнинг ўта мураккаб ва зиддиятларга тўла ижтимоий ҳаётини тушунтириш тарихчидан воқеликни холис ёритишда кенг қўламли манбаларни қиёсий таҳлил этишини тақозо этади. Бу ўринда матбуот, айниқса, миллий матбуот саҳифаларида чоп этилган материаллар жуда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Уларда Туркистонда кечган жараёнларга маҳаллий аҳолининг муносабати, уларнинг мақсад ва интилишлари, халқнинг иқтисодий аҳволи, сиёсий маданияти даражаси ҳамда жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий зиддиятлар борича акс эттирилгани билан янада аҳамиятлидир. Тегишли даврга оид асосий маҳаллий матбуот манбалари Тошкентда татар тараққийпарварлари томонидан мунтазам чиқариб турилган “Улуғ Туркистон”, Самарқандда нашр этилган “Хуррият” ва Кўконда босилган Туркистон Мухториятининг нашри афкори “Эл байроғи” газеталаридир. Мазкур газеталар саҳифаларида нашр этилган хабар ва мақолалар тадқиқотчилар томонидан бир қадар ўрганилган ҳам. Мазкур мақолада “Тошкент мусулмон ишчилар шўроси” томонидан чоп этилган “Ишчилар дунёси” журнали ҳақида хабар бермоқчимиз. Ўн беш кунда бир чиқадиган миллий ва сиёсий, иқтисодий, тарихий, илмий, ижтимоий журналнинг 1-сони 1918 йил 4 январь куни Тошкентдаги “нашр иши ишчилари Иттифоқи” босмахонасида босилган. Ҳисом Жалолий муҳаррирлигида иш бошлаган “Ишчилар дунёси” журнаlining шиори “Яшасин Туркистон мухторияти” эди. Бу эса журналнинг Тошкент тараққийпарварлари томонидан Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилганлигини англатади. Журналнинг шу сони сўнгида таҳририят журналхонларга “мазкур бизнинг журнал 17 декабрга чиқарарга тўғрилаб, 12 декабрь куни “Шўрои исломия” босмахонасига берилган эди. 13 декабрда бўлган воқеа ва фожиа сабаблик босмахона ёпилиб қолди. Шунинг учун ушбу кун 4 январга кўчди” деб хабар беради.

Журналнинг “Муқаддима”, “Мақсад ва маслак” рукнлари Мулло Ғозий томонидан ёзилган. Шундан сўнг журнал асосий мақсадига кўчиб, “Туркистонда мухториятнинг эълон қилинуви” номли мақолага ўрин беради. Унда “Октябрь охирида Тошкентда катта сўғиш бўлиб, кўп қонлар тўкилганидан сўнг Хўқанд шаҳрида 25 ноябрь куни Туркистон вилоятининг

мусулмонлари съезди ясалди. Мазкур съездга 10 млн нуфуслик Туркистоннинг мусулмон халқининг тегишлик ишларига қарор берувга қодир ҳуқуқлик бўлди. Шу сабаблик бутун Туркистон халқи мазкур съездда бўлган қарорларнинг ҳаммасига рози бўлишга тегишлик (мажбурий) бўларлар. Туркистон халқининг 98% турк халқлари, яъни мусулмонлар бўлгани учун ҳар бир съезд мажлисларида бўлган қарорларда булар аксариятни ташкил қилгани сабаблик, Туркистонда яшайдиган бошқа миллатларнинг ҳуқуқлари нуфусларига муносиб бўлгани сабаблик, бу съездда чиқарилган қарорларни қабул қилишга мажбур бўлурлар” [1] дейилади. Албатта, бу вақтга келиб бутун Туркистон аҳли Мухториятнинг эълон қилинганидан хабардор эди. Бироқ, журналнинг воқеликларни қайта эслашидан мақсади большевикларнинг кейинги вақтларда Туркистон Мухториятининг ноқонуний тузилганлиги ҳақида олиб бораётган тарғиботларини йўққа чиқариш, унинг Туркистон халқининг инон ихтиёри билан ташкил этилганлигини, қонуний эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтишдан иборат эди. Мақолада “Кўп унғойсизликлар олдинда турса ҳам бунга қарамай съезд ўз вазифа ва ишларини тамом адо этарга муваффақ бўлдилар. Съезднинг иккинчи куни 27 ноябрда Туркистонда келажакда бўладирган идора масаласи қўзғолиб, бу масала музокарага қўйилиб, тунда соат 12 00 да бир оғиздан қабул қилиниб Мухторият эълон қилинди” дейилади. Демак, Қўқон шаҳрида ҳам ҳудудлардан келган вакиллар большевиклар томонидан жиддий қаршиликка учраганлар. “Съезднинг иккинчи кунинда, яъни 27 ноябрда Туркистоннинг бутун 10 млн нуфуслик мусулмонлари эълон қилинган мухториятни фаолиятга чиқарув учун онт ичиб 54 кишидан иборат вақтинча аъзо сайланиб Халқ Шўроси ясалди. Бу, ҳам вақтинча 12 кишидан иборат Туркистон ҳукумати ташкил этилди. Мазкур сайланган 12 идора ҳайъат аъзоларини ҳар вақтда мухофазат қилмоқ учун ваъдалар беруб ишонтирдилар. Мазкур иш юргизадирган ҳайъат аъзосига яқинда Туркистонда бўладирган учридительний собранияга (таъсис маслиси) чақирувни ўз вазифаси деб билдилар” [2] дейди. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Туркистон жаҳид тараққийпарварлари дастлаб большевикларнинг ҳокимиятни осонлик билан қўлга киритишларига ишонмаганлар. Улар таъсис мажлисига қадар Туркистон Мухториятини муваққат ҳукумат сифатида шакллантириб, ўлкадаги барча сиёсий фаол кучларни унинг атрофида ягона фронтга бирлаштирмоқчи эдилар. Бироқ, кутилган иш содир бўлмади. Натижада большевиклар қурол кучи ва сиёсий фитналарни қўллаш орқали маҳаллий аҳоли ўртасида ички зиддиятларни авж олдирдилар.

Журналда босилган Туркистон мухторияти ҳукуматининг Туркистон халқига хитобиди: “Пайгамбар ҳазрат Муҳаммад алайҳи саломнинг туғилган ҳам вафот бўлган куни муносабати ила Тошкентда ясалган шодлиқ ва тинч мухторият намойиши вақтида гоаят таассуфлик воқеалар бўлиб, одам қони тўкилган, ўлган ҳам яраланганлар бўлган экан. Туркистон мусулмон-

ларининг муқаддас ҳаётларини таҳқир қилган бу воқеаларга қарши биз Туркистон ҳукуматининг миллат мажлиси ила муваққат ҳукумати аъзолари қалбларимизнинг энг теран еридан қаттиг таассуф қилганимизни билдирамиз” [3] дейилади. “Улуғ Туркистон” газетасидан олиб босилган “Сиёсий аҳвол” номли мақолада “*Ҳукумат большевиклар қўлига келуви ила бир қисм халқ сулҳ бўлар деб кутган эди. Лекин, большевикларнинг иш бошина келувларина икки ойга яқин вақт бўлиб қолса-да номида сулҳ нишонда йўқ ва қачон бўлиши-да маълум эмас... “Большевизм” мазҳаби бошлиқлариндан Ленин ва Троцкий деган зодлар иш бошига келгач, солдат ва ишчилар ҳокимияти тузиб ишроларнинг қурол кучи ила Россияда “социализм” асосини майдонга қўюв хаёлига тушидилар...* дейилади. Шунингдек, большевиклар нафақат Марказий Россияда, балки, чекка ўлка ҳисобланган Туркистонда ҳам барча масалани қурол кучи билан ўзи истганидек амалга оширишга интилаётганлиги ёзилади. Халқни яқинлашаётган жиддий хавфга қарши тезроқ бирлашишга чақириб, “*Бизнинг ҳеч вақт қочирмасдан бутун Туркистон жамоат ходимлари ушбу Мухторият хузурига йиғилиб, ишларни йўлга солурга ва шулой этиб, ўз муқадротимизни (тақдиримизни) ўзимиз ҳал қила бошларга вақт етди...*” [4] деган хулосага келади. Журналнинг 2-сонидаги муҳим мақолалардан бири “Туркистон учун хўрлик” деб номланади. У “*Тошкент масжиди жомеъинда 5 январь, жума кунини “Уламо жамияти” тарафидан катта йиғин бўлиб, Умумтуркистон учун зўр кўнгилсиз воқеа бўлиб ўтди. Тарихда Туркистон учун бир қаро саҳифа очилди*” деб бошланади. Муаллиф бўлган воқеага имкон қадар холис баҳо беришга интилади ва уламоларнинг масжидда Туркистон Мухториятига нисбатан билдирган ишончсизлигини қоралайди. У “*Кечагина масжиди жомеъда қарийиб 200 минг киши бир оғиздан аҳд қилиб, такбир айтиб, йиғлашиб Хўқанддаги муваққат ҳукуматга байъат қилиб, керак бўлса жонимиз, молимиз, қонимиз билан ёрдам қилмоққа ваъда қилиб тарқалиб эдик... Маъ ал таассуф ўртада ҳеч нима фурсат ўтмасидан муваққат ҳукумат озми кўпми ишлаб турганида бир тўда мухторият душманлари масжиди жомеъда маъвизалар ўртасинда Мухторият хусусинда сўз қўзғотиб, содда халқнинг кўзига бир дон тухумни 70 хил қилиб бўйб кўрсата бошлади. Муваққат ҳукумат бизга керак (эмас) деган мазмунда сўзлаб, Хўқанддаги ҳукумат керак эмас деганлар қўл кўтарсин, деб бир неча соддадил қора халқни қўл кўтартириб олдилар... Мунинг учун ҳеч вақт онгсиз халқни айбламаймиз. Фақат бизни йўлбошимиз бўлиб турган уламоларимизга ўпкалаймиз. Оҳ, ... бу қандай хўрлик! Қандай уятсизлик!...* [5] деб фикрини яқунлайди. Шундан сўнг журнал ўз ўқувчиларига “*Хўқандда биринчи мусулмон ишчи, деҳқон ва солдатларни фавқуллодда қурултойи*” ҳақида хабар бериб, “*Қурултой 1917 йил 26 декабрь кунини Шўрои исломия идорасида иш бошлади. Мандатний комиссия тарафидан қурултойга 184 вакил келганлиги маълум бўлди. Мазкур ададни*

ичиндан Сирдарёдаги қозоқлар жамиятидан 5 киши, Самарқанд вилоятидаги ишчи ва солдатлар шўросидан Панамарёв, большевик Окувренколар, Закастий област туркманларидан вакиллар бор эди... Мандатний комиссиянинг тарафидан президиумга Асфандиёров, Килиблиев, Юсуфов, Авлоний, Дадабоев, Удалоев, Мансуров, Аъзуф (Авазов), Мурсалзода, Фаномаруф (Панамарёв)лар сайландилар... 1916 йилда бизни империалистлар тарафидан бошланган қонли урушга қарши турғонимиз учун чор ҳукумати аскар юбориб отдирди, қирди, аллане қадар қон оқизди. Энди сиз рус демократлари бизга шул тўқилган қонларни унутарга ихтиёр берингиз. Токи, биз мусулмон пролетариати, рус демократияси тарафидан олинган шиор (лозунг) ила халқ Комиссарлари тарафидан Шарқнинг улушсиз қолдирилган фуқаросина хитоб қилиниб чиқорилган декретларингнинг ростлигига ишонайлик! [6] деб ўтинади.

Журнал саҳифасидан ўрин берилган хабарлар ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Жумладан, “Иккинчи Қарор” деб номланган хабарда: Умуммусулмонлар тарафидан уюштирилган ва кейинроқ мусулмон рабочий ва солдатлари тарафидан тўлдирилган съезд идора ишининг Халқ комиссарлар совети қўлидан дарҳол Туркистон мухторияти ҳукуматига ва халқ шўросини топширилурга теюшлигина тилак баён эта(дир) ҳам ушбу съезд мухториятлик Туркистонда демократиянинг ҳамма синфлари тарафидан чиқорилгон бўлиб Туркистондаги бутун пролетариятнинг фикрин билдирувга қодир бўлганлигидан 18 январда халқ комиссарлари тарафидан чақирилажак солдат, рабочий, крестьян, қирғиз ва мусулмон депутатлари советларининг съездин ортиқ иш деб ҳисоблайди [7] дейилган.

Журналнинг кейинги хабари “Ишчилар съездининг телегроми” деб номланди. У съездининг раиси Юсуфун томонидан “Хўқанд. 1918 йил 27 декабрь” санаси билан тасдиқланган ва “Хўқанддаги мусулмон рабучи ҳам солдатлари съезди тарафидан Украина, Бошқирдистон, Волгабўйи мусулмонлари, Қрим, Финландия, Кавказ, Сибиря, Лотиш, Белоруссия ҳам “Алаш ўрдаси” мухториялари ушбу мазмунда телеграмлар юборилган: мусулмон рабочий, солдат ҳам крестьянларнинг I-фавқулдда съезди мундан аввалги умум Туркистон мусулмонларининг съезди тарафидан эълон этилган қимматли Туркистон Мухториятига қувват беруб, ўз тақдирларин ўзлари ҳал қилувчиларга ҳам шунга имтилувчиларга самимий табрик юборадир...” [8] дейилади.

Журналнинг бу сонидан босилган ўта муҳим хабарлардан яна бири Кастрома шаҳридаги асир турк зобитларининг Туркистон Мухториятини табриклаб ёзган хатидир. Унда қардош турк зобитлари Туркистон халқини Мухторият ҳукумати атрофида бирлашишга чақиради ва хатни “... Тутилон ишда муваффақият, отилон одимда музаффарият дуосин эдарак, очдигинг мажлиси, эълон этдигинг мухторияти табрик эдиёруз. Истиқболинг порлоқ ўлсун. Истиқлолинг яқин ўлсун! [9] деб якунлайдилар.

Журналда нашр этилган “Тошкентдаги мусулмон ташкилотлари қарори” деб номланган хабарда 1918 йил 30 декабрда Тошкентдаги “Фуқаҳо жамияти”нинг Мулло Сайфуддинхон Аълам раислигида ўтказган мажлиси ва унинг қарорини келтиради. Унда: “1. Чор ҳукуматининг замонинда Туркистон крайина (ўлка) жорий бўлган положенія(низом)сини бус-бутун бекор ва луғу (асоссиз) этиб, махас шариат ҳукмларини мукамал суратда ижро этилар.

2. Аҳли ислом ила овруполилар орасиндаги 7 моддадан иборат бўлган, чунончи, қўл кесув, қасос олув, дарра урув, тошбўрон қилув ва бунга ўхшаш жисмоний жазоларнинг бадални ижро қилувга аҳли мажлис маъ ал мамнуният розилигин изҳор этар.

5. Николай замонида қозиларга берилган изннинг бутунлай йўқ бўлувини, печатни ҳозирда керак бўлув эҳтимоли борлигидан муваққат ўларак печат тани турувини лозим топилди. Ушбу қарорни Хўқанддаги муваққат ҳукуматидан тасдиқ ва қабул эдилюр...” [10] дейилган. Бу эса уламоларнинг энг илғор қисмининг ўлкада фақат Туркистон мухторияти ҳукуматини тан олишини англатар эди.

Журналнинг навбатдаги 3-сони 1918 йил 1 февраль санаси билан чоп этилди. Бу сонда ҳам тарих фани учун ўта муҳим бўлган хабар ва материалларга кенг ўрин берилди. Жумладан, “Мусулмон меҳнаткашларининг биринчи крайовой съезди” ҳақидаги ахборотда қуйидагиларни ўқиймиз “...Хўқандда чиқадирган “Эл байроғи газетасида муҳтарам Бўлод афанди Хўқандда бўлган мусулмон ишчи ва солдатларининг биринчи қурултойин ёзиб биз ишчиларга налар лозим ва нималар қилмоқ кераклиги хусусинда тубандаги мақолани ёзадир. Биз унинг аҳамиятига кўра журналимизга айнан кўчирамиз: “Хўқанд шаҳри Шўрои Ислом биносида 25 декабрдан 30 декабрга қадар мусулмон меҳнаткашларининг I крайовой съезди бўлиб ўтди. Съезд муҳим қарор, аҳамиятлик талаблар вужудга келтирди... Украина, Финландия меҳнаткашлари ўз халқининг истиқлоли учун курашиб, монетларни йиқитиб синдирадирлар. Ҳар миллат маҳкумиятдан чиқиб алоҳида яшаб тараққий топганида, муқаддас мақсадга етмоғи мумкин эканлигини биладир, тушунадирлар. Чунки, маҳкум миллатнинг адабиёти ҳам миллияти ҳам қисилгани сабаблик ул миллат эркин юраолмайдир. Бошқалар қаторида бора олмайдир [11] дейди.

“Уламо жамиятининг таклифи” сарлавҳали хабарда 18 январь кунини Тошкентда очилган солдат, рабочий крестянлар съездига Уламо жамияти тарафидан киритилган таклифлар айнан келтирилади: “1- ҳозирдаги большевиклар ҳукумати жойида тўхтасин ва аммо ҳукуматини ва маслагини Туркистонда турғувчи урусларга ва ажнабийларга юргүзсин ва ҳам Россия жумҳуриятининг Туркистондаги муштарак ишларига назорат қилиб тўхтасун.

2-Туркистонга эълон қилинган мухторият то Туркистон учредителний собрания (таъсис мажлиси)га қадар мусулмонларга махсус бўлсин ва

мусулмонлар ўз олдиларига алоҳида ҳукумат ташиқил қилсунлар...” [12] дейилган. Таклифлардан кўришиб турибдики, Тошкент уламолари Мухторият ҳукумати мутлақо рад этган эмас. Аксинча, таъсис мажлисига Туркистоннинг туб аҳолиси учун масъул ҳукумат сифатида тан олмақда. Демак, асл зиддият жадидлар ва уламоларнинг халқ олдидаги етакчилик учун интилишлари натижаси эди. Мавжуд кўнгилсизликлар эса уламоларнинг ҳам ёшларнинг ҳам орасида бўлган айрим “хуфя”ларнинг “буюрма” асосидаги қилмишларининг самараси бўлган деб тахмин қилишимизга ҳам имкон беради.

Журналнинг мазкур сонидан чоп этилган **“Миллий аскарлар”** мақоласи Мухториятнинг ҳарбий аҳволини ёритишга қаратилган. Унда: *“Ҳозирда Хўқанд шаҳрида расмий суратда қўлига яроғ тутган миллий аскар ва милициямиз бир минг чамаси бўлган эди. 9 январь куни мулло Абдураззоқбойнинг боғида шуларнинг “кўрув”и (маневр) ясалди. Бу “кўрув”га Мухториятлик Туркистоннинг муваққат ҳукумати аъзоларидан Ислом афанди Шоахмедов билан Убайдулла афанди Хўжаев ташириф буюрган эдилар... Убайдулла Хўжаев уларга хитобан: “Сизлар Мухториятлик Туркистоннинг биринчи қаҳрамон ўғуллари бўлдингиз. Сиз бу хизматларинг фахр қилсаларингиз арзийдур. Чунки, суюк Ватанингиз ҳимоясига биринчи марта ўлароқ сизлар ўз ихтиёрингиз билан аскар бўлдингиз! Туркистон мамлакатининг келажакда бахт ва саодатга эришиши сизлардан бошланса керак. Сизларни Мухториятли Туркистоннинг муваққат ҳукумати аъзолари тарафидан табрик қиламан ва алар тарафидан сизларга салом эришираман ва ҳам сизларнинг тарафингиздан ҳукумат аъзоларига ҳозир бориб салом айтаман” деди. Бу сўзларни эшитганидан сўнг миллий аскаримиз ниҳоятда мамнун бўлдилар. Бундан сўнг Убайдулла афанди миллий аскарларга бир оғиздан “Омин” деб дуо қилувни сўради. Жумла йигитлар ўзларининг Ватан миллат йўлида ҳар бири фидокорликка ҳозир эканлигини сўйлаб баланд овоз ила гулдурашиб “Омин” садоларини кўкка чиқардилар... [13] дейилган.*

“Ишчилар дунёси” журналининг 4-сонидан чоп этилганида Туркистон мухторияти қонга ботирилган, большевиклар ва арман дошноқлари томонидан Қўқон шаҳри вайрона айлантирилиб, халқнинг фиғони еру кўкни тутиб кетган эди. Журналдаги илк мақола “Тошкентдаги ишчиларга ҳеч ким ёрдам қилдими?” деб номланади. Таҳририят бу саволга жавоб қилиб, *“Ҳеч ким ёрдам бермади. Бойлар урушдан фойдаланиб матоларнинг устига нарх қўйиб, ўз бойликларини оширдилар. Уламолар ёшлар билан Шўрои Исломи тиздилар. Улардан уламо яна ажралиб чиқди. Сайловларда “3” (уламолар) “жинни”, “10” (жадидлар) “дўзахи” деб бир бири билан роса ёқалашиб кетдилар... Тушган ионаларини ҳам халққа эмас кўпроқ ўзларининг урушларига сарфладилар... [14] деб фикрини яқунлайди.*

Ишчилар дунёсининг энг тушқун бир кайфиятни кўзғовчи 5-сонидан бошдан оёқ Туркистон Мухториятининг машъум қисмати баён этишга бағиш-

ланган. Айниқса, “Ким айбли” сарлавҳани ўқиган одамнинг кўз олдида мислсиз даҳшатли фожиалар намоён бўлади. Унда “Мўминнинг биродари мўмин бўлгани ҳолда мусулмон биродарларимизнинг бошига мусийбат тушса бунинг қайғусини албатта, баробар ўртоқлашувига тўғри келади...

Арман ваҳшийлари тарафидан юзлаб бошлари узулган, арман золим динчилари тарафидан номуслари пораланиб, сўнг милтиқ учуга кўтарилган бокира заволли қизлар ким? Уҳботликни сақламоқ учун ваҳшилар тарафидан тушган таклифни миннатдорчилик ила қабул этган, номаҳрам юзини кўрмаган мастуралар кимлар? Даҳо Арманистон интиқомини туркистон-лилардан оламиз, деб салла ўраб мусулмонлар тарафида бўлиб, салла чопонни ташилаб, қўлларига қурол олиб истиқболимизни чечакларини (ёш болаларни) қирмоқ учун жасорат этган. У тўп пулимётларни қулогини бураган, муқаддас масжид ва мадрасаларимизга отдирган, бутун шаҳарни хароб қилганида, томлар, уйлар остинда во ҳасрато деб фиғонларини фалакдан ошириб, оғизларинда миллат деб, калимаи шаҳодатни талқин қилиб жон берган ҳарбзадалар ким? Мадрасалар ичинда китобларини қучоқлаб “Ё, роббий” деб руҳдан айрилган мударрис ва талабалар кимлар? Оҳ, минг-минг таассуфлар ўлсинким, биздан бу шаҳидларга дуою такбир ўрнига таҳқир қилув лозимдирми? Жазолари шул деб изҳор хурсандлик қиламизми? Бил фарз жазолари шул бўлганида ким айблик бўлур? Тақдирми айблик? Ё бўлмаса Мухторият олингиз, умуммусулмонлар бирлашингиз деб Исрофил суруни тортган олий марҳаматлик товориш Троцкий ила Ленин афандилар айбликми? Ёки мусулмонларни ўзлари орасинда рози эмаслар, буржуазия автономияси деб, Петербурга телеграм берилурга сабабчи бўлган эҳтиромли “Уламо жамияти” айблими?...

Омон! Ё роббий, нақадар замони азоб вақтларина қолдик. Бир тарафдан очлик, бир тарафдан муҳтарам уламои киром исми билан шухратланган, уламо исмларини қоралаган шахсиятпарастларни умумий бир зарарлари ва бошимизга тушган фалокатларга чиндан ўзлари сабабчи бўлган бир замонларида, бечора масъум, қонлик муқаддас ўлим топган шаҳидларимизга таъна тухмат ва билчироқ отувлари “шаҳид эмаслар” деб. Қачон битар экан бу миллий хоинлар. Қачон қутулар экан бу хоинлар чангалидан миллати ислом ва бутун Туркистон мусулмонлари [15] дейилади.

Журналнинг сўнги 6-сони 1918 йил 1 апрель санаси билан босмадан чиқди. Бу сонда ҳам тегишли даврни ўрганишда ўта муҳим ўта долзарб мавзуларга бағишланган қатор хабар ва мақолалар ўрин олди.

Хуллас, “Ишчилар дунёси” журнали Туркистон Мухторияти тарихини ёритишда шубҳасиз, ўта муҳим тарихий манба ҳисобланади. Боиси Кўқон билан мунтазам алоқада бўлган журнал таҳририяти “ишчи”лар номи остида фаолият юритиб Тошкентда, умуман ўлкада бўлаётган барча воқеликлардан хабардор эди. Айниқса, журнал саҳифаларидаги “Мулло Ғозий”, “Ишчи” имзолари остида материаллар бериб борган Ғози Юнус ва Ғулом Зафарий-

лар қаламларига мансуб мақолалар, шеърлар, ўлкадаги очарчилик воқеалари ва кундалик хабарлар ҳам ўқувчи учун тегишли даврнинг ўткир ижтимоий муаммолари ҳақида кенг ҳамда ишончли ахборот беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ишчилар дунёси. 1918 йил 4 январь.
2. Ишчилар дунёси. 1918 йил 4 январь.
3. Ишчилар дунёси. 1918 йил 4 январь.
4. Ишчилар дунёси. 1918 йил 4 январь.
5. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
6. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
7. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
8. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
9. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
10. Ишчилар дунёси. 1918 йил 17 январь.
11. Ишчилар дунёси.. №3. 1918 йил 1 февраль
12. Ишчилар дунёси.. №3. 1918 йил 1 февраль
13. Ишчилар дунёси.. №3. 1918 йил 1 февраль
14. Ишчилар дунёси. №4. 1918 йил 1 март.
15. Ишчилар дунёси. №5. 1918 йил 15 март.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ШИҒОВУЛ ИНСТИТУТИ

Махмудов Шерзодхон

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти

Қўқон хонлиги давлат сифатида вужудга келиши ва ривожланиши жараёни давомида давлатчиликнинг турли институтлари ҳам шаклланиб борди. Хусусан давлатлар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйиш борасида элчилик институти ҳам вужудга келди ва бунда асосий омил вазифасини хонликнинг ташқи сиёсати ўтади. Хонликнинг элчилик институтининг шаклланиб бориши дипломатия билан боғлиқ турли вазифаларни, уларга мутасадди лавозимлар ва мансаблар, улар эгаларининг зиммасига юклатилган вазифаларни вужудга келтирди. Шундай мансаблардан бири *шиғовул* (شفاول) мансаби бўлиб, унинг хизмат вазифалари доирасига, дипломатик мактублар ва ҳадялар тайёрлаш, хорижий элчиларни кутиб олиш билан боғлиқ анъана ва маросимларни ўтказиш кирган.

Мусулмон давлатчилигига хос анъаналардан бири муайян бир давлатга келаётган хорижий элчиларни кутиб олиш учун юқори мавқега эга бўлган мансабдорни масъул этиб тайинлашга алоҳида эътибор қаратилган. Бундан Қўқон хонлиги ҳам мустасно эмас эди. Салжуқийлар давлатида бош вазир бўлиб фаолият кўрсатган Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”сида бу ҳақда алоҳида кўрсатмалар берилганлигини кўриш мумкин. “...Агарда келаётган киши элчи бўлса, бирор обрўли кишини унга йўлдош қилиб, маълум шаҳарга юборишсин” - деб қайд этилади [15,100]. Шунингдек, “Сиёсатнома”да “ У ерда уни бошқа кишиларга топшириб, янги обод шаҳар ва ноҳияларни томоша қилдириб, охири саройга олиб келсинлар”, - деган тавсиялар мавжуд. Албатта, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари кўпгина ҳукмдорларга ҳам дастуруламал бўлиб хизмат қилганлигини улар бошқарган давлат бошқарувидаги тартиб ва тизим орқали англаш мумкин. Буни Қўқон хонлигидаги *шиғовул* мансаби орқали ҳам кузатиш мумкин.

Шиговул мансабининг тарихий босқичлардаги трансформацияси

Шиговул мансаби чингизий лавозимлардан ҳисобланиб, Марказий Осиёда Чиғатой улуси давридан давлат бошқарувида шаклланиган. Мазкур мансаб ҳақида чингизийлар тарихига оид бўлган “Муизз ал-ансоб” арабча асарида маълумот келтирилади. Харбаку ва Хуркадайларнинг шиговул мансабида бўлганлиги қайд этилади [11, 70]. “Муизз ал-ансоб”да кўрсатилишича шиговул девонни, яъни ҳукмдорнинг бошқарув аппаратини бошқарган [11, 70].

Алишер Навоийнинг “Муҳокамат-ул луғатайн” асарида, “...“вов” ва “лом” ҳарфлари баъзи сўзларнинг охирига қўшилиб, улар султонларнинг кузатувчиси ҳамда базм уюштириш учун керакли кишиларга ишора қилади.

Улар хировул, қаровул, чингдовул, янковул, сўзовул, патовул, китповул, ясовул, баковул шиғовул ва даковул шундай юқори лавозимлардир” – деб қайд этилади [14, 23]. “Муҳокамат-ул луғатайн” асарида шиғовулнинг саройга келувчи меҳмонларни кутиб олиб, кузатувчи мезбон вазифасини бажарганлигига урғу берилади [14, 23]. Демак, теурийлар давлатида шиғовулнинг яна бир вазифаси сифатида саройга келган меҳмонларни кутиб олиш ва кузатиш бўлган. Бу кейинчалик саройдаги церемонияларни ташкил этишни назорат қилиб борувчи мансабдорга айланганини англаш мумкин.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам шиғовул лавозими ҳақида маълумотлар учрайди. Хусусан, “Бобурнома”да Абдурраҳим шиғовул, Абдулвахҳоб шиғовул, Боқи шиғовул каби мансабдорлар ҳақида маълумотлар келтирилади. “Бобурнома”да исмлари қайд этилган шиғовулларга муҳим сиёсий аҳамиятга эга бўлган хабарларни етказиш вазифаси юклатилганлигини кўриш мумкин. Бундан кўринадики, Бобур давлатида шиғовул махфий хабарларни етказиш хизмати ходими ҳисобланган. Бобур давлатида Абдурраҳим шиғовул, Абдулвахҳоб шиғовул, Боқи шиғовуллар асосан ҳарбий мансабдорлар ва саркардалардан ҳисобланган [3, 232]. Жумладан, 1528 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур томонидан Боқи шиғовул Авад вилоятидаги қўшинга бошлиқ этиб тайинланганлиги тўғрисидаги маълумотдан унинг асосий хизмат вазифаси ҳарбий бўлганлигини англаш мумкин.

18 асрда Бухоро амирлигининг марказий давлат бошқарувида фаолият кўрсатган мансабдорлар қаторида шиғовул лавозими ҳам бўлган. Амир Шохмурод ҳукмронлигида Бухоро амирлиги девонида фаолият юритиб, қимматли асар ёзиб қолдирган Мирза Бади Девон ўзининг “Мажмаъ ал-арком” асарида маъмурий бошқарув тизимига оид мансаб ва лавозимлар ҳақида асарининг сўнги қисмини бағишлайди. Мирза Бади Девоннинг маълумотида *шиғовул* элчиларни қабул қилишга мутасадди мансабдор бўлганлиги кўрсатилади [10, 99].

“Шиғовул”нинг Қўқон хонлиги ташқи алоқаларидаги роли

Дипломатик алоқалар тизимини назорат қилиш, тартибга солишда *шиғовул* лавозими алоҳида аҳамият касб этади. Қўқон хонлигида *шиғовул* мансаби давлатнинг марказий бошқарув аппаратида муҳим ўрин тутган лавозим ҳисобланган. Хонликдаги *шиғовул* лавозимини бугунги замонавий даврдаги ташқи ишлар вазири мақомига тўғри келадиган вазифа деб айтиш мумкин. Хонликнинг ташқи ишлари билан боғлиқ барча масалалар мазкур мансаб эгаси хизмат доирасига кирганлиги фикримизга асос бўлади. Мазкур лавозимни эгаллаган мансабдорнинг хизмат вазифасига хорижий мамлакатлардан турли мақсадларда келган элчиларни кутиб олиш, жойлаштириш ва уларнинг хонлик ҳудудида бўлган вақти давомида хавфсизлигини таъминлаш масалалари киритилган.

Кўқон хонлигида *шиғовул* лавозими айнан қайси ҳукмдор даврида жорий қилинганлигини аниқлаш лозим. Лекин, давлатнинг дастлабки ташкил топган йилларида бу лавозим мавжуд бўлмаган. Умархон ҳукмронлигига қадар Кўқон хонлигида давлат бошқаруви Бухоро амирлиги бошқарув тизимига ўхшаш бўлган бўлсада, кейинчалик бу тизимни Умархон 1815 йилда қайта ислоҳ қилган [12, 281; 9,76].

1813 йилда Россия империясидан Кўқонга элчи бўлиб келган Филипп Назаровни кутиб олган мансабдор олий ҳукмдор Умархон (1810-1822) қабулига киргунга қадар бир неча маълумотларга аниқлик киритишга ҳаракат қилган. Филипп Назаров бу мансаб эгасини айнан ташқи ишларга масъул шахс деб эътироф этмасада, ушбу маълумотдан бошқа давлатлардан келадиган ёки хорижий давлатларга юбориладиган элчиларга масъул шахс ҳамда давлатнинг ташқи ишлари билан боғлиқ масалаларга мутасадди кутиб олганлигини англаш мумкин. Бу мансаб эгаси Кўқон хонлигидаги вазирлардан бири саналганлигини кўриш мумкин. Фикримизча *шиғовул* мансабидаги вазир Филипп Назаров билан мулоқотда бўлганлиги учун муаллиф уни вазир деб қайд этган. Шунингдек, элчи Кўқоннинг бош вазири билан учрашганлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтади [17].

1813 йилда Кўқон *шиғовули* рус элчиси Филипп Назаровнинг дипломатик миссияси билан боғлиқ суриштирув ишларини олиб борган. Бунда у бир неча саволлар орқали Филипп Назаровдан мавҳум масалаларга аниқлик киритган. Яъни, *шиғовул* Филипп Назаровга “... икки асосий элчилар қани,” деб савол берган. Ундан сўралган икки элчи 1811 йилда Кўқондан Россия империясига юборилган дипломатик миссия ва савдо қарвонига раҳбар бўлиб борган элчилар эди. Ушбу элчиликнинг тақдири жуда аянчли яқун топган бўлиб, иккала элчи ҳам сафар давомида вафот этган эди. Дипломатик тартиб қоидаларга кўра Филипп Назаров бу машъум воқеага изоҳ бериш мақсадида Россия империяси томонидан юборилган эди. Филипп Назаровнинг эсдаликларидан шуни англаш мумкинки, у Кўқон хонлиги *шиғовули* томонидан Россия империясидан келган асосий элчи деб эътироф этилмаган.

1830 йилда Кўқон хонлигида бўлган хорунжий Потанин ўзининг эсдаликларида *шиғовул* ҳақида «... улар чет мамлакатлардан Кўқонга келган элчиларни хонлик ҳудудидаги фаолияти ва эсон-омон ўз ватанларига қайтишлари учун хон олдида жавобгардир», – деб ёзади [16, 279]. *Шиғовул* хонликка келадиган хорижий мамлакатларнинг элчилари тўғрисида олдиндан маълумотга эга бўлган. Чунки давлат чегарасидан ўтган шахс тўғрисидаги ахборот тезкор маълумот сифатида марказий бошқарув аппаратида берилган.

Шунингдек, бошқа мамлакатларга юбориладиган элчилар номзодини ҳам хонга *шиғовул* тавсия этган. Буни тасдиқловчи маълумотлар Султон Саййидхон (1863-1865) даврида Кўқон хонлигининг марказий бошқарув тизимида юқори нуфузга эга бўлган Муҳаммад Юнусжон ўзининг “Тарихи Алиқули амирлашкар” номли асарида қайд этади. Айнан Муҳаммад

Юнусжоннинг ўзи *шиғовул* лавозимида фаолият юритган. Муҳаммад Юнусжон Қўқон хони Султон Саййидхон (1863-1865) ёш бўлганлиги боис давлат бошқарувини ўз қўлига олган бош вазир Алиқули амирлашқарнинг асосий давлат маслаҳатчиларидан бири бўлганлигини “Тарихи Алиқули амирлашқар” номли асарининг мазмунидан кўриш мумкин. Шунингдек, Алиқули амирлашқар Муҳаммад Юнусжон шиғовулдан 1864-1865 йиллар давомидаги оғир сиёсий вазиятларда бир неча бор хорижий мамлакатларга юбориладиган элчилар номзодини кўрсатишни топширган. “Тарихи Алиқули амирлашқар” асарида Муҳаммад Юнусжон шиғовул ўзи томонидан нуфузли мартабага эга бўлган Али Акбар ҳожи нақиб, Абулқосимхон эшон, Эшон қози ва Йўлдош карвонбошиларни элчиликка номзод этиб кўрсатганлигини қайд этади [13, 215].

Шиғовул лавозимидаги мансабдор, хорижий мамлакатларга юборилаётган дипломатик миссиянинг сафаридан тўлиқ хабардор бўлиб турган. Муҳаммад Юнусжоннинг берган маълумотларига кўра, шундай дипломатик миссиялардан бири 1864 йилда Истамбулга юборилган элчилик бўлиб, унга Аҳмадхўжа эшон элчи қилиб тайинлангани ва бу элчилик Қошғар орқали йўлга чиққанлиги унинг асарида қайд этилади [18, 62]. Мазкур элчилик Қўқондан Истамбулга 1864 йилнинг май ойида юборилган. Бироқ, Хитой чегарачилари Аҳмадхўжа эшонни чегарадан ўтказмаган. Бу хабар Қўқонга етиб келгандан сўнг Алиқули амирлашқар мазкур дипломатик миссиянинг Истамбулга албатта бориши зарур эканлигини Муҳаммад Юнусжон шиғовулга таъкидлайди ва уни махсус топшириқ билан Қошғарга юборади [18, 62]. Муҳаммад Юнусжон шиғовул Қошғарда Хитой чегара хизмати ходимлари билан мулоқот олиб боради ва Аҳмадхўжа эшоннинг ўрнига Ҳожи Мелибой эшикоғасини Истамбулга юбориб, ортга қайтади [18, 62]. Мазкур ҳолат дипломатик миссияни тўлиқ натижали фаолият билан яқунланиши учун халқаро мақомдаги дипломатик мулоқотларни олиб боришда алоҳида иқтидорни ҳам талаб этган. Бу эса шиғовул лавозимида жиддий масъулият юкланганлигини кўрсатади.

Қўқон хонлиги тарихи бўйича захматли меҳнат қилган қозоқ олими Т.Бейсембиев ўзининг йирик тадқиқотида Ҳиндистондаги Британия ҳукуматининг Панжоб *мир муншиси* Содхи Синг (Sodhi Hukm Sing) томонидан ёзилган Қўқон тарихи (History of Khokand) номли асаридаги маълумотларга таянган ҳолда Қўқон хонлигидаги *шиғовул*нинг қўл остида 5 нафар ходим фаолият юритганини кўрсатади [19]. Шиғовулнинг қўл остидаги ходимлар мирзолардан иборат бўлганлигини кўриш мумкин [19]. Хорижий давлатларга элчилар орқали юбориладиган мактублар шиғовулнинг комплексига бўйсунадиган мирзолар томонидан тайёрланган бўлиши мумкин. Бундан ташқари мактубларда акс этган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий мазмунни акс этадиган матнни тайёрлашда ҳам айнан шиғовул ҳамда унинг қўл остидаги мирзоларнинг салоҳиятига боғлиқ бўлган.

Қўқон хонлигининг марказий бошқарув тизимидаги мансабдорлар хоннинг *Дарбарида* [6] ўз мавқеларига кўра ўтирган. Тарихий манбаларда хон *даргоҳида* [8] мансабдорларнинг ўрин олишига доир маълумотлар кенг ёритилмаган. Бу ҳақда батафсилроқ маълумотни Содхи Сингнинг асаридан олиш мумкин. Содхи Синг Қўқон хони дарбарини алоҳида чизмада кўрсатади. Муаллиф Қўқон хонлиги тарихини яхшигина ўрганган. Қолаверса, бу асар 1878 йилда нашр этилган. Содхи Синг асаридан *шиғовулнинг* қанчалик юқори мавқедалигини кўриш мумкин. Шунингдек, Қўқон хонлиги марказий бошқарув тизимида хон саройида ҳукмдорнинг чап томонида 3-ўринда ўтирган [3, 62; 19]. Бу шиғовулнинг Қўқон хонлиги марказий бошқарув тизимида юқори мартаба эгаси эканлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё хонликларида мансабдорларга бир неча вазифалар юклатилган бўлиб, бу ўз навбатида давлат бошқарувини ўрганаётган тадқиқотчилар учун мураккаб вазиятни вужудга келтиради. Шиғовул мансабидаги кишиларга асосий вазифаси бўлган элчилик институтини юритишдан ташқари ҳукмдорнинг пойтахтни кезиш учун чиққан сафариди ҳудайчи лавозимидаги мансабдорга шерик бўлганлигини ҳам кўриш мумкин. Бу ҳақда Муҳаммад Али Болжувонийнинг Тарихи Нофеий асарида Бухоро ҳукмдори амир Олимхоннинг бир ёнида ҳудайчи бир ёнида эса шиғовул юрганлиги қайд этилади [3, 37]. Болжувоний “уларнинг ҳашамати, сиёсати ва зийнати шу даражага етган эди” деб, - шиғовул ва ҳудайчининг кўлларида тилло ва кумушдан асо олиб, белларига тилло ҳамда кумуш билан безатилган камарбанд тақиб юрганларини ёзади [3, 37].

Тарихий манба ва адабиётлар маълумотларининг тасдиқлашича, Хива хонлигида [8, 270] ҳам шиғовул мансабидаги киши мамлакатга келган элчилар билан шуғулланувчи мансабдор шахс ҳисобланган.

Хулоса. Қўқон хонлигидаги *шиғовул* институти муҳим вазифалиги билан ташқи сиёсатда алоҳида аҳамият касб этган. *Шиғовул* мансабидаги шахс ташқи сиёсат-дипломатик алоқаларда мамлакат манфаатини кўзлаб ақлаковатини ишга солишга мажбур эди. Бу эса ўз навбатида бошқа давлат лавозимларига нисбатан *шиғовул* лавозими эгасидан ўта зукколик, кучли иқтидор, сиёсий тафаккур ва зеҳниятни талаб этган. Мазкур лавозим барча даврларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. 1865 йиллардаги сиёсий вазиятнинг чигаллашиб бориши натижасида эса мазкур институтнинг ўрни янада юқори бўлган. Чунки, бу даврга келиб хонликнинг мустақиллигини сақлаб қолишда мазкур лавозимдаги шахснинг зиммасига ўта масъулиятли вазифаларни юкланганини кузатиш мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. Фан. 1996.
2. Бейсембиев Т. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков, Алматы, 2009.

3. Бобур Заҳириддин Муҳаммад, Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Тошкент, Шарқ, 2002.
4. Болжувоний Муҳаммад Али. Тарихи Нофейи. Тошкент, Академия нашриёти. 2001.
5. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. – Т.: 1996.
6. *Дарбар – ҳукмдорнинг қаророҳидаги саломхона. Марказий бошқарув аппарати.*
7. *Даргоҳ – ҳукмдорнинг саройи.*
8. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 270.
9. Махмудов Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709-1876 йй.). Дис. ... канд. ист. наук. - Т.: 2007.
10. Мирза Бади Диван. Мажмаъ ал-арқам. Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А.Б.Вильдановой. Москва, 1981.
11. Муизз ал-ансоб. История Казахстана в персидских источниках. Том-3. Алматы, “Дайк –Пресс”, 2006.
12. Муҳаммад Ҳакимхон тўра. Мунтахаб ут таворих. ЎзР ФА ШИ қўлёзма, инв. №594.
13. Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алимқули Амирлашкар / Нашрга тайёрловчи Ш.Воҳидов // Шарқ Юлдузи. – Тошкент, 1996. – №2.
14. Навоий Алишер. Муҳокамат-ул луғатайн. 16-том, Тошкент. 2000.
15. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. (Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, А.Эркинов) – Тошкент: Адолат. 1997.
16. Потанин Н.И. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина // Военный журнал. 1831. – № 3-4.
17. Филипп Назаровнинг ёзишча бу даврда хонликда бош вазир лавозимида Мирза Малла деган шахс бўлган. Лекин маҳаллий манбаларда бу даврда Қўқон хонлигида юқори мавқега эга мансабдорларни ичида бундай номдаги мансабдорни учратмадик. Балки муаллиф бош вазирни исмини нотўғри қўллаган бўлиши ҳам мумкин. Филипп Назаров таърифлаган бош вазирнинг ҳаракатлари кўпроқ парвоначи мансабидаги шахснинг фаолиятига тўғри келади.
18. Mulla Muhammad Yunus Djan Shigavul Dadkhah Tashkandi. The Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, Edited and translated by Timur Beisembiev. – London: 2003.
19. Sing S.H. History of Khokand from the commencement of Russian course until the final subjugation of the country by that power. Lahore, 1878, I VII.

ХИТОЙ МАНБАЛАРИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХИНИ ЁРИТИЛИШИ

Кўлдошев Шерали

Тарих фанлари номзоди, доцент,

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

Ўзбек давлатчилигининг Қўқон хонлиги (1709 – 1876) босқичи тарихига оид кўплаб тадқиқотларда¹ хитой манбаларидан етарлича фойдаланилмагани яққол кўзга ташланади. Ўз ўрнида, Торо Соғучи, В. С. Кузнецов, Л. Наёби, Пан Чжипин сингари олимлар ишларида бунинг тескарисини кўрамиз – улар форс ва туркий тиллардаги манбаларни эътибордан четда қолдирганлар². Оқибатда айрим эгри хулосалар ҳам туғилмоқда. Хитойлик Пан Чжипиннинг “浩罕国与西域政治” (Қўқон давлати ва Ғарбий юрт сиёсати) асаридаги бутун бир бобнинг “作为清朝藩属国的伯克领地” (Қўқон – Чинг империяси вассали) деб аталиши фикримизга далил бўла олади³.

Шу билан бирга, хитой манбаларидан фойдаланишда бир томонлама мулоҳаза юритишнинг олдини олиш учун энг аввало уларнинг ёзилиши, ўзига хос хусусиятларини аниқлаб олиш лозим. Шунга кўра, биз хитой манбаларини уч гуруҳга ажратиб олдик: 1) Чинг империяси⁴ саройида

¹ Г.А. Агзамова. Ўзбекистон шаҳарлари XVI – XIX асрнинг ўрталарида. Тошкент. 2017; Ш. Воҳидов. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). Тошкент. 2010; L.J. Newby. The Empire and the Khanate. Political History of Qing Relations. With Khoqand. 1760 – 1860. Boston. 2005; Б. Турсунов. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70 – йилларигача). Тарих фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган номзодлик диссертацияси. Тошкент. 2006; Ў. А. Султонов. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошқанд» асари (XIX аср). Тошкент. 2007; Ш.Ю. Маҳмудов. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709 – 1876). Тарих фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган номзодлик диссертацияси. Тошкент. 2007; 3. Мадраҳимов. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Тарих фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган номзодлик диссертацияси. Тошкент. 2009.; Т. Худойкулов. XIX асрда Қўқон хонлигининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган номзодлик диссертацияси. Тошкент. 2009; Б.М. Бабаджанов. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио – Ташкент. 2010; П. Қаюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти (материал ва хотиралар). Тошкент. 2011; S. C. Levi. The rise and Khoqand Central Asia in the Global Age. 1709 – 1876. University of Pittsburg Press. 2017; Муҳаммад Яхёхон Хўқандий. Хўқанди латиф манокби. Тазкира. Тошкент. 2018 ва бошқалар.

² T. Saguchi. The Eastern trade of the Khokand khanate. Chapter VI. Memories of the Research department of the Toyo Bunko (The oriental library). Tokyo. 1965. № 24. P. 47 – 114; В.С. Кузнецов. Экономическая политика цинского правительства в Синьцзяне. Москва. 1973, Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). Новосибирск. 1983.; L.J. Newby. The Empire and the Khanate: Political History of Qing Relations with Khoqand. 1760 – 1860. Boston. 2005; 潘志平. 中亚浩罕国与清代新疆. 中国社会科学出版社 1991; 潘志平. 1759 – 1820. 年清与浩罕关系. 新疆社会科学 1985 年 2 期. 页. 180 – 195.

³ 潘志平. 浩罕国与西域政治. 新疆人民出版社. 2006.

⁴ Чинглар (清) — 1644 – 1912 йиллари Хитойда ҳукмронлик қилган, келиб чиқиши манжурлардан бўлган сулола.

ёзилган, сулола тарихига тегишли асарлар; 2) тарихий асарлар; 3) Туркистонга келган элчилар, сайёҳлар ва ҳарбийларнинг асарлари.

Биринчи гуруҳга тегишли “大清历朝实录” (Чинг сулоласининг тарихий солномаси) асарининг¹ 596-бобида манжур зобити Дакетананинг² Қўқонга бориши, 632, 674, 676, 677, 724-бобларида Эрдонабек (1751 – 1752, 1753 – 1762) даврида Қўқон хонлиги ва Чинг империяси муносабатлари, 1202, 1203, 1206-бобларида Самарқандда яшаётган Саримсоқхожа³ ва унинг уйғурлар билан алоқаси ҳақида маълумотлар берилган. Манба таркибига ҳозирда Пекин шаҳридаги Биринчи тарих архивида сақланаётган 軍機處滿文錄副奏 (“Буюк кенгашда сақланадиган манжур тилидаги ёзма ҳужжатлар нусхалари”)⁴ ҳам киритилган.

Дакетана 1759 йил октябр ойида Ёркенд шаҳридан Мулла Мирза исмли йўлбошловчи ва таржимон, тўрт салор⁵ ва икки ойратга⁶ тегишли йигитлар ҳамроҳлигида, жами 28 киши билан Қўқон хонлиги томон йўл олган. Ўш қалъаси ҳокими Ҳожибек⁷ уларни Навқат⁸ қалъасида кутиб олган. Олти кундан сўнг улар Андижонга етиб келганлар ва Ирискулибий⁹ қабулида бўлганлар. Икки кундан ўтиб Марғилонга етиб борган Дакетана Эрдонабек билан учрашиш нияти борлигини билдирган.

Дакетана Чингнинг Чжао Хуэй номидан Эрдонабекдан ташқари Наманган, Марғилон, Андижон ҳокимларининг ҳар бирига ҳам алоҳида мактублар олиб келгани савол туғдирмай қолмайди: бундан муддао нима бўлган? Яйойи Кавахара Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “منتخب التواريخ” асарига таянган ҳолда, ушбу саволга шундай жавоб беради: “... у вақтларда Қўқон хонларининг сиёсий

¹ Дай Цин личао шилу. В переводах Г.П. Супрененко // Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. Ответственный редактор К. Джусаев. Бишкек. 2003. С. 136 – 195.

² Дакетана (达克塔纳) — Синзьян ўлкасининг бошқарувчиси генерал Чжао Хуэйнинг (1708 – 1764) ёрдамчиси.

³ Саримсоқхожа (асл исми Муҳаммад Иминхожа) — Бурхониддинхожа ўғли; 1759 йили ўз одамлари билан Қўқон хонлигига қочиб ўтган, Бухоро ва Қўқонда яшаган, отасининг тахтини қайтариб олиш учун ҳаракат қилган.

⁴ 軍機處滿文錄副奏摺. 軍機處,錄副奏摺. 1803. 頁. 23, 55.

⁵ Салорлар (солурлар, салирлар) — ҳозирги ХХР ҳудудидаги туркий халқлардан бири; асосан Синхай вилоятининг Сюнхуа туманида яшайдилар.

⁶ Ойратлар (жунғорлар, қалмоқлар) — XIII асрда пайдо бўлган, дербип, баёт, турғот, ўлит, захчин мўғул уруғларининг умумлашма оти; XVII асрда ойратлар деганда, факат Жунғор давлатининг таъсирида яшаган бир қанча мўғул уруғлари тушунилан.

⁷ Ҳожибек — қирғиз халқи қаҳрамонларидан Тойлоқ ботирнинг ўғли; адигине қирғиз уруғининг барқу қабиласидан; 1760 – 1764 йилларда Ўш ҳокими; Манжурлар империясига тобелигини тан олган, 1760 – 1762 йилларда Қўқон савдогарларини талаган, Эрдонабекка қарши ҳарбий иттифоқ тузишга ҳаракат қилган; 1762 йили Эрдонабек Ўш ва Ўзганни қайтариб олгач, Ҳожибек қўлга олинган ва 1764 йили Қўқонда дорга осилган.

⁸ Навқат – ҳозирги Қирғизистон Республикасида, Ўшнинг шимоли-шаркида жойлашган қишлоқ.

⁹ Ирискулибек (1810 йили ўлган) – Олимхон (1798 – 1810) ва Умархоннинг (1810 – 1822) тоғаси, хонлик сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тугган арбоб.

куч ва кудратлари у қадар катта эмасди. Амирлар ўз хоҳишлари билан бирор хонни тахтга ўтказар ёки тахтдан тушира олар эдилар”¹. Бироқ “Чинг сулоласининг тарихий солномаси”да Эрдонабекни барча беклар, ҳокимлар, кўшни қирғиз ва қозокларнинг бийлари ҳам ҳурмат қилишлари, унга бўйсунушлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади².

Дакетана Қўқон саройида яхши кутиб олинганлигини унинг Ёркендда ёзилган ҳисоботлардан ҳам билиш мумкин. Жумладан, у ўзаро суҳбатдан сўнг “Эрдона уни мўғуллар услубида қурилган чодирга таклиф қилгани, дастурхонга қўй гўштидан тайёрланган турли таомлар, сархил мевалар, турфа ичимликлар қўйилганлигини” қайд этган. Зиёфатдан сўнг хон Дакетанага турли қимматбаҳо матолар, гиламлар, отлар совға қилган. Шунингдек, у ўз ҳисоботида: “Эрдона саҳий бўлиб, жуда ҳашаматли яшайди. Унинг сўзлари аниқ, соф ва тўғридир. Ўз давлатидаги ҳар бир бек, оқсоқол, ҳатто қирғизлар ҳам уни жуда ҳурмат қиладилар. У Марғилон, Қўқон ва бошқа шаҳарлар аҳолисининг кундалик турмушини, от-уловини яхши билади”, деб ёзган. Дакетана Қўқон хонлигининг иқтисодиёти барқарор бўлишида Эрдонабек бош бўлганини таъкидлайди³.

Эрдонабек Дакетана билан бирга Пекинга ўз элчиларини юборгани маълум⁴. Ўзбек ҳукмдори номидан Сянлунга⁵ бешта от, овчи бургутлар ва лочинлар совға сифатида тақдим этилган. Ўша кезлари чинглар саройида бўлган Жузеппе Кастильёне⁶ (1688 – 1766) Қўқондан элчилар билан бирга келган баланд бўйли, хушсурат киши унга турли рангдаги қушларни совға қилганини ёзган⁷. Умуман олганда эса, тўпلامдан 1759 – 1769 йиллар оралигида Қўқон хонлигидан ўндан ортиқ элчи Шаркий Туркистондаги Чинг кўмондонлари ҳузурига, Пекинга эса тўртта элчилик гуруҳи жўнатилганини билиб олишимиз мумкин⁸.

¹ Яёи Кавараха. Муҳаммад Ҳақимхонтўранинг “Мунтахаб ут-таворих” асари тарихий манба сифатида // Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 2001. 87-бет.

² Дай Цин личао шилу. В переводах Г.П. Супрененко // Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. Ответственный редактор К. Джусаев. Бишкек. 2003. С. 136 – 195.

³ 軍機處滿文錄副奏摺. 軍機處,錄副奏摺. 1803. 頁. 64 – 65.

⁴ Эрдонабек 1760 йили Авазмуҳаммад ва Муҳаммад Ниёзни элчи сифатида император Сянлун ҳузурига юборган (潘志平. 浩罕国与西域政治. 頁. 56).

⁵ Сянлун — чингларнинг 1736 – 1795 йилларда Хитойни бошқарган етакчиси.

⁶ Жузеппе Кастильёне (1688 – 1766) — Хитойда масиҳийликни тарғиб этган италиялик роҳиб ва сарой рассоми.

⁷ В.Ц. Головачёв. Биография Лан Шинина (Джузеппе Кастильоне) – придворного художника китайских императоров // Общество и государство в Китае. Т. XXVI. Москва. 1995. С. 70 – 75.

⁸ Қаранг: 潘志平. 浩罕国与西域政治. 頁. 58.

Икки давлат ўртасидаги ўзаро ёзишмаларни дастлаб На Янчен¹ томонидан ўрганилган. У тўплаган маълумотлар ва ҳисоботлар ҳам Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда жуда муҳим саналади². На Янчен Жаҳонгирхожа кўзғолонидан³ сўнг императорнинг буйруғи билан Синсзян ўлкасига келган ва кўзғолоннинг сабабларини ўрганган. У 47 йил ичида Қўқон ҳукмдорларининг Хитой императорларига ёзган 24 та мактубини таҳлил этган ва императорга бир неча маслаҳатлар берган. Чинг императорига ёзган ҳисоботида у, Жаҳонгирхожа кўзғолони бошланишига асосий айбдор Қўқон ва унинг Хитойдаги савдогарларидир, деган фикрни илгари сурган⁴. Шунингдек, Қўқонни заифлаштириш учун унинг Хитойдаги савдосини чеклаб, Қўқон савдогарлари ва фуқароларини таъқиб қилишни тавсия этган. Император унинг маслаҳатига амал қилиб, Қўқон фуқароларини таъқибга олишга буйруқ берсада, унинг бу тадбири натижасиз тугаган.

Ўзбек давлатчилигининг сўз кетаётган босқич тарихини ўрганишда Қўқон ҳукмдорларининг Чинг императори ва ноибларига ёзган мактублари сақланган хитой манбаларининг қиммати каттадир. Ушбу мактубларни муаллифларнинг ижтимоий даражаси ва давлат бошқарувидаги мавқеи кўра уч гуруҳга ажратамиз: 1) Қўқон ҳукмдорларининг Чинг императорларига мактублари; 2) Қўқон ҳукмдорларининг Чинг императорлари Шарқий Туркистонга тайинлаган масъул шахслар – амбон⁵ ва ҳарбий генералларга хатлари; 3) Қўқон ҳукмдорларининг Кошғар, Ёркенд, Хўтан шаҳар ҳокимларига мактублари.

Мактубларнинг асосий қисми туркий тилда, баъзилари форсийда битилган. Қўқон ҳукмдорларининг Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Усмонийлар салтанати, Россия империясига юборилган мактублари одатда форсча ёзилар эди. Хитойга юборилган хатларнинг аксарияти туркий тилда бўлиб, хитой ва манжур тилларига таржима қилинган. Жумладан, Кошғарда яшаган манжур амалдорларидан Жин Чэнг (1828), Жединг сингари таржимонлар ушбу хатларни манжур тилига таржима қилиб, кейин императорга юборганлар. Ҳозирги кунда ушбу мактубларнинг кўпчилиги ХХР Ижтимоий фанлар архивида ва Пекиндаги бир неча музейларда сақланади. Шу билан бирга, Тожирнинг “غرانب سپاه” ва Қўқон хонлиги тарихига оид бошқа қўлёзма асарлар таркибида ҳам хатлар келтирилган.

Иккинчи гуруҳ тарихий асарларидан бири 14 жилдлик “聖武記” (Императорлик жанглари тарихи) хитойлик тарихчи ва файласуф Вей Юан (1794

¹ На Янчен (1763 – 1833) — Чинг империяси амалдори, сарой мирзаси.

² На Яньчэн. На вэн-и Гун Цзоун // Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV – XIX вв. Алматы. 1994. С. 142 – 211.

³ Жаҳонгирхожа кўзғолони — Жаҳонгирхожа (1780 – 1828) бошчилигида 1826 – 1828 йилларда Шарқий Туркистонда Чинг империяси ҳукмронлигига қарши олиб борилган қаршилик ҳаракати.

⁴ 潘志平. 1759 – 1820 年清与浩罕关系. 新疆社会科学 1985 年 2 期. 页. 191.

⁵ Амбон — Чинг империясида ўрта табақага тегишли унвон.

– 1856) томонидан 1842 йили ёзилган. Жангнома йўсинидаги асарнинг 10-жилди 4 ва 5-боблари “Жаҳонгирхожа билан жанглар” деб аталиб, куйидаги сўзлар билан бошланади: “Жаҳонгир туркистонлик (Шарқий Туркистон кўзда тутилмоқда – Ш.Қ.) ҳукмдорлардан бири Бурҳониддинхожанинг¹ набирасидир. Жаҳонгирнинг отаси Саримсоқхожа Қўқонга қочиб борган, унинг уч ўғли бўлган. Жаҳонгир унинг кенжа ўғли эди. У доимо Қуръон, намоз ўқиган, у ерда машхур эди. Хитойга қарши урушни тарғиб қилди”².

Қўқон хонлигида туғилган Жаҳонгирхожа ота-боболари ҳукмронлик қилган Еттишаҳар³ тахтини эгаллашни мақсад қилган эди. Унинг ҳарбий ва моддий ёрдам кўрсатиш бўйича илтимоси Умархон (1810 – 1822) томонидан рад этган⁴. Шунга қарамай, Жаҳонгирхожа удан яширин равишда хонлик аҳолиси орасидан ўзининг маслакдошларини қидириб топган. Уларнинг орасида Шарқий Туркистондан келган муҳожирлар кўп эди. Жаҳонгирхожа 1820 йилдан 1826 йилга қадар Шарқий Туркистонга уч-тўрт марта хужум қилган, аммо улар муваффақиятсизлик билан тугаган.

“Императорлик жанглари тарихи”да “1826 йил ёзда Жаҳонгир 500 андижонлик қирғизлар билан тоғ йўллари орқали Кошғардан 40 ли⁵ узоқликдаги Мозор деган ерга келган. Император Даогуан⁶ Жаҳонгирхожага қарши 1000 та аскар юборган. У Жаҳонгирхожага қарши жанг қилиб, Мозорни ололмади. Мозор уч қатор девордан иборат эди”⁷.

“Императорлик жанглари тарихи” Жаҳонгирхожа кўзғолонига Чинг империясининг таъсирини ўрганиш нуқтаи назаридан муҳим манбадир. Шунингдек, асарда Чинг империяси юборган ҳарбий қўшин сони, ҳарбийларнинг исм-шарифлари, ҳатто қўлланган ҳарбий услуб масалаларининг ёритилгани унинг қимматини янада оширади. Унда Чанглин⁸ томонидан Қўқонга юборилган элчининг вазифалари ва Қўқоннинг Бухоро билан

¹ Бурҳониддинхожа — 1755 – 1758 йиллари Ёркенд хони; 1759 йили Чинг империяси қўшинларига қарши уруш олиб бориб, ушбу санада укаси Ҳожа Жаҳон билан бирга Бадахшонга қочиб ўтади; уларни Бадахшон ҳукмдори Султоншоҳ ўлдиртирган.

² 魏源. 圣武记. 体积. 10. 上海. 1842. 页. 339.

³ Еттишаҳар — ҳозирги ХХРнинг Шингжонг уйғур мухтор ўлкаси; XIX асрда ушбу ҳудудда Кошғар, Ёркенд, Хўтон, Оксув, Турфон, Янгиҳисор, Кучор каби еттита йирик шаҳар бўлгани боис шу ном билан аталган.

⁴ С.В. Тимченко. Антицинская борьба народов Восточного Туркестана в первой трети XIX в. и Кокандское ханство // Из истории международных отношений в Центральной Азии. Алма-Ата. 1990. С.94.

⁵ Ли — 576 метрга тенг ўлчов бирлиги.

⁶ Даогуан — чингларнинг 1820 – 1850 йилларда Хитойни бошқарган етакчиси; унинг даврида 1826 – 1828 йиллардаги Жаҳонгирхожа, 1830 йили Муҳаммад Юсуфхожа кўзғолонлари бостирилган.

⁷ 圣武记. 页. 346.

⁸ Чанглин — 1796 – 1799 йилларда Кошғар амбони, 1812 – 1826 йилларда Или вилоятининг ҳарбий ҳокими.

муносабатлари ҳам очиб берилган. Бундан ташқари, асарда ўзаро урушлар жараёнида қўқонлик аскарлар ҳамда Жаҳонгирхожанинг жияни Тўраҳон ўғли Маҳмудхон (Туй Ли хан) ва хонлик арбобларидан бири Мусохон ўғли Султонхоннинг (Султонхонтўра Ахрорнинг ўғли Самухан) асир олиниши ҳақидаги маълумотлар баён этилган¹.

Манбада қайд этилишича, Жаҳонгирхожа билан бўлган уруш хитойликларга 10 000 000 лянга² тушган. Бу урушга Ички Хитойдан³ жами 36 000 аскар тортилган⁴.

“Императорлик жанглари тарихи”да яна қуйидаги маълумотлар берилган: “Жаҳонгирхожа қўлга олингандан сўнг Чанглин Қўқон ва Бухорога элчилар юбориб, исёнчиларнинг қариндошларини топширишни талаб қилди. Қўқонликлар ўзлари асир олган аскарлар ва маҳаллий аҳолини топширишга тайёрмиз, деган нома билан совғалар ва элчи юбордилар. Бироқ Муҳаммад қонунларига кўра, улар хожа болалари ва набираларини топшира олмасликларини ёзганлар. Жаҳонгирхожанинг ўғли Бузрукхожа⁵ (Бу Су Пу) атига олти ёш бўлгани сабабли император ҳозирча чегарадаги муаммолардан кўркмаслик керак деб ҳисоблаб, бу ҳақда Ян Чен⁶ ва Ян Фанга⁷ “чегараларни кучайтириш ва Қўқон билан савдо алоқаларини тўхтатиш” ҳақида буйруқ берди. Бу билан Қўқоннинг савдосини танг ҳолатга солиш орқали Жаҳонгирхожанинг қариндошлари топширилишидан умид қилди”⁸.

Бу ҳолатдан айниқса Шарқий Туркистондаги қўқонлик савдогарлардан йиғиб олинадиган тушумлардан қуруқ қолган Муҳаммад Алихон (1822-1842) ғазабланиши табиий эди. Шунинг учун у 1830 йили Бухорода яшаётган Жаҳонгирхожанинг акаси Муҳаммад Юсуфхожага⁹ мактуб юбориб, Шарқий Туркистонда Чинг империяси ҳукмронлигига қарши ҳаракат олиб боришини сўраган¹⁰.

¹ 圣武记. 页. 347.

² Лян — 37,301 грамм кумушга тенг пул бирлиги.

³ Ички Хитой — тарихий Хитойни ҳозирги Хитой (ХХР) дан ажратиш мақсадида қўлланилган атама (рус олимлари "собственно Китай" атамасидан фойдаланадилар, уйғурлар эса уни "Ички Хитой" деб айтишади. А. Хўжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент. 2007. 16-бет)

⁴ 圣武记. 页. 350.

⁵ Бузрукхожа (1820 – 1870) — Жаҳонгирхожа ўғли; 1864 йили Алиқули амирлашқар томонидан Шарқий Туркистонга юборилган; 1864 – 1867 йилларда Кошғар ҳокими бўлган.

⁶ Ян Чэн — Чинг империяси саркардаси.

⁷ Ян Фан — Чинг империяси саркардаси.

⁸ 圣武记. 页. 351.

⁹ Муҳаммад Юсуфхожа — Бузрукхўжанинг иккинчи ўғли; 1830 йили Шарқий Туркистондаги кўзғолонга раҳбарлик қилган.

¹⁰ شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى. شىنجاڭ. 1982. 516-بەت

Бу таклифга рози бўлган Муҳаммад Юсуфхожа элчи Ҳасан билан бирга Қўқонга келади. Хожани кучоқ очиб кутиб олган Муҳаммад Алихон тезликда қўшин тўплаш учун хонликнинг турли шаҳар ва қишлоқларига ўз хабарчиларини юборган. Қўшин юриши олдида Ўш вилоятида тўрт кун турилиб, Офокхожа¹ руҳига атаб худойи қилинади. Ҳаққули мингбоши² ва Муҳаммад Шариф оталиқ³ бошчилигидаги қўшин тўрт кун йўл юриб, Ноғорачалди⁴ манзилига етиб боради⁵. Ушбу қўшин Чинг империяси истехкоми – карун⁶ жойлашган Мингйўлга ҳужум қилган ва оқибатда бир нечта хитой аскарлари ўлдирилган⁷.

Шу муносабат билан Шарқий Туркистонга юборилган Чанглин Қўқонга жўнатилган. Элчи қўқонликларга Хитой билан савдо қилиш имкониятини берган. Кейин Кошғар ҳокимининг Ёркендга кўчиб ўтишига буйруқ берган. Шундан сўнг Қўқон хонлиги ва Хитой ўртасида 1832 йил 13 январдаги шартнома имзоланган эди⁸.

Иккинчи гуруҳ тарихий асарларидан яна бири – 西域要略 (“Ғарбий чегарага оид қисқа ва муҳим маълумотлар”) бўлиб, Ци Юнши томонидан 1808 йили ёзилган⁹. Асарнинг “Қирғизлар ҳақида” деб номланган 4-бобида Қўқон хонлиги ва Чинг империяси ўртасидаги алоқаларда қирғизларнинг тутган ўрнига оид кўпгина маълумотлар ёритилган. Хусусан, 1765 йили юз

¹ Офокхожа (1625 – 1695) — ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири, Ёркенд хонлигида тахтга ўтирган хожаларнинг дастлабкиси; Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Маҳдуми Аъзамнинг авлоди; асл оти Ҳидоятилла бўлиб, у халқ орасида хурмат белгиси саналмиш Офокхожа (Ёруғлик эгаси) номи билан машҳур бўлган; 1638 йили Кошғарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги октоғлик хожаларга бош бўлган, 1670 йили Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Кошғарни тарк этиб, Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойратлар) орасида ва Хеши йўлагидидаги вилоятларда диний тарғибот ишлари билан шуғулланган, 1678 йилдан Тибетда икки йилга яқин яшаган ва бу ердаги будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган, 1680 йили Тибет зодагонлари ёрдамида ойратлар хони билан танишган, 1681 йили қалмоқлар томонидан Ёркенд хонлиги тахтига ўтказилган. Ёғду деб номланган жойга, ота-бувалари қабри ёнига қўмилган.

² Ҳаққули мингбоши — юз уруғидан, хонлик саркардаси.

³ Муҳаммад Шариф оталиқ – хонлик саркардаси; 1842 йили Тошкент ҳокими бўлган.

⁴ Ноғарачалди — ҳозирги Қирғизистон Республикаси ҳудудида, Улуғчат ва Иркештом оралигида жойлашган қишлоқ.

⁵ Бу юришга Ҳаққули мингбоши, Муҳаммад Шариф оталиқ, Лашкар қўшбеги, Ҳаққули девонбеги ва Муҳаммад Юсуфхожа бошчилик қилганлар.

⁶ Карун (卡伦) — ҳам божхона пости, ҳам ҳарбий истехком; карун икки хил бўлган: аскарлари муқим истиқомат қиладиган ва мавсумий равишда фаолият юритадиган истехком; Шарқий Туркистон бўйлаб жами 117 та карун қурилган ва уларда 10 дан 30 тагача аскар яшаган.

⁷ Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхон Маъсумхон Тўра ўғли. منتخب التواريخ. Фанлар академияси Шарқшунослик институти Шарқ қўлғазмалари фонди (ШИ). Қўлғазма рақами 594. 566-варақ.

⁸ В.С. Кузнецов. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). Новосибирск. 1983. С. 94.

⁹ 祁韵士. 西域要略. 上海. 1937.

берган Учтурфон кўзғолони раҳбари Раҳматулланинг Кўқонга Баҳовиддин исмли элчи юборгани ҳақида қимматли гувоҳлик бор¹.

Учинчи гуруҳга тегишли асарлардан бири Чун Юаннинг “西域闻见” (“Ғарбий ўлкада кўрган-кечирганларим”) деб номланган эсдалиги бўлиб, унда Кўқон хонлиги ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган: “Кўқон ҳукмдори Эрдонабек. Унинг вориси Норбўта. У тўртта шаҳарда ҳукмронлик қилади. Биринчи ва энг катта шаҳар Кўқон бўлиб, бу шаҳарда 30 000 оила ёки хонадон яшайди. Бу ерда ҳукмдорнинг саройи бор. Иккинчиси Марғилон бўлиб, 20 000 хонадондан иборат. Учинчиси Найман (Наманган) бўлиб, бу ерда 10 000 оила ва кичик шаҳар Андижонда (Аньцзичжан) 1000 оила мавжуд”². Шунингдек, асарда икки давлат ўртасида савдо ишлари ривож топаётганлиги маълум қилинган. “Қозоқлар”, “Қирғизлар” ва “Кўқонликлар” каби бобларида бевосита Туркистон халқлари ҳаёти ёритилган.

Чун Юан ушбу асарни ёзишда ўзидан аввал яратилган бир қатор манбалардан фойдаланган. Жумладан, “清定寰宇西域图志” (Империя даврида Ғарбий ўлканинг географиясига оид маълумотлар ва харитаси)³ асари асосида хонлиқнинг географик тузилиши ҳақидаги маълумотларни ёзган.

Кўриб ўтилганидек, XVIII – XIX асрлар хитой манбаларида ўзбек давлатчилиги борасида муҳим маълумотлар қайд этилган. Хусусан, Кўқон хонлигининг ташқи алоқалари масалаларига оид қимматли гувоҳликлар бор. Бироқ ушбу манбаларнинг кўпчилиги бугунгача илмий муомалага киритилган эмас. Бу эса, ўз ўрнида, ўзбек тарихчилари зиммасига хитой манбаларини ҳам ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил этиш ва илмий тадқиқотларда қўллаш вазифасини юклайди.

¹ 祁韵士. 西域要略. 上海. 页. 59 – 60.

² 椿园. 西域闻见. 上海. 1777. 页. 149.

³ Ушбу тўплам Фухэн исмли амалдор бошчилигидаги 36 кишидан иборат гуруҳ томонидан ёзилган. Улар орасида Жунғория ва Шарқий Туркистонни босиб олишда иштирок этган манжур генераллари Агуй, Чжао Хуй ҳам бор эди.

**ҚЎҚОН ХОНЛИГИ СИЁСИЙ ҲАЁТИДА ТОҒЛИ
ТОЖИКЛАРНИНГ ЎРНИ
(Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат - таворих”
асари маълумотлари асосида)**

Абдукаримов Жамолиддин

*Академик Б. Гафуров номли Хужанд давлат университети
тожик халқи тарихи кафедраси доценти*

Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” номли асари Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид нодир манба ҳисобланади. Мазкур асар беш боб, ўн икки тоифадан (фаслдан) иборат бўлиб, унинг хронологик худуди “олимнинг яратилишидан” то XIX асрнинг 40-чи йилларини ўз ичига олади.

“Мунтахаб ат-таворих”- нинг бешинчи боби ўн иккинчи тоифаси ҳажман катта бўлиб, асарнинг ярмини ташкил этади ва асосан Қўқон хонлиги таърихига бағишланган.

Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари ўрганилишининг муҳим чиқати шундаки асарда сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносибатлар билан биргаликда, Қўқон хонлигида олиб борилган давлатчиликнинг муҳим компонентларидан бири бўлган маъмурий бошқарув тизимига оид бошқа манбаларда умуман учрамайдиган маълумотлар ўрин олган. Муҳаммад Ҳақимхоннинг бу борадаги асарда келтирилган маълумотлари ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради, чунки асар муаллифи Қўқон хонлари билан қариндошлик алоқалари мавжуд бўлиб, қисқа муддат бўлсада давлат бошқарури ишларида фаъол қатнашган эди [4: 25-б].

Муҳаммад Ҳақимхон Қўқон зодагонлар оиласида туғулиб, она томонидан Қўқон хони Норбўтабийнинг (1770-1799) невараси, Олимхон (1799-1810) ва Умархоннинг (1810-1822) жияни эди, ота томонидан эса машхур сўфи шайхлардан Аҳмад Хўжаги Косоний авлодидан эди. Ҳақимхоннинг отаси Маъсумхонтўра Қўқон хонлигида катта обрўга эга эдилар. Муҳаммад Ҳақимхон ёшлик чоғиданоқ тоғалари билан биргаликда ҳарбий юришларда, саройдаги турли тadbирларда қатнашиши унинг шаклланишида катта аҳамиятга эга эди.

Муҳаммад Ҳақимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари Ўрта Осиё халқлари жумладан тожик халқи тарихини ўрганишда муҳим нодир манбалардан бири ҳисобланади. Асарда хонликнинг сиёсий ва ҳарбий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган тожик халқи аждодлари ҳақида нодир маълумотлар мавжуд.

Олимхон даврида Қўқон хонлигининг сиёсий аҳамияти ошади. У тоғли тожиклар: қаротегинликлар, шуғнонликлар, бадахшонликлар, эронликлар ва бошқалардан иборат ёлланма аскар қўшинлари тузади. Бу қўшин ҳоки-

миятни марказлаштириш учун курашда унинг суянчи, таянчи бўлиб у тузган катта кўшиннинг ядроси бўлиб қолади [2: 25- 26-б].

Кўқон хонлигининг асосий кўшинлари тожик сарбозларидан иборат бўлиб, улар ўз навбатида бир неча қисмларга бўлинган. Чунончи, унинг бир қисми - хоннинг шахсий сипоҳийлари бўлиб, саройда қоровуллик вазифасини бажарар эди. Улар ўртача 2000 кишидан кам бўлмай, анча мерган бўлиб, жанговарликлари учун “гала ботирлар” ёки хон гвардияси, деб ном олганлар [5: 33-б]. Бундан ташқари Олимхон тоғли тожикларга нисбатан махсус эътибор қаратар, улардан иборат икки янги ҳарбий кўшин тузган эди: биринчиси 3700 нафардан иборат қаротегинликдан ва иккинчиси 2200 нафар дарвозликлар, бадахшонликлар, шугнонликлар, рушонликлардан иборат эди. Мазкур ҳарбий кўшин хон хазинаси ҳисобидан маош, кийим бош, яроқ билан таъминланган. Тарихий манбаларда улар “мирбача”, “бекбача” номи билан тилга олиниб уларга нисбатан “тожик” этноними ишлатилган [1: 95-б].

Кўқон хонларининг тоғли тожикларга бўлган эътиборининг яна бир сабаби улар ҳамиша қипчоқлардан ташвишда турганлар. Қипчоқлар, гарчи ўзларини ўзбек қавмларидан деб ҳисобласаларда, доимо қирғизлар билан яқин туриб, кўчманчи ҳолда яшаганлар. Қипчоқларнинг асосий қисми Фарғона водийсининг Шаҳрихон, Балиқчи, Қора дарё билан Норин дарёси оралиғидаги жойларда яшар эдилар. Уларнинг хавфидан қутилиш учун Кўқон хонлари мунтазам кўшинларини маҳаллий гуруҳлар билан боғлиқ бўлмаган тоғли тожиклардан ва Ўрта Шарқдан чиққан сипоҳийлардан тузарди. Улар сарой гвардиясининг асосий қисмини ташкил этарди. Маълумотларга кўра, 1800 йилларда хоннинг 10 мингга яқин суворийлар полки бўлган [3: 33-б]. Бундан ташқари хонларнинг тоғли тожикларга бўлган эътиборининг ошиши ҳарбий кўшин бошлиқлари мазкур соҳада ўзига хос таълиму тарбия ва тажрибага эга эмас эдилар. Бу даврда нафақат хонлик худуди, балки Ўрта Осиё давлатлари худудида ҳарбий бирор бир ҳарбий таълим марказлари мавжуд бўлмаган [2: 35-б].

Кўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярми сиёсий ва ҳарбий ҳаётида муҳим ўринни эгаллаган шахслардан бири тоғли тожикларга мансуб Ражабқушбеги ҳисобланади. Муҳаммад Ҳақимхон Олимхон ва Умархон даврининг муҳим сиёсий ва ҳарбий воқеаларини ёритиш жараёнида Ражабқушбеги фаолияти ва унинг хонлик мавқесини оширишдаги хизматлари ҳақида тўлиқ маълумот берган.

Мазкур мақоланинг ёзилишидан мақсад ҳозиргача Ражабқушбеги фаолияти оид бирор бир махсус илмий тадқиқот олимлар томонидан амалга оширилмаган. Бундан ташқари Ражабқушбеги мисолида тожик халқи аجدодларининг Кўқон хонлиги сиёсий ва ҳарбий ҳаётидаги тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотларни олишимиз мумкин.

Муҳаммад Ҳақимхон асарида Олимхоннинг Тошкент мулки ҳоқими Юнусхўжага қарши юриши тафсилотларини тасвирлаш жараёнида Ражаб-

кушбегининг кўрсатган шужоати ва мардонаворлиги ҳақида шундай ёзади: “Гапнинг қисқаси шуким, ўша вақтда Юнусхожа саййидлик паноҳи Хонхожани урушда енгиб, қочиргани ва сўнг қўлга туширганидан қувончидан терисига сиғмаган эди. Чунки банги хаёлига “энди бу оламнинг тўрт бурчаги мендан каттароқ ҳурмат ва эътиборга лойиқ подшоҳ қолмади”, деган фикрлар келган ва мияси шундай истак ва манманлик ҳаваслари билан тўлганди. Бир куни ана шу хаёл орқасида кўнглига Хўқанд мамлакатларини эгалаш ҳаваси тушди. Ўша кезлари ўғилари ичида кичиги Ҳошимжон исмли фарзанди бўлиб, ўша ўғлига жуда дабдабали бир тўй қилиб бериш иштиёқида юрарди. Аммо, бундай тўйни ўтказишга етарлича маблағи ва керакли матоҳлари бўлмай, боридан ҳам кўнгли тўлмасдан тўйни ўтказиш муддати кундан- кун орқага сурилиб бораётганди. Бу нарса банги хаёлидан жой олиб, беихтиёр, “амирлар урушга тайёргарлик кўриб, Хўқанд томон юзлансинлар ва фарзандимиз тўйини Хўқандни фатҳ этгач ўша ерда катта қилиб ўтказамиз”, дея буйруқ берди. Ўша амалга ошмас орзуда тез фурсат ичида қозоқ лашкари билан Хўқанд томонга юзланди... Бу юриш хабари амир Олимхон қулоғига етди. Дарҳол отланиб, елдек тезучар чопарни тезликда Хўжандга Ражабдеворбеги олдига юборди, ўзи эса зўр бериб дабдаба билан фаридунлик шавкати парини темир дубулғали бошига қадаб, Юнусхожага қарши жанг сари юзланди. Ражабдеворбеги воқеадан хабар топгач, Хўжандни холи ташлаб, лашкар билан тез суръатда кечасиёқ йўлга тушиб, бир оқшом ичида дарёдан ўтиб олди ва ўзини Ғурумсарой мавзесига етказди. Ўша вақтда Хонхожанинг катта ўғилари Юсуфалихожа ва Юнусалихожа қачон бўлса ҳам отаси қони учун ўч олиш мақсадида ўтирган бўлиб, булар ҳам ана шундай қасосли дамлар етишганидан фурсатни ғанимат санаб, тезликда барча амирлардан олдинроқ жанг майдонига етиб бордилар... Анча уриш- сўқиндан сўнг зафар насими амир Олимхон томонидан эсиб, Юнусхожа молу асбоб, сипоҳу хазинасини ташлаб, юрагида неча доғу ҳасрат билан қочиш қарорини ихтиёр айлади. Ул фалокатга тўла ҳалокат майдонидан не-не меҳнату машаққатлар гирдобидида беш- олти нафар маҳрамлари билан зўрға қутулиб чиқиб, Тошканд томонга қараб қочди. Амир Олимхон эса қувлаб бориб, Тошканд қўшинидан бир бўлагини ўлдиришди, анчасини асир олдилар. Амир Олимхон бу катта ғалабани ғайбий атолардан бирига йўйиб, улуғ фатҳ шукронасини адо этди. Ўша куни Юнусалихожа ва Юсуфалихожа ҳамда Ражабдеворбегининг тожик амирлари мардлик намунасини кўрсатдилар...[5: 280- 283-б].

Умархон ҳокимият тепасига келгандан кейин Ражабдеворбегига нисбатан подшоҳона меҳрибонлик кўрсатиб, уни Тошкент шаҳри ҳокими вазифасига тайинлади.

Муҳаммад Ҳакимхон Умархоннинг Дашти Қипчоқ тарафига қўшин тортгани ва Туркистоннинг фатҳ этилиши воқеасини тасвирлаш жараёнида ҳам Ражабдеворбегининг кўрсатган матонати ҳақида махсус қайд қилиб

ўтади: “Амир Умархон келгуси йили баҳор фаслида Фарғона лашкари билан Тошканд томон юзланди. Сайхун дарёсидан кечиб, тоғ доводидан ўтгач, Қурама вилоятидаги Оҳангарон чўлғоҳига кириб борди ва у ердан кўчиб, Тошканд вилоятига кўш ташлади. Тошканд ҳокими Раҷабқушбеги хизматкорлик тариқи ва меҳмондорлик равишини бекаму кўст адо этди. Ўша вақтда ҳозир Туркистон номи билан машҳур ва султонил авлиё Хожа Аҳмад Яссавий қабри жойлашган Ясси қалъаси амир Ҳайдар подшоҳ тасарруфи остида эди. Амир Умархон ул вилоятни эгаламоқни истаб, ба ҳақда амирларга маслаҳат солди. Шу чоғда йиғинда ўтирган Ражабдеванбеги ўртадан чиқиб, агар жаҳон паноҳ ҳазратим каминани Тошканд ҳокимлигидан бўшатиб, ўз даргоҳлари остонасини ўпиш шарафига муяссар қилиб Хўқандга олиб кетсалар, худо хоҳласа, ўзим шу Ясси вилояти фатҳига мутасаддилик қилгумдир, деб қолди. Амир Умархон унинг сўзини қабул қилди ва тўхтовсиз равишда ул вилоят сари юзланди. Тошканд вилоятидан чиққач, Ражабдеванбегини лашкарнинг илғори қилиб, олдинроқ кетишга рухсат берди. Ўзи отланиб, унинг орқасидан кетаверди. Ражабдеванбеги урушқоқ ва ботир жангчилар билан Ясси томон равона бўлгач, ўн кунлик йўлни уч кеча- кундузда тез суръатда босиб ўтиб, қалъага бир фарсахлик ерда ярим кечаси жангчиларини отдан тушириб, секин- аста қалъа томон юзланди. Тонг отмасдан Ясси кўрғонига етиб олишди. Дарвозага етгач, қарасалар, дарвозабонни ғафлат уйқуси элтибди. Жангчилардан бир нечтаси не азобда нарвонларни қалъа деворига шундай жипслаб ёпиштирдиларки, Бухоро минорасининг тош банди ҳақидаги ривоят одамлар ёдидан чиқиб кетди. Нарвон пиллапоясини битта- битта босиб, қалъа тепасига кўтарилдилар ва ўзларини таппа- таппа кўрғон ичкарасига ташлаб, дарвозахонага етдилар. Ноз уйқуда ётган дарвозабонларни барини қилич дами билан то қиёматгача уйғонмайдиган қилгач, бу жиҳатдан кўнгиллари тинчиб, дарвозани Ражабдеванбегига очиб бердилар. Девонбеги одамлари дарҳол ўзларини қутбул ақтоб султонил орифин Аҳмад яссавий мозори ичига урдилар. Ва бу буқъа Амир Темур соҳибқирон қурдирган бинолардан бўлиб, жуда бир баланд иморатдир. Ким шу макон ичига кириб олса, шаҳар ўша кишиники бўлади деган нақл бор. Шаҳар аҳли ва Бухоро лашкари фалакнинг бу каби ўйинидан воқиф бўлгач, ҳайрат бармоғини тишлаганча бу балога не илож топишни билмай, ҳайрон ва саргардон туриб қолдилар, фарғоналик жангчилар эса қулларини қатл ва талон- торож учун чўздилар... Ражабдеванбеги вилоятни эгаллаш ишларидан қутулгач, амир Умархон олдида суюнчилаш учун одам юборди. Амир Умархон икки кундан кейин шаҳарга кириб борди ва тўппа-тўғри малаклар посбонлик қилувчи ул муқаддас даргоҳга етиб, зиёрат шартларини бажо келтирди... Амир Умархон Дашти Қипчоқ вилоятининг Ўкуз тоғдан то Хазар денгизигача ерларга тўла ҳукмрон бўлгач, Ясси ҳукуматини Шайх Бадал Мирзога берди. Ўзи Хўқанд тарафига қайтиб, Тошканд шаҳрига етишганда ўз ваъдасига вафо қилди

Ражабдеворбегини мансабидан озод қилиб, ўрнига Лашкар қўшбегини қўйди...[5: 342- 345-б].

Ражабқўшбеги йиллар давомида хонликнинг сиёсий ва ҳарбий мавқейини оширишда мардонавор хизмат қилган бўлсада, саройдаги баъзи бир фисқу фасодчиларнинг нопок амаллари натижасида Аҳси мавзесида фожияли қатл қилинади. Муҳаммад Ҳақимхоннинг маълумотига қўра Ражабқўшбеги умри муддати олтмиш олти йил бўлиб, тақрибан 1751- 1817 йилларда яшаган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи.- Тошкент, 1996.- 200 с.
2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии.- М.,1958.- 234 с.
3. Йўлчи Қосимов. Қўқон хонлиги тарихи очерклари.- Тошкент-Намангон, 1994.-78 с.
4. Маҳмудов Ш. “Мунтахаб ат-таворих”- Қўқон хонлиги давлат бошқарувида оид муҳим манба// Профессор Ҳамид Сулаймон номли република ёш манбашинослари ва матншиносларининг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжумани материаллари.- Тошкент, 2006.- 72 с.
5. Муҳаммад Ҳақимхон, «Мунтахаб ат- таворих» (форс- тожик тилидан таржумон, муқаддима, изоҳлар муаллифи Шодмон Воҳидов).- Тошкент, 2010.- 716 бет.

ҚЎҚОН ХОНЛАРИ ЁРЛИҚЛАРИ ХУСУСИДА (XVIII-XIX асрлар)

Мирзаева Мафтуна

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги

Шарқшунослик институти таянч докторанти

XVI-XIX асрларда Ўрта Осиёда номи ва функцияси бир-бирига яқин бўлган бир нехста қонунчилик актлари муомалада бўлган. Улар турлича номланган: маншур, ёрлик, фармон, ҳукм, нишон, парвона, иноятнома, оммоннома, муборақнома. Биз тадқиқ этаётган ҳужжатларда ёрлик, ҳукм, нишон, иноятнома каби қонунчилик актлари номлари учради. Бу номлар ҳужжатларнинг хонликлар девонхонасида аталиши бўлиб, ҳужжат матнида ҳар доим ҳам келтирилмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан тадқиқотчилар бу туркум ҳужжатларнинг тузилиши ва таркибий қисмларини таҳлил қилган ҳолда уларни шартли равишда фарқлашни таклиф этган. А.Л. Троицкая иноятномалар «дар ин вало» («айни замонда») жумласи билан бошланишини таъкидлайди¹. Иноятномаларда интитуляция қисми, яъни ҳужжат берувчининг исми ҳам келтирилганлигини кузатдик. Адресант берилгандан сўнг асосий матн «дар ин вало» жумласи билан бошланган ва ҳужжат матнида ҳам иноятнома эканлиги таъкидланган². Иноятномалар солиқлардан озод этиш, маълум имтиёзлар бериш каби мазмунда берилган. Бу турдаги ҳужжатлар одатда олд томон юқоридан ўнга тарафга ёки орқа томон ўнга тараф остки қисмига олий ҳукмдор ёки юқори даражали амалдор муҳрини босиш билан тасдиқланган.

Қўқон хонлиги даврида қонунчилик актлари туркий ҳужжатчилик анъаналарини давом эттирган ҳолда тузилганлигига гувоҳ бўламиз, лекин ушбу даврда форсий тил Қўқонда қонунчилик актлари учун қўлланиладиган расмий тил бўлиб қолди. Ёрлик, иноятнома, нишон каби ушбу турдаги ҳужжатлар туркий тилда тузилган таркибий тузилишини сақлаб қолди. Биз ушбу ишимизда Қўқон хонлиги ҳукмдорлари томонидан Фарғона водийсидаги Караскан саййидларига³ берилган форс тилидаги ёрликларни тадқиқ этамиз. Ушбу ёрликлар Ўзбекистон Миллий архиви, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Қозон Федерал университети кутубхонасида сақланади. Ўзбекистон Миллий архиви ва Қозон Федерал университети кутубхонасидаги ҳужжатлар асл нусха, Шарқшунослик институти фондидаги «Ёрликлар тўплами» эса кўчирма нусха

¹ Троицкая А.Л. Кадалог архива кокандских ханов XIX века. – Москва, 1968. – С. 6.

² ЎзМА, И-323, 2-рўйхат. 67-йиғма жилд.

³ Караскан саййидлари – Наманган вилояти Чортоқ тумани Караскан кишлоғидаги Султон Сайид авлиё мазори атрофида яшашган. Султон Сайид авлиёнинг авлодлари. Хонадоннинг 300 йиллик архивидан маълумки, улар шу йиллар давомида имтиёзга эга бўлиб келган.

ҳисобланади. Қўқон хонлиги даврида берилган ҳужжатлар адади 33 та бўлиб, шундан 20 таси Қўқон хонлари томонидан берилган. 16 та ҳужжат кўчирма нусха ҳисобланади, лекин фақат бир ёрликнинг, яъни Муҳаммад Алихон (1822-1841) 1245/1829 йилда берилган ёрликнинг Ўзбекистон Миллий архивида асл нусхаси мавжуд. Ўзбекистон Миллий архивида 2 та, Шарқшунослик институти фондида 17 та, Қозон Федерал университети кутубхонасида 1 та сақланади. Ишимизда Қўқон хонларидан Муҳаммад Сулаймон¹ (1 та), Норбўтахон (3 та), Олимхон (2 та), Умархон (1 та), Муҳаммад Алихон (2 та), Худоёрхон (5 та), Маллахон (2 та), Султон Сайидхон (1 та), Муҳаммад Худоёқули баҳоқирхон² (1 та), Насриддинхон (1 та) томонидан берилган ёрликлар ўрганилди.

Қўқон хонлиги даврида ҳам форс тили сарой расмий тили сифатида алоҳида мавқега эга эди. Шу жиҳатдан сарой қонунчилик акллари форс тилида битилган. Биз ўрганаётган ҳужжатларнинг барчаси форс тилида битилган. Ёрликларнинг энг сўнггиси ҳижрий 1292 йил ражаб (милодий 1876 йил август) ойда сўнгги Қўқон хони Насриддинхон томонидан Жалолиддинхўжага берилган³.

XVIII аср охири XX аср бошларига келиб Қўқон хонлигида ҳукмдорларнинг настъалиқ хатли бодомсимон ва чўққили бодомсимон муҳрлари кенг тарқалди⁴. Биз тадқиқ этаётган Шарқшунослик институтида сақлана олган ҳужжатлар кўчирма нусха бўлганлиги боис уларда муҳр сони, айрим ҳолларда эса муҳр шакли чизиқлиб ичига муҳр эгасининг ёзуви туширилган⁵. Асл нусхадаги ёрликдан Муҳаммад Алихон томонидан 1245/1829 йилда берилган ёрликда унинг қўзасимон муҳри босилган⁶. Норбўтахоннинг 1212/1797 йилда берилган ёрлигида бодомсимон муҳри босилган⁷. Иккала ҳужжатда ҳам муҳр ҳужжатнинг олд томон ўнг тараф юқори қисмига қўйилган. Ҳужжат матни сўнггида ёрлик берилган сана келтирилган. Баъзан ой ва йил берилган ҳолда, баъзан фақат йилнинг ўзи берилган. Масалан, Норбўтабий томонидан берилган ёрликда шаъбон ойи 1212/1797 йилда берилгани қайд этилган⁸. Лекин Худоёрхон томонидан берилган ёрликларнинг айримларида ой акс этирилмаган⁹.

¹ Муҳаммад Сулаймон – Сулаймон ибн Шодибек ибн Шохруҳхон. Эрдонабий вафотидан сўнг тахтга чиқиб, фақат олти ой хон бўлган. 1177/1763-64 йилда вафот этган. Қаранг: Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул Хавоқин (Тарихи Шохруҳий); тожик тилидан тарижима ва ўзбек тилидан табдил муаллифи Ш. Воҳидов. – Т., 2014. – Б. 55-56.

² Худоёқулихон – Шохруҳбий авлодларидан. 1865 йил 17 июнидан 14 кун хонлик қилган.

³ Ёрликлар тўплами. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма № 1644. (бундан кейин Ёрликлар тўплами) 1-ҳужжат.

⁴ Султонов Ў.А. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Т., 2019. – Б. 38.

⁵ Ёрликлар тўплами. 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 17, 69-ҳужжатлар.

⁶ ЎзМА, И-323, 2-рўйхат. 83 йиғма жилд.

⁷ Қозон Федерал университети кутубхонаси. Ёрликлар. 14-ҳужжат.

⁸ Қозон Федерал университети кутубхонаси. Ёрликлар. 14-ҳужжат.

⁹ Ёрликлар тўплами. 6, 7-ҳужжатлар.

Саййидларга берилган фармонлар матнини таҳлил этсак. Инвокация қисмида Ҳува, Ҳувал Ғани, Ҳувал Мулк, Ҳувал Мулк ал Аъзиз, Ҳувал Ҳай ал Қаюм жумлалари акс этган. Унвон қисми инвокациядан кейин инти-туляция қисмида адресант исми шарифи унвонидан сўнг «сўзим, сўзимиз» жумласи ёзилган. Ёрлиқларнинг бу жумла билан бошланиш туркий хужжатчилик анъанасига хос бўлиб, Турк хоқонлиги давридан давом этиб келган. Иккинчи Турк хоқонлиги даврида яшаб ижод этган тарихчи ва адиб Йўллуғ тегиннинг отаси Билга хоқонга атаб ёзган битиги *Тайри-таг тайри яратмиш тюрк Билга қаған сабим* сўзлари билан бошланиб, Қ. Содиқов уни *Кўкдай (улуғ) тангри яратган жасур Билга хоқон сўзим шаклида* талқин этган. Жумладаги сўнгги сабим – «(менинг) сўзим, буйруғим, ёрлиғим, фармоним» маъносидадир¹. Кейинги асрлардаги ёрлиқларда «сўзим» шаклида акс этган. Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи *Тохтамиш сўзим Яғайлага (Тўхтамиш сўзим Яғайлага)* ёки 1422 йил 16 январда Шоҳруҳ Мирзонинг Талхан ота мазорининг мужовурига берган нишони *Ўаҳруҳ баҳадур сўзим диванларға (Шоҳруҳ баҳадур сўзим девонларга)* деб бошланган. Бу даврда ёрлиқларига яна бир компонент қўшилганлигини кузатишимиз мумкин. Ёрлиқ берувчи (адресант) билан бирга ёрлиқ йўлланувчи томон (адресат) ҳам киритилган². Ёрлиқларнинг «сўзим/сўзимиз» жумласи билан бошланиши анъанаси Кўкон хонлиги даврида ҳам давом этди. Форс тилидаги ёрлиқлар ҳам бу жумла билан бошланган.

Қуйида Худоёрхон томонидан саййид Жалолиддинхўжага берилган форс тилидаги ёрлиқнинг ўзбек тилида таржимасини келтирамиз:

Ҳувал Ҳайюл Қайюм Абу-л-Музаффар ва-л-Мансур саййид Муҳаммад Худоёр ва-л-наъми хон баҳадур сўзимиз Айни замонда Короскон вилоятининг – Аллоҳ офат ва нуқсонлардан сақласун – ва Адак ва Говхона мавзесининг ҳокимлари ва буюк омиллари, шарифлар ҳайъати ва яшовчи ва турувчи ўрта ҳол раъият, ўрта ҳол халқлари ва барча мубоширлари ҳамда мутлақ соҳиби дахлари воқиф ва огоҳ бўлиб билсунларки, дуоғўйлик ва хайрихоҳликлари қадимдан, ота-боболаридан тортиб, уларнинг орзу-умидлари юзасидан ва саййидлик, пок зотлик, аслик ва шарофатлик аҳволлари юзасидан зоҳир ва аъёндин. Шунга биноан, эшон саййид Жалолиддинхўжа шавкатлик хонадонга ва ва салтанат сулоласига маълум ва хотиримиздадир. Шунинг учун ўтмиш хоқонларнинг ва кетма-кет ҳукм сурган хонларнинг расмий варақалари мазмунидин қаноат ҳосил қилиб, бу хусусда ўзимизни марҳаматимизни кўрсатиб, хирож ва танобона ҳамда бошқа юрт жамаргаларидан собиқ дастур билан ҳоли қиламиз. Ҳокимлар ва амлоқдорлар ҳамда султонлик ишларининг мутакаффиллари юқорида ишорат қилинганни пешво деб билиб, қадимий дастур билан озод қилинган ва ўчирилган билиб, дахл ва тажовуз қилмасликлари лозим.

¹ Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. – Т., 2014. — Б. 15.

² Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. – Т., 2014. — Б. 17-18.

Шунга асосан муқаррар ҳисоблаб, ҳар йили қайтадан янги нишон талаб ва тамаъ қилмасинлар, карам қилиб ёзилган ҳукми ҳумоюн мазмунидан чиқмасинлар. Токи, мазкур эшон хотиржамлик ва осойишталикда давлатимиз доимийлиги дуоси билан машғул бўлсинлар. Ушбу шарофатлик, муқаддас, улуг, юксак, аъло ҳукми ҳумоин бориб етар экан, тамоман ишонч ҳосил қилсинлар.

Сана 1269 (1852-53).

Муҳри Худоёрхон валенаъми бинни Шералихон.

Ёрлик типидagi ҳужжатларда одатда қуйидаги масалалар ўз аксини топади:

- Мансабга тайинлаш;
- Ҳуқуқ ва имтиёзлар бериш;
- Солиқ ва мажбуриятлардан озод этиш;
- Жазога тортиш;
- Давлат ерларини сотиш¹.

Қўқон хонлари томонидан Султон Сайид авлиё авлодларига берилган ёрликларда эса Караскан, Қизилрабат, Адак ва Говхона экин ерлари Султон Сайид авлиё мозори вақфи сифатида берилиши, мазор мутаваллигига тайинланиш, солиқ ва мажбуриятлардан озод этиш, сайидларни ҳурмат қилиш, уларга зиён-заҳмат етказмаслик каби масалаларини ўз ичига олган. Хусусан, Қўқон хони Умархон томонидан 1235/1820-21 йилда Мўминхўжага берилган ёрликда мутаваллилик қадим замонлардан ота-боболаридан тортиб унга тааллуқ бўлиб келганлиги, вақфлар ва назрлар эса у билан Бобохўжа қозига хос бўлганлиги қайд этилган². Сайид Жалолиддинхўжа хонадоннинг Қўқон хонлиги даврида энг кўп ёрлик олган вакилидир, бунга ҳукмдорларнинг тез-тез алмашинуви сабаб бўлган бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир янги ҳукмдор даврида янги ёрликлар берилган. Шунингдек, ёрликларда парвоначидан ҳар йили янги нишон³ талаб қилмасликлари таъкидланган бўлиб, ҳар йили янги ёрликлар берилган бўлиши ёки ёрлик тасдиқлатилиши керак бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлиги даврида сарой қонунчилик актлари Ўрта Осиё сарой қонунчилик актларига мувофиқ тузилган. Сарой қонунчилик актлари нафақат ўша давр иш юритиш тизимини ўрганишда, балки давр ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тарихини ўрганишда ҳам аҳамиятлидир

¹ Султонов Ў.А. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Т., 2019. – Б. 85.

² Ёрликлар тўплами. 17-ҳужжат.

³ Нишон (форс.) – «белги», ХВИ-ХИХ асрларда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган қонунчилик акти. Шунингдек бу даврда функцияси бир-бирига яқин бўлган маншур, фармон, ёрлик, ҳукм, парвона, иноятнома, омоннома, марҳаматнома деб номланган қонунчилик актлари мавжуд бўлган. Ҳужжатшунос Л.Фекете бу ҳужжатлар араб (ҳукм, амр), форс (фармон, нишон, парвона), туркий (сўз, ёрлик, буйрук) тилларда номлансада, мазмунан бир-бирига яқин деган хулосага келган. (Қаранг: Султонов Ў.А. Тошкент вақф муносабатлари тарихига оид ёрликлар (ХВИ-ХИХ асрлар) // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2015. №3 – Б. 52. / Султонов Ў.А. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 84.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ РИВОЖИ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ХУДУДИДАГИ ХАЛҚ БАЙРАМ - ТОМОШАЛАРИ ҲАҚИДА

Қорабоев Усмон

*Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий Рассомлик
ва дизайн институти профессори, “Турон” фанлар
Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори*

XVIII – XIX асрларда - Қўқон хонлиги фаол ривожланган вақтда халқ маданий ҳаёти, байрам-маросимлари раванқ топган ва бу ўлкада азалдан байрамлар жуда катта тантаналар билан нишонланган Бунда Қўқон аҳли қадимдан ўйин-кулгини ҳуш кўрадиган байрамсевар халқ бўлгани муҳим ўрин тутган. Шу сабабли Қўқон хонлиги ҳудудида ўтказилган байрам - томошаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Қўқон хонлари аввалига халқ ўртасида машҳур бўлган байрамларга катта эътибор беришган ва уларда ўзлари ҳам қатнашишган. Масалан: Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли томонидан ёзилган “Анжум ат-таворих” (“Тарих юлдузлари”) асарида қайд этилишича, ...ҳукмдорнинг оиласи Наврўз байрамини шаҳардан ташқарида бир ой давомида халқ сайли шаклида нишонлар, байрам якунида хон саройида умумий қабул эълон қилинар эди.[12:Б.1]. Қўқон хонлари халқ байрамлари бир қаторда ўз манфаатига мос тадбирларга ҳам эътибор беришган. Давлатчилик ривожланиши натижасида хонлик миқёсидаги ижтимоий-сиёсий байрамлар ҳамда ҳукмдор ҳаёти билан боғлиқ тўйлар, уларнинг фарзанд - неваралари ҳаёти билан боғлиқ маросимлар ўтказиш кенг ёйилади.

Маълумки, исломий байрамлар ҳам кенг ёйилиб, ушбу динга хос «Рўза ҳайити», «Қурбон ҳайити», «Рамазон» каби байрамлар халқ ҳаётидан ўз ўрнини топади. Бу байрамларни ташкил қилиш учун «Намозгоҳ», «Ийдгоҳ», «Мусалла-ийд» каби шаҳардан ташқари масканлар барпо этилган ва уларда ташкил қилинган ҳайит намозларида хонларнинг ўзлари ҳам қатнашишган.

Қўқон хонлиги раванқ топиши билан бу ҳудуддаги байрамларда умумий жиҳатлар сақланиб қолинса ҳам, бироқ унда ўзига хосликлар пайдо бўла бошлаган.

Тарихчилар фикрича, Қўқон хонлари Умархон (1810—22) ва Муҳаммад Алихон (1822—41) даврлари яққол ажралиб туради. Бу даврда қатор таниқли ўзбек шоиралари - Дилшод отин, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Маҳзуна, Муштарий, Нодира, Нозук Хоним, Увайсийлар ва кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий каби етук бадий сўз санъаткорлари етишиб чиқиб, улар ўз халқининг эрки ва озодлиги учун хизмат қилишди. Айниқса Муқимий, Фурқат, Завқий кабилар халқимизнинг гўзал байрамлари (Наврўз, Гул сайли)ни тараннум этишган. Наврўзни мадҳ этмаган Қўқонлик шоир бўлмаган. Жумладан, Муқимийнинг Наврўз ҳақидаги мисралари ханузгача машхур:

*Навбаҳор! очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоқлар!
Фурқат Наврўзга атаб, турқум ғазаллар ижод этган;
Қистирибдурму боши атрофига жанона гул,
Ё магар рухсор шамъига эрур парвона гул...
Тут ганимат неча кун айшу тараб айёмини –
Ким на булбул қолғуси бу боғаро, жоно ва гул.*

Маълумки, баҳор байраמידан сўнг деҳқонлар янги меҳнат мавсумини бошлашган. Деҳқонлар ерга уруғ қадашларини нишонлаб, яхши ниятлар билан махсус маросимлар ўтказилган.

Фасллар билан боғлиқ халқ байрам-томошалари. Водийда йил фасллари-га мос – баҳорги, ёзги, кузги ва қишки мавсумий маросим ва байрамлар мавжуд бўлган. Бу мавсумий байрам-маросимлар табиат ўзгаришлари, иқлим, йил фасллари, аҳолининг турмуш шароити, меҳнати, маданияти асосида шаклланиб ва ривожланиб боргани учун ҳар фаслга мос, яъни эрта баҳорда – меҳнат мавсумига киришдан олдин (Наврўз, Гул сайли, Шох мойлар), ёзда – ҳосилни йиғиштиришдан олдин (Сув сайли, Чой момо), кузда – ҳосил йиғиб олинганидан сўнг (Хирмон тўйи, Қовун сайли, Узум сайли) ва қишда чорвадор-деҳқонларда бўш вақт кўпайганида (Қор хат, Яс-юсун, Гап-гаштак, Қурултой) мавсумий маросим ва байрамлар ўтказилиб келинган.

«Наврўз» кўп жойларда дала ишлари бошлангунга бозор олдидаги майдонларда ёки шаҳар чеккаларидаги махсус сайилгоҳларда уюштирилган. Байрамнинг биринчи куни, одатда, қуйидагича бўлган: эрталаб карнай-сурнайлар чалиниб, байрам бошлангани маълум қилинган. Сўнг дорбозлар ва полвонлар, кун ўртасида мусиқачилар, қўшиқчилар ва бошқа санъаткорлар томоша кўрсатишган. Кечки пайт эса сайиллар, халқ ўйинлари, базмлар уюштирилган.

Кун сайин томоша ва мусобақалар авжга чиқа бошлаган. Масхарабозларнинг чиқишлари байрамда алоҳида ўрин тутган. Кўпқари, кураш, пойга каби мусобақалар байрамнинг кўрки саналган. Шу билан бирга, «Наврўз» байрами кунларида бедана, хўроз, қўчқор уриштиришлар ва қимор ўйинлари ҳам ўтказилган.

«Наврўз» кунлари энг катта бозорда савдо-сотиклар ташкил қилинган ва ўша куни энг ширин таомлар тайёрланган. Чунончи баҳорнинг бошларида бу фаслнинг «шоҳона» таоми – сумалакка бағишланган сайил ўтказилган. Байрам кунлари Гулоб, Урик шарбат, Анор суви кабиларни ичиш урфи ҳам бўлган. Қўқон хонлари саройида ўтказилган базмларда шарбатлар шоҳона дастурхоннинг кўрки бўлган. “Ибратул хавоқин” (“Хоқонларга ибрат”) асари муаллифи Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг ёзишича, Тошкентга келган Умархон учун “Олиймақом султонларга сазовор ва олийтабор хоқонларга лойиқ меҳмондорликни бошлаб, тождор хонларга хос дастурхонга оро бериб, турли неъматлар ва жондан ширинроқ шарбатларни ҳазрат жанобларига олиб кириб, султонлик мажлиси саҳнини неъмату таом ва шарбатлар билан тўлдирдилар”. Ушбу қабулга таклиф этилганлар учун “Ошпазлар ва шарбатчилар олий саройида турли туман лазиз таомлар пишириб, ҳар хил шарбатларни тайёр ва муҳайё қилиб қўярдилар” [12:Б.1].

Ш о х м о й л а р деб номланган далага қўш чиқариш маросимига ҳар бир хонадон ўз имкониятидан келиб чиқиб, махсус тайёргарлик кўрган. Маросим ўтказиш вақтини қишлоқ оқсоқоллари белгилашган. Қўш чиқарилган жойга барча тўпланган. Оқсоқол деҳқонлар ишига ривож тилаб, дуо қилган. Кейин қўшга олиб чиқилган хўкизларнинг шоҳларига «ёмон кўз тегмасин» деб зиғир мойи суртилган ва инс-жинлар, ёмон руҳлар даф бўлсин, деб исирик тутатилган. Қишлоқнинг кекса, ҳурматли оқсоқолларидан бири ерга қўш солишни бошлаб берган. Фольклоршунос олим Б.Саримсоқов қайд қилишича, оқсоқол қўш билан далада бир ёки уч марта бориб келган ва бу ишни ёшлар давом эттиришган. Сўнг далада зиёфат уюштирилган. Барча қишлоққа қайтиб, шод-хуррамликни давом эттирган.

«Д а р в и ш о н а» - баҳор фасли ўтказиладиган тадбирлардан яна бири қуйидагича ўтказилган: ҳар йили эрта баҳор фаслида қишлоқ ва шаҳар маҳаллаларида 2 - 3 киши уйма-уй юриб, пул ёки озиқ - овқат тўплаган. Сўнгра бирор кишининг ҳовлисида ёки масжид ҳовлисида овқат (ҳалим) пишириб, бутун маҳалла аҳли баҳам кўрган. Бундай маросим юртда бирор офат юз берганида (касаллик тарқалганида, очарчилик бошланганида) ундан халос бўлиш ёки деҳқончилик ишига мўл ҳосил тилаш ва бошқа ниятларда худога сиғиниш, ундан мадад сўраш мақсадида ўтказилган. Бу маросим баҳорни кутиб олиш, янги ҳосил йилига руҳан тайёрланиш, яхши мақсадда қурбонлик қилиш, тантана хурсандчилик қилиб, меҳнат мавсумига шайланиш каби ижтимоий фойдали функцияларни бажарган.

“Я с – ю с у н м а р о с и м и” қадимда эркакларнинг ўзаро йиғилиши замирида пайдо бўлган тадбирлардан биридир. Шунингдек, Яс-юсун маросими кўчманчи чорвадорларнинг қимизхўрлик маросими таъсирида ҳам шаклланган бўлиши мумкин. Кейинчалик у ўтроқ ғаллакорлар ҳаётига ўтиб, уларнинг анъанасига айланган. Ғалла йиғиштириб олингач, қишда ғаллакорларнинг бўш вақти кўпайган. Шунда ўттиз - қирқ киши қўшилиб, шерда

(меҳмонхона)га мунтазам йиғилиб туришган. Шерданинг икки хил шакли мавжуд бўлган. Биринчиси – харажат ҳарпана (ҳарифона), яъни барча иштирокчилар берган пул ёки нарсалар асосида, иккинчиси – ҳар кун бир кишининг харажат қилиши асосида ташкил қилинади. Шерданинг раиси, раиснинг ўнг ва чап оталиқлари (ўринбосарлари) маросимни бошқаради. Булардан ташқари, ушбу маросимда эшик оғаси (шерда ўтадиган уй хўжайини), бий ва унинг ўринбосарлари, буйруқларни бажартирувчи ясовул, косагул (соқий) кабилар ҳам бўлади.

“Г а п – г а ш т а к” лар ҳам кеч кузги ва қишки дам олиш шакли сифатида пайдо бўлган. Маросим гаштак аъзоларининг уйида навбати билан ёки доимо бирорта бўш хонадонда ўтказилган. Ўтириш асосан кечки пайт бошланиб, баъзида тонгга қадар давом этган. Гап-гаштакни раис ва унинг ёрдамчиси бошқарган. Улар зиёфат беришнинг навбати, зиёфатнинг меъёри, ўтиришда ўтказиладиган ўйинлар гап-гаштак чоғида тартиб-интизом сақланиши кабилар устидан назорат олиб боришган.

«Қ у р у л т о й» - киш фаслининг охири ёки эрта баҳорда ўтказиб келинган халқ йиғини - байрамлари қаторидан ўз ўрнини топган. Қурултой ўрта асрларда Ўрта Осиёда чорвадорлар, деҳқонлар ўртасида катта йиғилиш, мажлис сифатида ҳар йили эрта баҳорда ўтказиладиган тантанали байрамлардан бири бўлган. Қурултойда мавсумнинг долзарб муаммолари ва режалар ҳақида маслаҳатлашиб олинган. Ўзаро келишув ва маслаҳатлар тугагач, оммавий халқ томошалари, от ўйинлари – пойга, улоқ («кўпқари») бошланиб, оммавий халқ сайиллари ўтказилган. Бундай анжуманни чорвадор ва деҳқонлар сабрсизлик билан кутишган ва унга катта тайёргарлик кўришган.

Х а л қ т о м о ш а л а р и. Фарғона водийсидаги байрамлар таркибида турли тадбирлар: маросимлар, театрлаштирилган томошалар, намойишлар, халқ ўйинлари ўтказилган. Одатда, байрамнинг очилиш маросим-тадбири сўнг, бир жойда – байрам кўрик-танловлар; иккинчи жойда – дор ўйини, полвонлар чиқишлари; учинчи жойда – аския ва қизиқчиларнинг чиқишлари, кўғирчоқ театри томошалари; тўртинчи жойда – бадийий жамоалари, бешинчи жойда – спорт мусобақалари (кураш, пойга, чавандозлик) кабилар ташкил қилинган.

Қўқон хонлиги байрамларида х а л қ т о м о ш а л а р и ва қизиқчилик алоҳида ўрин тутди. Ўзбек халқининг миллий томошаларини шартли равишда икки турга бўлиш мумкин: 1) исталган вақтда ва ҳар қандай жойда бир неча масҳарабоз – қизиқчи намойиш этадиган «Кичик томошалар» (Улар Фарғона водийсида – «Кулги-хикоя» номи билан юритилган); 2) йирик халқ байрами кунлари махсус майдонларда юзлаб - минглаб кишилар олдида ўтказиладиган «Катта томошалар» (Бундай томошалар Фарғонада – «Катта масҳарабозлик» ёки «Катта ўйин» номи билан юритилган).

Аския - Қўқон хонлиги ҳудудидаги халқларининг энг сеvimли жанри бўлган. Аския айниқса байрам кунлари авжга чиққан. Бу сўз санъати ўтмишда халқнинг орзу тилақларини, озодлик ва тинчлик, инсонпарварлик

ва меҳнатсеварлик ҳис-туйғуларини ифодалаб келган. «Меҳнаткаш халқ орасидан чиққан сўз санъаткорлари — аскиячилар тил шамширининг ўткир-тиғи — сўз ўйинлари, чандиш, ўхшатиш, муболағалар орқали текинхўр бой ва бойваччаларнинг, фирибгар қози, эшонларнинг, ўғри ва қаллобларнинг қора ниятларини аёвсиз фош қилиб, улар устидан захархандалик билан кулдилар, жамият иллатларини кулги асосида танқид қилдилар, қашшоқлик билан оғир кун кечираётган меҳнаткашларни кулдириб, уларга маънавий озуқа бердилар»[б: Б. 5-6].

Ўзбек аскиячиларининг бу санъатига, бу жанрнинг бетакрор формаси, экспромт ижрочилик хусусияти ва бошқа антиқа жиҳатларига турли халқ вакилларининг лол қолганликлари ҳақида маълумотлар кам эмас. Буюк рус олими, этнографи, Ўрта Осиё халқларининг революциягача бўлган ҳаётининг тадқиқотчиси, «Туркистонда ярим умр» («Пол жизни в Туркестане») китобининг муаллифи Н.С.Ликошин санъатимизнинг бу турига алоҳида эътибор бериб: «Ўзбек халқ санъати ва ўйинлари ичида аския энг фикрга бой, кишилар ҳиссиётига ва онгига таъсир этувчи энг таъсирчан восита, кишини ҳайратда қолдирадиган оригинал баҳс (диспутдир)»[4:Б.45-46]— деб баҳолаган эди. Ўзбек санъатининг тадқиқотчиларидан бири, йирик совет олимаси А.Л.Троицкая аскияга катта баҳо берди ва унинг ҳаётдаги аҳамияти тўғрисида «аския бўлаётган вақтда тингловчиларнинг йиқилгунга қадар кулишганларини кузатгани» ҳақида ёзади[10:Б.13,81-82.]. Хуллас, аския кишиларда яхши кайфият уйғотувчи ижтимоий- маданий ҳодиса сифатида аҳамиятли бўлган.

Халқ ўйинлари - Фарғона водийси аҳолиси орасида кенг тарқалиб, кундалик ҳаёти ва байрамларининг ажралмас қисмига айланган. Наврўз байрами, йил фасллари билан боғлиқ халқ сайллари, тўй маросимлари ижро этиладиган: “Кураш”, “Хопитиш”(“чўмилиш”) “Бекинмачоқ”, “Тўптош”, “Кўғирчоқ”, “Хола-хола”, “Меҳмон-меҳмон”, “Шолғом тортиш”, “Оқ шолими-кўк шоли?”, “Ок теракми-кўк терак”, “Даста”, “Ёнгоқ ўйини”, “Ботир бола”, “Данак яшириш”, “Топил-топил”, “Қулоқ чўзма” (ўзбек), “Мўнгуз-мўнгуз” “Камон-камон”, “Эшак минди”, “Ошиқ ўйини”, “Тўтиқ ўйини”, “Оқ сўнғак”, “Пар тепиш”, “Човгон”, “Ботир чўпон”, “Улоқ (кўпқари)”, “От пойғаси”, “Қиз қувди (қирғиз, ўзбек), “Парбози”(пар ўйини), “Кушакбози”(қум ўйини), “Чим-пўшак”(чим кийди), “Кумкафанақ” (қумда судралош мусобақаси), “Дандон ба қошиқ” каби юзлаб ўйинлар мавжуд бўлган.

Улоқ - байрам томошалари орасида оммалашганлиги билан ажралиб туради халқ ўйинидир. У Наврўзнинг энг қадимий ўйинларидан биридир. Улоқнинг ўтказиш учун маҳаллий анъанага кўра, томоша майдони сифатида қир-адирлар ёки текисликлар танланади. Ўтган асрнинг ўрталарида кўплаб ҳудудларда мусобақа уюштириш учун махсус тайёрланган майдонлар бўлган. Унда юздан ортиқ чавандоз ўз оти билан майдонга киради. Чавандозлар тўдасидан улоқни олиб чиқиб кетиш ҳар кимга ҳам насиб

этавермайди. Санъватшунос - олим Иброҳим Абдурахмонов маълумотларига қараганда: кўпкарининг уч хил кўринишдаги қоидаси: «улоқ айириш», «меҳмон келди» ва «қоралиғ» деб аталаган. Улоқ айириш шартига кўра, чавандоз баковул томонидан ўртага ташланган улоқни тўдадан олиб чиқиб, олдиндан белгиланган манзилга етказиб берса, ҳалол ҳисобланади ва эълон қилинган совринлар унга тантанали топширилади.

Дорбозлик. Кўқон хонлиги ҳудудидаги халқларининг қадим мероси орасида дорбозлик санъати бой тарихга эга. У аввал. Ўзбекистоннинг Шарқий қисмида, айниқса Кўқон, Қува, Асакада тараққий этган. Ўтмишда ўзбек дорбозлари Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, 18-19 асрларда эса Россияда ўз маҳоратларини намойиш этганлари тўғрисида маълумотлар кўп.

Дастлаб дор паст қурилган, машқлари ҳам содда бўлган. Давр ўтиши билан дор тобора баландроқ қурилиб, ўйинлари мураккаблаша борган. У ўзининг кўп қирралиги ва мураккаблиги билан ажралиб туради. Унда халқ ўйинлари, полвонлик, бесуяк бозлик, масхарабозчалик, қизикчилик, кўзбоғловчилик, нотиклик, ракс, мусиқа каби анъанавий санъат ва спорт турлари уйғунлашиб кетган.

Гул сайллари. Кўқонликларнинг баҳор фаслига бағишланган маросим ва байрамлар орасида табиатнинг энг сўлим чечаги – гулга бағишланган сайиллар алоҳида ўрин тутган. Чунки табиат уйғониб, ўзгача чирой касб этган пайтда кишиларнинг сўлим жойларга бориб, ундан завқлангиси, бахра олгиси келади. Табиат уйғониши билан эса тоғ бағрида, қир-адирларда турли гуллар очилади – табиат ўзининг гўзаллигини намоён қилади. Шу сабабли қадим даврларда ҳам «Наврўз»дан сўнг қир-адирларда гуллар қийғос очилганида турли сайиллар ўтказилган. Тарихий манбаларга қараганда Фарғона водийсида «Лола сайли», баъзи тоғли туманларда, жумладан Чустда «Сумбула сайли», яна бошқа жойларда «Бойчечак» каби байрамлар ўтказилган. Этнограф-фольклористлар берган маълумотларга қараганда, Фарғона водийсининг тоғ ёнбағриларида уюштирилган «Лола сайли» байрамини халқ томонидан сайланган «Лолачилар» бошқарган.

«Лолачи» ўз дўстлари билан лола сайлини қачон ва қаерда ўтказилишини аниқлаб, халққа хабар берган. Сайил ўтказилишидан олдин «лолачи» ўз дўстлари билан махсус дарахт ёки дарахтнинг чиройли шохини кесиб олиб, лолалар билан безатган. Кейин уни қишлоқ кўчаларидан олиб ўтган. Буни кўрган одамлар кўчага чиқиб, кўнгилга тугиб қўйган орзу-истакларини айтиб, дарахт шохига турли мато парчалари, дастрўмоллар боғлашган. Сўнг «лолачи»га эргашиб, ўйин-кулгу қилишиб, қўшиқлар айтишиб, лолазор томон йўл олишган. Белгиланган жойга келишгандан сўнг «Гул дарахти» байрам ўтказиладиган майдон марказига ўрнатилган ва оқсоқолларнинг дуоси билан байрам бошланган [9:Б.374-380.]

* * *

Кўқон байрам-томошалари ҳақида элчилар, сайёҳлар, элшунослар ва бошқалар таассуроти. Ўрта ва кейини асрларда ўтказилган ўлкамизда байрамлар юксак даражада ўтказилгани ватанимизга ташриф буюрган сайёҳлар, элчилар, этнографлар (Ҳ.Вамбери, И.Иброҳимов, С.Никитин, Н.С.Ликошин, А.Эйхгорн кабилар) томонидан ҳам эътироф этилган. Улар мавсумий байрамларда кўрсатилган томошаларни юксак баҳолашган. Маҳаллий халқ учун оддий туюлган томошалар хорижликлар учун жуда қизиқарли антиқа ҳодиса бўлиб кўринган. Уларнинг баъзилари бу антиқа томошалар ҳақида ўз таассуротларини ёзиб қолдиришган. Наврўз байрами Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган тарихчилар, элшунослар ва бошқа олимларда ҳам катта таассурот қолдирган.

Худоёрхон саройида бўлган рус элчисига тилмочлик қилган И.Иброҳимов 1872 йилда Кўқонда баҳор бошида уюштирилган катта сайилнинг иккинчи куни ва ундаги намоёиш ҳақида қизиқарли маълумот ёзиб қолдирган: «Узоқдан майдонга қараб, - деб ёзади И.Иброҳимов, - бир неча гуруҳларга бўлинган санъаткорлар келарди. Олдинги қаторда бир саф бўлиб мусиқачи ва ашулачилар, сўнгра фонусчалар билан безанган қайиқларда саф-саф бўлиб баччалар ўтадилар... Майдонда қизлар кийимидаги баччалар гуруҳи пайдо бўлади. Улар кўлларида машъала кўтариб олишган... Сўнгра қизиқчилар гуруҳи кириб келади, бир тўда кишилар эса гуллар билан безатилган арча дарахтини кўтариб борадилар. Улар кетидан бир гуруҳ актёрлар хор айтишиб, афсонавий қахрамон Рустам ва унинг хотини ҳайкали ўрнатилган ясама филни етаклаб келадилар. Рустам шоҳона ясанган, бироқ бошига узунчоқ қалпоқ кийиб олган. Кўлида таёк, унга айланиб турувчи ер курраси ўрнатилган. Рустамнинг хотини тақинчоқлар билан безанган. Худди турк аёлларига ўхшайди. Ҳар иккала қиёфа майдонга ўрнатилади ва улар гулхан ва машъала билан ёритилади»[3:11:Б.85].

Этнограф Н.С.Ликошин 1902 йилда Хўжандда қози Саид Аҳмадхон Бузрукхўжаев ўғлининг суннат тўйида антиқа томошани кўриб, қуйидагиларни ёзади: «Кенг кўчада катта тўп келмоқда. Олдинда никоб кийган ўйинчилар. Улар ортидан айиқ никобидаги киши ўйнаб келади. Унинг орқасидан ёғоч от минган кишилар от юриш қилиб йўрғалаб келаётир. Шундан сўнг кокил таққан баччалар, ёғоч қилич билан қуролланган жангчилар ўтади. Уларнинг ҳаммаси қизил тўн ва қизил салла ўрашган, улар орқасидан араб ҳикоясидаги Шаҳризода кийимини кийган кишилар турли матолар билан безатилган нарсани кўтариб ўтадилар (Н.С.Ликошин таърифидан яққол англашилиб турибдики, бу ерда гап «Кема ўйин» ҳақида бормоқда). Сўнгра бир қанча кишилар елкаларида Рустамнинг забардаст суратини кўтариб ўтадилар. Бу сурат яхши ишланган: қизил юз, қора соқол, сартга ўхшайди, олтинсимон рангли салла ўраган, зангор бахмал тўн кийган, заррин попуклик қилич таққан ...»[5:11:Б.86-88].

Умуман олганда, XVI-XIX асрларда эса тез-тез урушлар бўлиши, хонлик ва бекликларга бўлиниш юз бериши байрам, маросимлар ўтказилишига салбий таъсир кўрсатса ҳам. Қўқон хонлари даврида маданият раванқ топиб, байрам-маросимлар кенг ривожланган.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бобобеков Х., Қўқон тарихи, Т., 1996.
2. Вамбери Г. Очерки жизни и нравов Востока. СПб, 1877, стр. 205.
3. Ибрагимов И. Русское посольство в Коканде // Туркестанские ведомости. 1972. 24 апреля. № 16.). (Кўчирма олинди: Муҳсин Қодиров. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. - «Фан». 1993. – 85 – бет.
4. Ликошин Н. С. Чем развлекаются туземцы. Ежегодник Туркестанского Народного университета. № 2, Тошкент, 1918, 45—46- бетлар
5. Ликошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. С. 34 – 35). (Кўчирма олинди: М. Қодиров Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Т.: «Фан». 1993. – 86 - 88 – бетлар.
6. Муҳаммадиев Р. Аския. Ғафур Ғулом номмдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 5—6-бетлар.
7. Никитин Л.Н. Письма из Бухары // Туркестанские ведомости. 1885. 14 мая.
8. Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т., 1990. – 117-бет
9. Пешерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в сел. Исфара Кокандского уезда // сборник Бартольд В.В. – Т.: 1927, с.374 –380
10. Троицкая А.Л. А.Л. Из истории народного цирка в Узбекистане, журнал «Энтография», М., 1948, 13, 81—82-бетлар.
11. Қодиров М. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Т.: «Фан». 1993. – 86 - 88 – бетлар.
12. Эгамбердиев А. Хонлар ва амирлар ўтказган базмлар дастурхонининг кўрки. <http://uza.uz/posts/328760>.

**НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИ АНЪАНАЛАРИНИНГ ҚЎҚОН
ХОНЛИГИ ДАВРИДАГИ ТАКОМИЛИ
(Сайид Умархон девони мисолида)**

Содиқов Қосимжон

Филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Қўқон хонлиги даври адабий муҳити, унинг равнақига катта ҳисса қўшган кишилардан бири Сайид Умархондир. У 1809–1822 йилларда юртни бошқарган; ўша давр тарихчилари ва тазкиранависларининг ёзишига қараганда, ўзи ўқимишли, санъат ва адабиётни севган, шоиру билим кишиларининг ҳомийси эди. Умархон *Amīr-Amīrī* таҳаллуси билан туркий ва форсий тилларда шеърлар битган. Ўзбек адабиёти тарихида девони билан таниқли.

Умархон неча йиллар Қўқон адабий муҳитининг бошида турди. Унинг топшириғига кўра Фазлий ўз даври шоирларининг тазкирасини тузган эди. Бу жараёнларни ва ўша кезларда яратилган китобларни адабиётшунослар яхши билади.

Умархон ўз девонининг дебчасида халқ фаровонлиги йўлида олиб борган ишлари, девонининг яратилиш тарихи тўғрисида яхши маълумот берган.

Сайид Умархон девонининг тавсифи

Ишда мен Амирий девонининг учта нусхасидан фойдаландим.

(1) Биринчи манба Амирий девонининг Истанбул университети кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхасидир. У Амир Умархон тарафидан туздирилиб, турк султониغا совға қилинган «Муҳаббатнома» деб аталувчи мажмуа таркибида. Тўплам 1234/1818–19 йили кўчирилган бўлиб, кутубхонада 5452- рақам остида сақланаётир.

Мажмуага Алишер Навоийнинг «Хазойину-л-маоний»си таркибидаги тўртала девони, сўнг Сайид Умархон, Лутфий ва Фузулий девонлари киритилган (*тўлиқ маълумот учун қarang: Эркинов 2021, 283–290*).

Девон Амирийнинг ўзбек ёзма адабий тилидаги гўзал бир бадиий дебчаси билан бошланган. Дебоча қўлёзманинг 350b- бетидан бошланиб, 353a- бетида тугайди. Матни насрда бўлиб, ора-ора рубоий, қитъа, маснавий ва байтлар билан бойитилган.

Қўлёзманинг 350b–351a- бетларига қўш зарварақ ишланиб, дебоча унинг ичига бир устунда ёзиб чиқилган. Давоми кейинги тўрт бетга сидирғасига битилган; хошиялари нақшли.

353b–354a- бетларга симметрик ҳолда иккита унвон ишланган. Девон ана шу бетлардан бошланади. Матн икки устунга олиниб, тевараги нақш билан ўроғлиқ. Кейинги бетларда эса ўртада ҳам, хошияда ҳам шеърлар битилган. Уларнинг ҳам тевараги нақшли.

Девон бошдан-охир қўш чизиқли жадвал билан ўралган; ўта кўркли қўлёзма. Хати чиройли насхталикда.

(2) Манбалардан иккинчиси Амирий девонининг Россия ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмасидир (қаранг: DAM). Мисоллар унинг факсимиль нашридан олинди.

Девоннинг ушбу қўлёзмаси ҳам дебоча билан бошланган. Дебоча 1б-саҳифадан бошланиб, 7а- саҳифада тугайди. Дебочадан сўнг бўш варақлар бор. Девон матни эса 9б- саҳифадан бошланиб, 236б- саҳифада тугайди. Орада бир неча варақ ва девон тугагандан кейин ҳам яна бир варақ бўш.

Дебоча икки чизикли – чети кўк, ичидагиси зарҳал жадвалга олинган. Девондаги шеърлар эса икки устунли зарҳал жадвалга ўроғлик. Четидан яна умумий қилиб кўк чизик билан ўраб қўйилибди. Шеърлар ораси ҳам кўшалок зарҳал чизиклар билан ўртаси бўш қолдирилиб, ажратиб чиқилган.

Хати қорада. Дебочанинг хати ҳам қорада, бироқ орада кечган байтларнинг бошланишидаги *rubāʼī, qiṭʼa, masnavī, bayt, nazm* сингари кўрсаткич-ёзувлар, шеърларни ажратиб турувчи нуқтачалар, шунингдек, айрим сўзлар устига тортиб қўйилган чизикчалар қизилда.

Ёзув тури настаълиқда, унга шикаста услуби ҳам қоришиб кетади.

Қўлёзмани ким кўчирганлиги маълум эмас. Лекин муковасига ишланган тамғада саҳхофнинг оти ва китобнинг яратилган йили (мулла Аваз Муҳаммад; 1262/1846 йил) ёзиб қўйилибди (عمل ملا عوض محمد صحاف ۱۲۶۲).

(3) Мен фойдаланган манбалардан учинчиси Амирий девонинг Истанбулда тошбосма усулида чоп этилган араб ёзувли ҳарфтерма нашридир (İslāmbul, 1299).

Ушбу нашр анча жиддий қўлёзма асосида яратилган кўринади. Унинг бошқа қўлёзмаларда учрамайдиган ютуқ ва афзалликлари бор.

Сайид Умархон девонининг ушбу нусхаси ҳам дебоча билан бошланган. Унга «Kitāb Debāča-yi devān-i ʻUmarxan amīr-i Farḡāna» деб ёзиб қўйилибди (DA.2).

Дебоча тугагач, «Tamām šud Debāča-yi Sayid ʻUmarxan amīr-i Xoqand dar Qustantaniya. Sana 1299» деб ёзилган (DA.6).

Девоннинг бошланишига «Devān-i ʻUmarxan amīr-i Farḡāna» деб сарлавҳа қўйилган (DA.8).

Девондан жой олган шеърларга *ḥamd, naʼt, ʻazal, muxammas, musaddas, tarjīʼband, band, fardiyāt* сингари сарлавҳалар қўйиб борилган.

Амирий улуғ ижодкорлар Навоий, Жомий, Лутфий, Сойиб, Камол, Бедил, Холис, Нобий сингари шоирларнинг шеърларига мухаммаслар боғлаган. Девоннинг ушбу нусхасида орадаги мухаммасларнинг қай бир шоир шеърига боғланаётганини кўрсатиш мақсадида «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Navāyī» (DA.25,4); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Bedil» (DA.25,4); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Šāyib» (DA.16,17); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Jāmī» (DA.180,6); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Luṭfī» (DA.178,21); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Xālīš» (DA.151,26); «Muxammas-i Amīr bar ʻazal-i Nābī» (DA.206,9) сингари сарлавҳалар қўйиб кетилган.

Амирий энг кўп мухаммасларини Навоий ғазалларига боғлаган.

Сайид Умархон девонининг ўзига хослиги шундаки, у ширу шакар усулида бўлиб, тўплагма киритилган шеърлар туркий ва форсий тилларидадир. «Девони Амирий» тошбосма нашрининг сўнгида келтирилган колофонда ушбу китоб «*Hoqand-u Farqana zamīn ḥukmdārī Sayid ‘Umarxan ḥaḍratlarīniḡ šīr-u šakar miṣāl fārsī va türkī Amīr taxalluṣlī devānī*» дея қайд этилган (DA.221,5–6).

Дебочада шоир ўз шеърларининг туркий тил ва форсий лафз билан ёзилганини шундай урғулаган: *Ba’disī türk sumanbarlarī savdāsīdīn türkī til birlā aytilān va ba’disī tāzīk parīvašlarīni sarv-i qaddī havāsīda fārsī lafz birlā yazīlān erdī* (DAĪ.353a,5–7).

Дебоча бадиий тилда: турли поэтик санъатлардан унумли фойдаланилган. Қуйидаги жумлаларнинг услубига эътибор қилинг:

‘ilm-i dāniš nūrīdīn bahra aldīm, funūn-u ma’ānī javāhirlarīdīn köñül hazinasīya saldīm (DAĪ.352a,26–27).

Va čün har abyāt gūharlarīn xayāl dafinasīdīn terip va har nazm javharlarīn andīša hazinasīdīn čīqarīp zāhir qīlur erdim (DAĪ.352b,15–17).

Ul musāvvalarnī jam’ qīlīp ayyārdīn pinhān tutup, juz-i devān ganjinasīda yašurur erdim va gāhī birār ḡazal-kim, mulāzimlar arasīda mašhūr bolup qalur erdi (DAĪ.352b,18–20).

Қўқон хонлигида ота-боболар меросига ёндашув

Темурийлар сулоласи ва ҳокимияти (1370–1506) мусулмон шарқининг кўп мамлакатлари учун намунавий модель саналиб, унга бир неча юз йил мобайнида тақлид қилиб келинган. Айни жараёнда Амир Темур шахсияти ва сўнги темирийлардан бўлмиш Ҳусайн Бойқаро давридаги Ҳирот маданий, адабий муҳитининг ўрни катта бўлган (Эркинов 2021,271–274).

Қўқон хонлиги давридаги давлат бошқаруви, маданий ва адабий ҳаёт, ҳатто ёзма адабий тил ҳам, кўп жиҳатдан, темирийлар сулоласига, улар яратган адабиёт ва ёзма адабий тил анъаналарига эргашади.

Қўқон хонлигида, айниқса, Умархоннинг юртга эгалиги чоғида ижтимоий-сиёсий муҳит изга тушиб, фан, адабиёт ва санъат ривожлана бошлади. Бу давр хонлик тарихида маданий кўтарилишлар, юксалишлар билан ажралиб туради. Қўқон хонлари ўз тарихи, миллий маданияти, ота-боболарининг анъаналари, айниқса, ўзларининг келиб чиқиши, генеалогиясига катта эътибор қаратдилар.

Қўқон хонлари ўзларининг генеалогиясини темирийларга боғлаганлар (*қаранг*: Эркинов 2021,ўша жойда).

Умархон ўз девонига ёзган дебочасида ўзининг келиб чиқишини Амир Темур ва Бобур султон билан боғлаб: «*Vujū dum gulbunī Temūr körāgān gulistānīniḡ šajarasīnī samarasīdur... Va xilqatīm nihālī-kim, Bābur sultān čamanīniḡ navbādasīdur*» дея урғулаган эди (DAM.2b,10–13).

Сайид Умархон давлат сиёсати ва жамият бошқарувида теурий хукмдорлардан бўлмиш Хусайн Бойқаро йўлини тутган эса-да, шеърятда кўпроқ Навоий, Лутфий ва Фузулийга эргашди. Бу нарса уларнинг шеърларига боғлаган мухаммасларида, тақлид қилиб ёзган ғазалларида, уларнинг мавзу кўлами, поэтикаси, тили ва услубида шундоққина билиниб туради.

Қизиғи шундаки, бу анъана Умархон ижодигагина эмас, ўша давр Қўқон адабий мухити намояндаларининг асарларига ҳам хос.

Ҳозирги замон ориенталистикасида XV юз йилнинг иккинчи ярми – XVI юз йил бошларидаги туркий адабиётнинг классик босқичини «чиғатой адабиёти», тилини эса «туркий», «эски ўзбек тили» отлари билан ёнма-ён «чиғатой тили», «чиғатой туркийси» деб аталаётир. Бу отнинг тарихий келиб чиқиши, унинг маънолари, айниқса, туркий тилга нисбатан қўлланиш кўламини Я. Эккман ўз асарларида кенг ва яхши берган (*қаранг*: Eckmann 1996, 133–139).

Ўйатау ~ *җайатау* сўзи атама сифатида XIII юз йилдан бошлаб қўлланган. Манбаларга қараганда, бу атама бошлаб (XIII–XIV юз йилларда) Чиғатойхон сулоласи (турк-мўғуллар), давлат ҳокимиятининг олий табақа вакиллари, шунингдек, черикка нисбатан қўлланган. Кейинчалик (XV юз йилда) бутун Мовароуннаҳр ва Хуросондаги турк улусига нисбатан, XVI юз йилдан бошлаб Мовароуннаҳрдаги ҳам туркий, ҳам форсий тилли улусга нисбатан ишлатилган (Благова 1982, 155–156).

XV–XVI юз йилларда бу атаманинг ижтимоий-сиёсий вазифаси кенгайган бир шароитда бутун Мовароуннаҳр элини, унинг халқини ва тилини ҳам ифодалай бошлади: юртини, элини *Ўйатау* ~ *җайатау*, *Ўйатау* ~ *җайатау эли*, халқини *Ўйатау* ~ *җайатау улуси*, *Ўйатау* ~ *җайатау халқи*, унинг тилини эса *Ўйатау* ~ *җайатау тили* дейилди.

Алишер Навоий ҳам ўз асарларида *Ўйатау* ~ *җайатау* атамасини ишлатган. «Фавоийиду-л-кибар»да кечган ғазалларнинг бирида шундай байт бор:

Navāyī istā mazāhirda ʕehra-i maqṣūd,
Arab-u gar ʕiyatay, yoqsa türkmän-u xalaj (FK.211a,6).

Бу байтда *Ўйатау* деганда «халқ, улус» кўзда тутилган.

Навоий *җайатау халқи* атамасини ҳам ишлатган. У «Мезону-л-авзон» рисоласида *тууу*, *қошув* сингари туркий шеър ўлчовлари хусусида хабар берар экан, ёзади: *Yana türk ulusī, bataxṣīṣ ʕayatay xalqī ara ṣāye' avzān-kim, alar surudlarīn ul vaznlr bilā yasap, majālīsda ayturlar* (MA.275b,25–276a,1).

«Мезону-л-авзон»да Навоий *түрк тили* атамаси билан ёнма-ён *җайатау лафзи* атамасини ҳам қўллаган: *Türk tili bilā qalam surdum va har neʕük qāidada-kim, ma'ni abkārīya ziynat-u ārāyīṣ körgüzüp erdilār, ʕayatay lafzi bilā raqam urdum. Andaq-kim, bu maḍkūr bolyan til-u lafz bināsīdur, heʕ nāzimya bu dast bermāydür va heʕ rāqimya bu muyassar bolmaydur* (MA.269b,6–8).

čiyatay tili атамаси *türkčä, türki* атамалари билан ёнма-ён қўлланиб, китобий адабий тилни фарқлаш учун ҳам хизмат қила бошлади.

Манбаларда *čiyatay türkisi* дейилганда XV–XVI юз йиллардаги китобий ёзма тил кўзда тутилган. Ушбу атама ҳам қорахонийлар даври манбаларида қўлланган «буғраҳон тили», «хоқония тили», «кошғар тили» атамалари сингари адабий тилни англатади. Темурийлар замонида Мовароуннаҳр ва Хуросон адабий, маданий муҳитида шаклланган адабий тил («чиғатой тили») шу ўлкадагина эмас, балки Марказий Осиёдаги бутун турк-мусулмон муҳитининг китобий адабий тили даражасига қўтарилган эди.

XVI юз йилда юз берган темурийлар салтанатининг инқирози ва Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳокимиятининг барпо этилуви, ўзбек-кипчоқларнинг бу ўлкага кириб келуви оқибатида ушбу атама ҳам истъёмолдан чиқа бошлади.

Қизиғи шундаки, Сайид Умархон девони Истанбул тошбосма нашрининг илк бетигади усмонлича аннотацияда ушбу китоб Мовароуннаҳр ва Фарғона шоирларининг чиғатой ва форсий тилда битган асарларидан бири экани (Çayatay va farsî lisānlarî üzrâ Māvārāu-n-nahr va Farḡāna zamīn šu'arāsiniḡ adabiyata dāir ašarlarî olan (Devān-i Amīr va Majmu'atu-š-šū'arā) nām kitāb) ёзиб қўйилган (DA.1). Бу жумлада Умархон девони чиғатой тилида экани таъкидланмоқда.

Қўқон хонлиги даври ўзбек ёзма адабий тили

Қўқон хонлиги даврида яратилган ёзма манбалар тили темурийлар даври ёзма адабий тили (яъни *čiyatay tili*), ўша чоғларда шаклланган ва улуғ ижодкорлар тарафидан ишлаб чиқилган ёзма адабий тил ўлчовларини яхши сақлаганлиги билан ажралиб туради.

Амирий ғазалларидан олинган байтларнинг услубига эътибор қилинг:

Qalmaidī köñlümdä la'liḡ ārzüsi yašurun,
Ul şifat-kim, şışada pinhān emäs gulgün šarāb (DAM.30b,3).

Boldī tā ḡusnuḡnī šāhī 'išq mulkidā Amīr,
Jān-u dil birlä köñül devānasī äylār du'ā (DAĪ.355b,7).

Ġamza birlä dambadam äylār halākim muḡbača,
Bolmas ārām-i dil anduhīna-kim, muḡbača (DAĪ.356aH,7-8).

Ёки *zeb* радифли ғазалидан:

Gul niqābīn açmadī gulşanda sunbul tapmadī,
Berdi tā ruxsāriḡa ul ṡurra-i ṡarrār zeb.

Qan tökär har laḥza yaš ornīya köz mardumlarī,
Tā beripdür ‘āraḍīya ḡāza birlān yār zeb.

‘Āraḍī xaṭ zāhir äylāp boldī manzūr Amīr,
Berdi bu āyīna iqbālīya zangār zeb (DAM.24b,9–11).

Сезган бўлсангиз, келтирилган байтлар поэтика доирасидагина эмас, фонетик, морфологик, услубий жиҳатдан ҳам чиғатой тили асарларига ўхшаб кетади.

Қуйида матн тилининг классик тилга мос келувчи ва ундан фарқланувчи айрим қирраларига тўхталаман.

Амирий шеърларининг унлилар тизими шундай: [a], [ā], [e], [i], [i], [o], [ō], [u], [ū].

Ўзлашган сўзларда чўзик [ā], [ī], [ō], [ū] унлилари ҳам ишлатилган. Лекин улар туркий йўғон [a], [i], [o], [u] унлиларига вариант сифатидадир.

Унлилар тизими ёзувда учта ҳарф ва ҳаракатлар билан берилган: *alif* ҳарфи [a]~[ā], [ā], [e] ларни; *ya* ҳарфи [e], [i]~[ī], [i] ларни; *vāv* ҳарфи [o]~[ō], [ō], [u]~[ū], [ū] ларни ифода этади. Сўз охирида [a], [ā], [i], [i], [e] товушлари билан ҳам ифодаланади.

Муҳими, Амирий шеърларида эски ўзбек тили учун аҳамиятли саналган унлилар уйғунлиги (туркий сингармонизм) ҳодисаси яхши сақланган: *tamāšā qilyali* (DAĪ.354a,6); *aṅlayil* (DAĪ.353b,3); *yoqluḡ tayi* (DAĪ.352a,9); *tanuyluḡ* (DAĪ.353b,12); *šafqat körgüzdüm* (DAĪ.352a,1); *yetkürdüm* (DAĪ.352a,17); *köḡlüm* (DA.93,9).

Бу ҳодиса матн оҳанги, жозибосини таъминлашга ишлайди. Араб ва форс шеърлятида аруз оҳанги унлиларнинг чўзик-қисқалигига таянган бўлса, туркий арузнинг оҳанги унлиларнинг чўзик-қисқалиги билан бир қаторда, сўздаги унлиларнинг уйғунлиги, уларнинг ингичка-йўғонлигига ҳам таянади.

Байтларнинг оҳангига эътибор қилинг:

Yā ajal, yā meḡnat hajrīḡ meni öltürgüsi,
Qil alardīn ilgāri jān almaḡ istār-sen šitāb (DAM.30b,5).

Kečā taḡ atqunča hajrīḡ bazmīda may ornīya
Meḡā la’liḡ yādīda xūn jigar boldī ma’āš (DAM.99a,2).

Bāda tābīdīn yüzüḡ šavqī čamanya urdī ot,
Küydürüp ḡul šāxī bargīn qıldī bulbulnī kabāb (DAM.30b,1).

Elḡā ot saldīḡ vale men nātavānya tüšti ot (DAM.42b,2).

Унлилар теграсидаги танглай ва лаб уйғунлиги, ундошлардаги жаранглилик / жарангсизлик уйғунлиги туфайли, ҳар бир қўшимчанинг фонетик вариантлари бор, худди Навоий асарларида ишлатилгани сингари.

Араб ва форс тилидан ўзлашган сўзларга қўшимчаларнинг йўғон вариантлари қўшилади: *sultānimya* (DA.93,12); *vayrānimya* (DA.93,9); *γat dāmīya* (DAM.47a,7); *kitāb silkīya* (DAĪ.352b,17) сингари. Байтларда шундай келган:

Tökär-men qanīnī har kim-ki dildārīmya dušmandur,
Meñä dušman erür ham-kim, meniñ yārīmya dušmandur (DA.62,20).

Bolma maħzūn bāybān bāyīya kirmās mahvašīm,
Sarvdur qaddī anī ruxsārīdīn gulzārī bar (DA.63,26).

Қўлёмаларда *bā* ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини билдиради; айрим ўринлардагина [p] ни айириб кўрсатиш учун уч нуқтали **پ** дан ҳам фойдаланилган; *kāf* ҳарфи [k] ва [g] ни англатади; *jīm* ҳарфи [j] билан бир қаторда [č] товушини ҳам билдиради; айрим ўринлардагина [č] ни айириб кўрсатиш учун уч нуқтали **چ** ҳарфи ҳам ишлатилади.

Амирий шеърлари тилида сирғалувчи (икки махраж орасидаги) [ž] товуши ҳам бор; матнда у **ژ** ҳарфи билан ифодаланади: *mužda* (مژده) (DA.19,20); *mužgān* (مژگان) (DA.80,3); *aždar* (اژدر) (DA.167,28); *tāžīk* (تازیك) (DAĪ.353a,6) сўзларидаги сингари .

Байтда шундай келган:

Šahīd-i nāz mužgānī erür-men,
Bu xanjardur meni jānīmya maħšūš (DA.93,15).

Муҳими шундаки, араб ёзувли туркий матнларда, хусусан, Амирий девони қўлёмасида ҳам, араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган. Яъни, араб тилидан ўзлашган сўзлардаги араб тилигагина хос бўлган товушларни англатувчи ҳарфлар туркий матнларда ҳам ўзгаришсиз ёзилган. Бундай сўзлар арабча матнларда қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам ўшандайлигича қолади: *qişsa* (قصة) (DAM.80a,10); *maħšūš* (مخصوص) (DAM.101a,3); *‘arūd* (عروض) (DAM.6b,13); *xaṭ* (خط) (DAM.100b,7); *laṭāfat* (لطافت) (DAM.205a,11); *zūlm* (ظلم) (DAM.133b,6); *ḥamd-u sanā* (حمد و ثنا) (DAĪ.351b,1); *ḍakī-ṭab* (ذكى طبع) (DAĪ.352b,23); *jihān* (جهان) (DAM.124b,11) сўзларидаги сингари. Лекин улардаги араб тилигагина хос бўлган товушларни туркий тил талабларига бўйсунган ҳолда талаффуз этилган. Масалан, арабчадан ўзлашган сўзлардаги **ص** ва **ث** туркий матнлар тилида [s]; **ذ**, **ض** ва **ظ** ҳарфлари [z], **ط**

харфи – [t], арабча **ط** ва **ح** ҳарфлари туркий матнларда [h] сифатида талаффуз қилинган.

Девон тилида қуйидаги фонетик ҳодисалар кузатилади:

Айрим туркий сўзларда жарангсиз [p] нинг [f] га ўзгариш ҳодисаси: *tufraqıdın* (تفراقیدین) (DA.19,4).

Сўз охирида [w] товушининг тушиши ва бунинг эвазига ундан аввалги унлининг чўзиқ айтилиши; қорахонийлар даври ёдгорликларида қўлланган *suw* сўзи Амирий девонида *su* шаклида ишлатилган: *qaṭra sudīn* (قطره سودین) (DAM.2a,12); *tuz suyī* (تور سویی) (DAM.46b,4); *kavşar suyī* (كوثر سویی) (DAM.46b,10) сингари. Шундай ҳодиса Навоий асарларида ҳам бор.

Сўз охирида [γ] товушининг тушиши ва бунинг эвазига ундан аввалги унлининг чўзилиши: *qanliγ yašim* ўрнида *qanlu yašim* ишлатилади. Байтда шундай келган:

‘Āraḍīn pinhān qīlur qanlu yašim körgäç, Amīr,
Öylä-kim, yaγīn küni tüşmiş quyaş üzrā saḥāb (DAM.27b,1).

Навоий асарларидан фарқли ўлароқ, Амирий девонида, баъзан, товушлар уйғунлигининг бузилиш ҳолати ҳам учраб қолади. Масалан, қуйидаги байтга эътибор қилинг:

Jihān sawuγligidā bar işiqlīγ,
Ne üçün-kim, kelür qışdın kin yaz? (DAM.83a,5).

Ушбу байтда *sawuγliγida* ўрнига *sawuyligidā* (ساولغیکیده) ёзилган.

Ёки: Кеçä kündüzγa berdi šā'm mehr-i māh ilā ārā (DA.353b,5).

Уйғунликнинг бузилиши қофия талабига кўра ҳам юз берган ўринлар бор:

Kömgän yaḥliγ keräk γam taγī üzrā yürgäli,
Fikr ilā āsān emäs šīrīn labiḥni sorgäli (DAM.42a,13).

Ушбу байтда қофия эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда *soryali* ўрнига *sorgäli* ёзилган. Чунки бу шеърнинг бошқа байтлари *etkäli*, *raḥīn etkäli*, *ot iürgäli*, *küydürgäli* сўзлари билан қофияланган.

Ёки яна: Амирий девонининг Истанбулда чоп этилган ҳарфтерма нашрида: *tuşqay* (توشقای) (DA.26,15); девон кўлёмасида эса *tüşkäy* (توشکای) (DAM.30a,11) сингари. Бу ерда кўлёмасадагиси тўғри. Шунга ўхшаш мисоллар яна топилади.

Ўзбек мумтоз адабиёти манбаларининг ҳозирги нашрларида равишдош шакллари *келиб*, *кетиб*, *улгайиб* шаклида берадилар. Бу ўринда уларнинг ёзувда *bā* ҳарфи билан ёзилгани асосга олинган чоғи. Бироқ, ўзбек тили

тарихида равишдошларнинг талаффузида, ҳозирги нутқимиздаги сингари, жарангсизлашиш кучли эди. Шунинг учун уларни жарангсиз [p] билан берилгани маъқул: *yaš töküip* (DAM.27b,8); *qanlar yutup* (DAM.27b,8) сингари.

Байтда шундай келган:

Labîñ firāqīda meñä boldi šarāb talx,
Har dam közüm tökär labîñ istāp gulāb talx (DAM.46b,3).

Амирий шеърлари морфологик жиҳатдан ҳам Навоий асарлари тилига яқин туради.

Масалан, Амирий асарларида араб ва форс тилларига хос кўплик шакллари ҳам ишлатилади. Урғулаш ўринлики, бундай кўплик ўша тиллардан ўзлашган сўзлардагина ишлайди, туркий сўзларга хос эмас. Яъни улар араб ва форс тилларида қандай шакл ва маънода ишлатилган бўлса, туркийга тайёр ҳолда ўзлашган. Масалан: *şifāt* (صفات) – *şifat* нинг кўплиги (DAĬ.351b,9); *masākīn* (مساكين) – *miskīn* нинг кўплиги (DAĬ.352a,1); *ḥavādiş* (حوادث) – *ḥadiş* нинг кўплиги (DAĬ.353a,2) сўзларидаги сингари.

Чиқиш келишиги Навоий асарларидаги сингари *-dīn*, *-dīn* / *-tīn*, *-tin* шаклида ишлатилган:

Yār qadīdīn kasb ur tāvus raftāri ʔalaṭ,
Başlayil söz ‘āraḍīdīn bāy gulnāri ʔalaṭ (DA.95,27).

Zāhir etmiş gar šafaq ul la’l-i xandāndīn havā,
Yīylamaq kasb āylāmiş bu čašm-i giryāndīn havā (DA.19,13).

Sarv guldīn zāhir etti šāhid gulzār zeb,
Bāy ara dermiş magar ul sarv gulruxsār zeb (DAM.24b,5).

Kadāz ālūda aşkim yazdı xaṭlar ‘išq sözīdīn,
Köñül avraqı gōyā daftar, söz-ü kadāz ermäs (DAM.100a,8).

Амирий шеърларида тушум келишигининг қўшимчалари *-nī*, *-nī*; *-n* (*-īn*, *-in* / *-un*, *-īn*); қаратқич келишигининг қўшимчаси *-nīñ*, *-nīñ* / *-nuñ*, *-nīñ* дир.

Шуниси борки, тушум келишигининг *-nī*, *-nī* қўшимчаси, ўрни билан, қаратқич келишиги (яъни *-nīñ*, *-nīñ* / *-nuñ*, *-nīñ*) ўрнида ҳам ишлатилган. Бу нарса шевага хос хусусиятнинг ёзма адабий тилга таъсири кучли эканини кўрсатади. Мисолларга эътибор қилинг:

Yār ‘išqīdīn parīlar e’tirāḍ āylār magar
Har birini boynīda ta’vīd ilā ṭūmāri bar (DA.64,4).
Laylī-vu Majnūn bilā Farhād Šīrīn-men seḡä,
‘İşq devānī ara har kimsāni barbādī bar (DA.64,14).

Küygä(n) yüräkni šörini ‘aşkim füzün etär,
Andaq-ki, tuz suyı bilä bolıyay kabāb talx (DAM.46b,4).

Келтирилган байтлардаги *birini* ўрнида *biriniñ*; *kimsäni* ўрнида *kimsäniñ*; *šörini* ўрнида *šöriniñ* бўлмоғи керак эди.

Амирий шеърларида инкорнинг *-mas*, *-mäš* қўшимчаси ўрнида [z]-лашган *-maz*, *-mäz* варианты ҳам ишлатилган:

Хаҗ čiqardıñ, la’l-i xandāniñ keräkmäz-mü señä?
Xıdra verdiñ, āb-xayvāniñ keräkmäz-mü señä? (DAM.17b,5).

Keldi vayrān köñlümä ul ay xayālī yaşurun,
Päs tut, ey dīda mehmāniñ keräkmäz-mü señä? (DAM.17b,8).

‘Ārađi šarxīda bir otluy söz aydım, ey Amīr,
Salmayıl daftarıya, devāniñ keräkmäz-mü señä (DAM.18a,3).

-miš, *-miš* аффиксли сифатдошнинг қатъий инкори Навоий асарларидаги сингари *-ma*, *-mä* қўшимчаси билан ҳосил қилинади: *salmamiš*, *sormamiš-sen* сингари. Булар «солмағай», «сўрмағайсен» деган маънолардадир. Байтларда шундай келган:

Salmamiš gul birlä sunbul sariya Majnūn nazār,
Tarmiš ul möy siri čäk-i giribāndin havā (DA.19,15).

Sormamiš-sen zār hālim-kim, čüčük äylädi,
Bir-birigä ul iki la’l-šakkar barıñni band (DAM.53a,12).

Феълнинг орттирма нисбати *-qur*, *γur*, *-küir*, *-gür* аффикси билан ҳам ҳосил қилинади. Байтда шундай келган:

Yār köyi tufraγidin ‘aṭr keltürdi nasīm,
Gul isin yetkürdi bulbulya gulständin havā (DA.19,4).

Ўзгага буйруқ, шунингдек, ният, қасам маъноларини анлатувчи қўшимча *-sun*, *-sün* шаклида ишлатилган:

Sendin özgä yār paydā äyläsäm čiqsun közüm,
Ĝayr dīdāriñ tamannā äyläsäm čiqsun közüm (DA.356a,10).
Кесимлик боғламаси *-dur*, *-dür* шаклида ишлатилади:

Meni āsufta etkän ul šakar guftārlardurlar,
Junūnum bāişi bolıyan šakar guftārlardurlar (DA.64,26).

Qilur maylublarni 'iŝq yalib,
Kabutardur bu vadi icra ŝahbaz (DAM.83a,6).

Har kiŝi koŝlidä öz mayliĉa bardur arzū,
Xidrya āb-i baqā, meŝā lab-i jānān havas (DAM.87b,3).

Амирий шеърларида ўхшатиш кўмакчиси *kibi* шаклида ишлатилади:

Men kibi yoqtur bu 'alam icra yaksan sāya-deg,
Sen kibi xūrŝiddin bir darraĉa yoqtur vafa (DAM.18b,3).

Gulstān nari kibi yuz para koŝlüm boldi qan (DA.19,20).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *билан* кўмакчиси Амирий ғазалларида *birlä, bilä, ilä* шаклларида ишлатилган:

Sordum: Ne may edi keĉä ayūar bazmida?
ŝirīn labiŝ yaĉab bilä berdi javāb talx (DAM.46b,5).

Навоий асарлари тилида ўғуз тилларига хос хусусиятлар ҳам мавжуд. Лекин бу ҳодиса ўша давр тили, хусусан, Навоий асарлари учун табиий ҳол эди.

Ўғуз тилларига хос хусусиятлар Амирий шеърларида ҳам бор. Бунинг сабабини икки омилга йўйиш мумкин: биринчидан, чиғатой тили анъаналарининг таъсири; иккинчидан эса, Амирий асарлари тилига ўғузлар муҳитидаги ёзма адабий тил, кўпроқ, Фузулий ижодининг таъсири дея баҳолаганимиз маъқул. Бундай дейишимнинг боиси, Амирий шеърларида ҳатто ўғуз тилига хос сўзлар ҳам учраб туради. Навоий тилида ўғузча фонетик ва морфологик хусусиятлар учрагани билан, лексик бирликлар чекланган.

Туркий тилларда *bol-* феъли икки хил: қарлуқ-чигил ва қипчоқ тилларида *bol-*, ўғуз тилларида эса *ol-* шаклида ишлатилган. Ўтмишда ҳам шундай эди: уларнинг ишлатилишига қараб ёзма ёдгорлик кўпроқ қайси гуруҳ таъсирида яратилганини аниқлаш мумкин.

Муҳими шундаки, Амирий шеърлари тилида феълнинг *bol-* шакли етакчи эса-да, ўрни билан, *ol-* шакли ҳам аралаш қўлланади. Феълнинг бу шакли матнда поэтик нутқни кучайтиришга ишлайди:

ĉāk oldi jān baqāsi desām, aĉiyiŝ nedür?
Har kez demäs kitāb sözini māhitāb talx (DAM.46b,6).

Ноаниқ ўтган замон сўзловчи бирлигида *-miŝ, -miŝ* аффиксли сифатдошга *-men* боғламаси билан бир қаторда *-am, -ām* кўшимчаси қўшиш йўли билан ҳам ҳосил қилинади:

‘Umrlardur-kim, yoluñ üstidä tufraý olmışam,
Kāš bir yol ‘āšiq-i bečāra dep qılsañ xitāb (DAM.27b,10).

Ёки:

‘İşq-u vafā tarīqida šād olmışam Amīr,
Tā yārni raqībīya boldi ‘adāb talx (DAM.46b,11).

Навоий асарларидаги сингари жўналиш келишигининг *-ya, -qa, -gä, -kä* қўшимчаси билан бир қаторда *-a, -ä* қўшимчаси ҳам ишлатилади: *‘āšiqlara* (DAM.42b,3).

Байтда шундай келган:

Faryād-kim, raqīblara dardim etti fāš,
Āh-i bayābi ilā damādam közümdä yaš (DAM.98a,12).

Ёки:

Kečälär sarxūš čiqip, alma jamālīñdīn niqāb,
Tüškäy āšüb ‘ālama gar kečä čiqsa āftāb (DAM.30a,11).

Амирий шеърларида баъзан ўғузчага хос сўзлар ҳам учраб туради. Масалан, «кўп, бисёр» маъносида ўғузча *čox* сўзи ҳам ишлатилган. Шоирнинг хатто *čox* радифли ғазали ҳам бор. Мана ўша шеъридан олинган байтлар:

Eu parī, ayyārni yād etmä čox,
‘Āšiqīñi yamda nāšād etmä čox (DAM.47a,1).

İtlāri yavūāsida andīša qil,
Kečälär köyidä faryād etmä čox (DAM.47a,6).

Хулоса ўрнида

Сайид Умархон ўзининг ижтимоий фаолиятида кўпроқ Хусайн Бойқарога ўхшашга интилди. Унинг сингари шоирларга ҳомийлик қилди, адабий жараёнларнинг бошида турди, ўзи ҳам шеърлар ёзиб девон тузди.

У шеърятда, гарчанд уларга тенглаша олмаса-да, Навоий, Лutfий, Фузулий сингари улуғ классикларга эргашиди.

Қўқон хонлиги даврида яратилган бадий адабиёт тили, хусусан, Амирий шеърларининг тили классик чигатой тили, Лutfий, Навоий сингари улуғ ижодкорлар ўз асарларида ишлаб чиққан ёзма адабий тил анъаналарини давом эттиргани билан аҳамиятлидир. Умархоннинг юртга эгаллиги чоғида

ва ундан кейинги даврларда Қўқон адабий муҳитида улуг шоирлар авлоди етишиб чиқди. Улар тарафидан яратилган бадиий адабиёт тили классик тил анъаналарини сақлагани ҳолда орада кўприк бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилининг юзага келишига замин яратиб берди.

Фойдаланилган ёзма манбалар ва илмий асарлар:

DAI – Сайид Умархон девонининг Истанбул университети кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаси. 5452- рақамли «Муҳаббатнома» деб аталувчи мажмуа таркибида.

DAM – Диван Амира (ديوان اميرى). Факсимиле Дивана кокандского хана Умара из библиотеки хивинского наследника Ибадуллы-туры. Рукопись из собрания Института востоковедения РАН. Составление и вступительная статья И.В. Зайцева. – М., 2019.

DA – Сайид Умархон девонининг илк ҳарфтерма нашри: Devān-i Amīgī. İslāmbul, 1299.

FK – «Фавойиду-л-кибар»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (202b–265b).

MA – «Мезону-л-авзон»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (269b-277b).

Благова 1982 – *Благова Г.Ф.* Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. – М., 1982.

Eckmann 1996 – *Janos Eckmann.* Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Yayıma hazırlayan O.F. Sertkaya. – Ankara, 1996.

Эркинов 2021 – *Эркинов А.* Навоийни англаш сари. – Анқара, 2021..

ҚАЮМОВЛАР СУЛОЛАСИ

Имомназаров Муҳаммаджон

Филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Қўқон менинг она шахрим. Шу заминда туғилдим, ўсдим-улғайдим, мактабга бордим, шеърятга меҳр қўйдим. Мактабни битиргач, заводда ишлаб туриб, ўша пайтлар Қўқон педагогика институти адабиёт кафедраси мудири бўлган Содирхон ака Эркинов¹ раҳбарлигидаги адабий тўгарак фаолиятида то 1961 йили Тошкентга ўқишга кетгунимга қадар иштирок этдим. Бу орада Қўқондаги Муқимий хужра-музеи ходими таниқли шоир Чархий ва Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад ота билан танишдим. Қўқон адабий муҳитига илк кириб боришим ўша даврлардан бошланган эди, десам муболаға бўлмас. Аммо ушбу адабий муҳитнинг энг ёрқин намояндалари ва асосий тадқиқотчилари бўлмиш Қаюмовлар сулоласи билан жиддий танишувим фақат 1974 йили Москвада аспирантура муддатимни яқунлаб, Тошкентга келгач, ўша пайтда янги очилган Тошкент давлат маданият институтида форс тили ўқитувчиси сифатида ишга тайинланишим жараёнидан бошланди. Шу жараёнда тақдир менга сулоланинг энг машҳур иккинчи бўғин вакиллари - Азизхон ва Лазизхон Қаюмовлар билан яқинлашув ва уларнинг бевосита раҳбарликлари остида маълум муддат хизмат фаолиятини олиб боришни насиб этди. Кейинчалик уларнинг падари бузрукворлари, сулола асосчиси Пўлатжон домла Қаюмов фаолияти ҳақида ҳам ўғиллари сабаб маълумот ҳосил қилиш имконияти туғилди. Ушбу сулола вакилларининг XIX-XX асрлар Қўқон тарихи ва ундаги адабий муҳитни ўрганишда алоҳида ҳиссалари борлиги шубҳасиз.

1. Пўлатжон домла Қаюмов

Менинг онам Пўлатжон домланинг қизлари Мунисхон ая билан қадрдон ўртоқ эдилар. Синглимнинг ҳикоя қилишича, ёш болалик пайтида (50-йиллар ораси бўлса керак) онам синглимни эргаштириб Пўлатжон домланинг уйларига борган эканлар. Ўша пайтларда ҳовлиларидан бир катта ариқ ўтар эди, деб хотирлайди синглим. Бу ҳовли шаҳарнинг Хайдарбек маҳалласида бўлиб, Шарқ кўчасида жойлашган. Пўлатжон домла 1885 йили

¹ Устоз кейинчалик Тошкентга, ЎзФА Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институтига ишга ўтиб, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини шу мавзудаги бошқа достонлар билан қиёсий таҳлили асосида докторлик диссертациясини ҳимоя қилиб, профессор унвонларига эришдилар, бирнеча йирик илмий рисоалар яратиб, институтнинг етакчи илмий ходими вазифасида узоқ йиллар хизмат қилдилар.

шу хонадонда атоқли хаттот Абдулқаюм Мирзо оиласида дунёга келди. Ул кишининг боболари Абдурахим Мирзо ҳам зиёли одам бўлиб, хон саройида котиблик хизматида бўлганлиги домланинг ўзлари келтирган маълумотларга биноан машҳурдир. Оталари кўчирган Алишер Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимизнинг девонлари Тошкентда литография усулида босиб кўпайтирилган. Пўлатжон домла Қаюмов давр билан ҳамнафас қадам ташлаб, ҳам эскича мактаб-мадрасаларда, ҳам ўша пайтда янги расм бўлган рус-тузем мактабида таълим олиб, XX аср бошларида янги усул мактабларини ташкил этган жадид маърифатпарварларининг олдинги сафларида бўлдилар. Ўша даврда Кўкон шаҳрида фаолият олиб борган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Иброҳим Даврон, Ашурали Зоҳирий, Исмоил Афғоний, Муҳаммаджон Холиқий каби илғор зиёлилар билан ҳамкорликда ёшлар таълим-тарбияси билан шуғулландилар. 1910-1917 йилларда ўз ташаббуслари билан мактаблар ташкил этиб дарс берган бўлсалар, Шўролар ҳукумати қарор топгач, давлат ташкил этган мактабларда, олий ўқув юртига тайёрлов курсларида (рабфакда) тил ва адабиёт фанларидан дарс бериб, кейинчалик “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи” унвонига сазовор бўлдилар¹.

Кўкон шаҳрида бу таниқли муаллимдан сабоқ олган инсонлардан баъзилари яқин-яқинларгача ҳаёт эдилар. Шулардан, масалан, XXI аср бошларида 94 ёшда дунёдан ўтган тоғам Иброҳимжон Ортиқов рабфакда, ул кишининг рафиқалари, келинойимиз, мактабда Пўлатжон домладан дарс ўқиганларини хотирлаганлари эсимда. Республиканинг атоқли арбоблари - ёзувчилар Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир, кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти даражасига кўтарилган олимлар Теша Зоҳидов, Убай Орипов, узоқ вақт Тошкент давлат политехника институтининг ректори бўлган академик Муҳаммаджон Ўрозбоев ва бошқалар Пўлатжон домланинг шогирдлари ва ўқувчилари бўлишган. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Пўлатжон домла Қаюмов Кўкон ўлкани ўрганиш музейида тарих бўлимини бошқариб, шаҳар тарихи ва ўзбек адабиётига оид кўплаб нодир қўлёзмаларни тўпладилар, ўзлари ҳам олим сифатида илмий-ижодий фаолият билан шуғулланиб, ўлкашунослик ва адабиётга оид бир қатор асарларни форс тилидан ўзбек тилига ўғирдилар. Шу билан бирга ўзларининг икки йирик мустақил илмий тадқиқотларини ҳам яратишга муяссар бўлдилар. Улардан бири “Кўкон тарихи ва адабиёти” аталиб, уч дафтардан иборат. Иккинчиси, “Тазкирайи Қайюмий” асари бўлиб, ўғиллари Азизхон Қаюмов ташаббуси билан Мустақиллик даврида (1998 йилда) илк бора Тошкентда уч жилд китоб ҳолида нашр этилди. Босма нусхада 714 саҳифадан иборат бўлган ушбу асар араб ёзувидаги асл қўлёзмада 611 саҳифа бўлиб, унинг ҳозирги ўзбек ёзувида Азизхон Қаюмов томонидан кўчирилган нусхаси 6 дафтар (778 саҳифа)ни ташкил этган.

¹ Сайёра Самандарова. XX аср ўзбек тазкираси.// “Тазкирайи Қайюмий”.Т., 1998.С. 682-684.

Тазкира 324 нафар ўзбек шоири ҳақидаги қисқа маълумотлар ва ушбу шоирлар асарларидан намуналарни ўз ичига олган. Асар Алишер Навоий ижодининг қисқача тавсифи ва ғазалларидан намуналар билан бошланади. Китобда XI-XVII асрларда яшаган 26 шоир ҳақида маълумотлар учрайди. Улар қаторида Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий (китобда “Юнакий” ёзилган), Яссавий, Боқирғоний, Рабғузий ва XIV-XVII асрга оид қатор шоирлар, жумладан, Хоразмий, Қутб, Сайфи Сароий, Юсуф Амирий, Саййид Аҳмад, Атоий, Саккокий, Дурбек, Лутфий, Гадоий, Хусайний, Шайбоний, Бобур, Убайдий, Машраб ва бошқалар тилга олинган. Тазкирадаги қолган 298 шоирнинг деярли барчаси XVIII-XX асрларда яшаб ўтган бўлиб, уларнинг аксарияти (169 шоир) Фарғона водийси ва Тошкент воҳасидандир. Шулардан 100 дан ортиқ шоир Қўқон шаҳрида истиқомат қилган.

“Тазкирайи Қайюмий” 1960 йилда ёзиб тугатилган. Лекин уни бугун ўқиган китобхон “Шўролар даври”да ёзилган асар эканлигига ишонгиси келмайди, чунки муаллифнинг масалаларга муносабатида мутлақо ўша даврдаги аксарият тадқиқотларга хос бўлган ҳукмрон мафкура талабларига мослашиш ҳаракати сезилмайди, китоб ниҳоятда холислиги ва ҳалоллиги билан ажралиб туради. Муаллифнинг кўп масалаларга ёндашувига эътибор берилса, улар худди юртимиз мустақиллик ва ҳурликка эришган даврда ёзилгандек таассурот уйғотади. Биргина мисол: ўтган асрда яшаб ижод қилган қўқонлик машҳур шоир, адиб ва драматург Собир Абдулла 50-йилларда Муқимий ҳақида бир роман ва пьеса ёзган бўлиб, пьесаси Қўқонда ҳам сахнага қўйилган. Унда ўша давр руҳига мослаб Муқимий – демократ, халқчил шоир сифатида, унинг замондоши Муҳий эса реакцион, ўз даври ҳукмрон доиралари манфаатини ёқловчи шоир сифатида тасвирланган эди.

Спектаклни кўрган Пўлатжон домла ҳамшаҳари Собир Абдуллани истеъдодли шоир ва адиб сифатида юқори баҳолаши ва эҳтиромига қарамай, унинг ушбу асаридаги тарихий ҳақиқатни ёлғон ғояларга бўйсундирилиб, бузиб кўрсатилганини ўта талабчанлик ва қаҳр-ғазаб билан қоралайди. Тазкирадаги шоир Муҳийга бағишланган саҳифаларда, жумладан, шундай сатрлар мавжуд: *“Фақир Муҳийни кўрган кишидурмен. Суюкли шоиримиз Муқимий билан оралари бироз совуқроқлиги маълумдур. Лекин Собиржон театрусуда кўрсатган сингари душмани жон ва мол, обрў даражасида эмас эди. Келишмовчилик шундаки, Муқимий базм, тараннум, завқ, сафога мойил табиатдаги кишидур. Муҳий эса бутунлай бунинг акси бўлган характерга эгадир. Бир мадрасада яшадилар, бир даврнинг кўзга кўринган шоирларидур. Ҳар иккилари ҳам фақирдурлар... (Уларнинг бирортаси) имом ё муаззин, ё мутавалли ё мударрис бўлиб бирор жойда ишлаганлари маълум эмасдур. Ҳар иккиси ҳам Бухорода таҳсил кўрмишлар. Олим, фозил, танилган шоирдурлар. Фақирликда Муҳий Муқимийга нисбатан жуда фақир эди. Ҳовли-жойи, рўзгор, хотун, бола ва қариндоши бутун бўлмагандур...”¹*

¹ Тазкирайи Қайюмий, с.554.

“Навоийга қарши Биноийни салбий ролда кўрсатган сингари Муқимийга қарши Муҳийни қўйилса ҳам ортуқчалик зиёда бўлиб, бу эса тарихни бўяшдур. Икки шоир бир-бирига душманлик назари ила қараб юрадурган даражада нафратомез ҳолда яшаганлари театруда кўрсатиладур, бу тўғри эмасдур. Театруда Муқимийнинг ҳаётини гавдалантириб кўрсатишига ташаббус этганлари учун Собиржондан хурсанд ва миннатдор эсак-да, ҳақиқатга хилоф бўлган томонига кўз юмиб ўтиб бўлмайди.

Муносабатда мунчалиқ этиб муболага этиш келажакни алдаш, тарихни сохталаштиришдур. Собиржондан кўра биз Муҳийни яхшироқ таниганмиздан ҳақиқатга виждон ила қарадик... Модомики, қўлимизда қалам бўлиб келажак авлодга тарихий воқеаларни ёзиб қолдираётган эканмиз, ҳақиқатни ёзишимиз керакдур”¹.

Пўлатжон Қаюмов Шўролар тузумига қарши одам бўлган десак, ҳақиқатга хилоф бўлади. Ушбу софдил муаллим ўша тузумнинг камчиликларини албатта сезган, аммо унга қарши исёнкорлик кайфиятида бўлган эмас. Фақат гап бу ерда илмда ҳақиқатдан чекинмаслик, замонасозлик қиламан, деб ўтмишни бузиб кўрсатмаслик хусусида кетмоқда. Ҳар қандай шароитда ҳам инсон кўлига қалам ушлаганда ҳақиқатга хилоф гапни қоғозга туширмаслиги керак, деган ақидани Пўлатжон домла доимо ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам таъкидлаб келган. Олимнинг асари бошдан охиригача ана шундай ҳаққонийлик ва ҳалоллик руҳи билан суғорилган. Олимнинг Амир Умархон ва Маъдалихонлар даври адабий муҳити тасвирида ҳам шундай холис ёндашуви асарнинг ютуқларидандир.

Пўлатжон домла 1914 йили уйланганлар ва 1918 йили қизлари Мунисхон туғилган. Мунисхон ая ҳам оталари сингари муаллим бўлиб етишдилар. Мен у кишини таниганимда Қўқон шаҳар Фурманов кўчасидаги уйимиз рўпарасида жойлашган Меҳрибонлик уйи (Етим болалар тарбияланадиган мактаб-интернат)да мудира бўлиб ишлар эдилар. Онам билан тез-тез суҳбатлашиб туришар эди.

Мунисхон аядан Фотима ва Зухра қизлари қолган бўлиб, ўзлари 35 йил муаллим ва мураббий бўлиб хизмат қилиб 1975 йили 57 ёшларида вафот этганлар. Қизлари Фотима Ҳусайнова ҳам тоғалари изидан бориб, олима бўлиб етишди, XIX аср охири – XX аср бошларида Қўқонда яшаб ўтган иқтидорли шоира Анбар отин ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиб, филология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди, университетда талабаларга адабиётдан дарс бериб, доцентлик илмий унвонини олди, шоира ҳақида рисола чиқарди, унинг асарларини чоп эттирди. Фотимахон 1937 йилда туғилиб, 1991 йили 54 ёшларида вафот этди. Мунисхон аянинг иккинчи қизлари Зухраҳоннинг фарзанди Нозиҳахон кейинчалик тоғалари Азизхон домланинг меҳрибон қизи сингари ул кишининг тарбиясида

¹ Тазкирани Қайюмий, с.555-557.

улғайиб, ҳозирги кунда бола-чақали, неvara чеварали онахон сифатида Тошкентда истиқомат қилиб келмоқда.

Пўлатжон муаллимнинг бош ўғиллари Ҳафизхон 1924 йили туғилган бўлиб, Кўкондаги 3-мактабда аъло баҳолар билан ўқиган. Ҳафизхон жуда истеъдодли йигит бўлиб, шахмат ўйинига жуда моҳир экан. Афсуски, 2-жаҳон уруши бошлангач, бу шижоатли йигит ихтиёрий равишда фронтга кетиб, 1944 йили ҳалок бўлган.

2. Азизхон Қаюмов

Азизхон оилада 3-фарзанд эди. “Тазкирайи Қайюмий”нинг 6-дафтарыда 664-668 саҳифалар ёш шоир Азизийга бағишланган бўлиб, унда қуйидаги маълумотлар келтирилган:

“Азизий - Ҳўқанд шахрида Ҳўжанд даҳасига қарашли Ҳайдарбек II маҳаллада ҳозирда I Шарқ-кўчаси 15-нўмирли ҳовлида 1926 йил 19 январда отасининг учинчи боласи бўлиб (2-ўғил) дунёга келди. Кўзлари очиқ, энага қўлида ялангоч тургани ҳолда атрофга қараб йиғламай термулар эди. Шоир Мажзубнинг номи (XIX аср бошларида яшаган маишхур суфий шоир Мажзуб Намангоний назарда тутилади) эканини назарда тутиб Абдулазиз аталди. Кейинча Азизхон ном бўлиб кетди. Муаллим Пўлатжоннинг ўғлидур. Бобоси Абдулқаюм Мирзо, катта бобоси ўзбек элининг юз қабиласи саркардаларидан Абдураҳим Мирзодур. Унинг отаси Нёматуллоҳ баковулбоши ва Шунқорбийга борар эмиш. Абдураҳим Мирзо хон саройида котиб бўлиб тургани “Ансоб ус-салотин” китобида бордур. Адабий соҳага муҳиблиги бобомдан қолган қитоблардан маълум бўлса-да, шоирлиқ бутун кўрингани йўқдур. Фақат шеър Азизийда кўринди. Шеърини ижодига раҳбар устоз домудла Асгарали Чархийдур...”¹

Азизхон Қаюмов ҳам илмий изланишларини XIX аср Кўкон адабий муҳитини ўрганишдан бошлади. Махмур ижоди хусусида номзодлик ва XIX аср биринчи ярми адабий муҳити бўйича докторлик ишини ҳимоя қилгач, кўп ўтмай турли даражадаги мансабдорлик вазифаларига тайинланиб, ҳукумат ишлари билан ўта банд бўлиб кетди. У қаерда, қайси мансабда ишламасин халқ ишига садоқат ва фидойилик билан меҳнат қиларди. Истеъдодли олим ва масъулиятли раҳбар 1961 йилдан то Тошкент давлат маданият институтининг ректори қилиб тайинлангунча асосий вақти раҳбарлик ва ташкилотчилик фаолияти билан ўтарди. Шунга карамай, у ҳеч қачон жиддий илмни ташлаб қўйгани йўқ.

Олий партия мактабида чет эллик тингловчиларга ўз қизиқишларимга мутлақо алоқаси йўқ фандан дарс бериб, докторлик диссертациясини ёзиб тугаллашга вақт тополмай бўғилиб юрган пайтларимда устоз менга маслаҳат

¹ Анбар Отин. Шеърлар. Рисола. Т., Фафур Фулом номидаги Санъат ва адабиёт нашриёти, 1970, 112 саҳ.

йўсинида шундай дер эдилар: “Мен ҳар қандай раҳбарлик лавозимларида юрганимда ҳам эрталаб соат бда тураман. Ювиниб-тараниб, нонушта қилиб олгач, ҳар куни 1соат 7дан 8гача ўтириб илмий ижод билан шуғулланаман. Сўнг ишга кетаман. Бу одатимни турли хизмат сафарларига чиққанимда ҳам канда қилмайман. Сиз ҳам шунга ўргансангиз кам бўлмайсиз. Бир кунда бир саҳифа ёзсангиз, бир йилда 365 саҳифа матн қоғозга тушади”. Шу услуб билан ишлаб улуғ устоз 24 йил ичида 5та катта тадқиқот, 100дан ошиқ илмий ва илмий-оммабоп мақолалар яратиб улгурди. Олий ўқув юртига раҳбар бўлгач, бу жараён янада тезлашиб, 5 йилда 5та китоб, 30га яқин мақолалар чоп этилди. Устознинг қизиқиш доиралари ниҳоятда кенг: қадим туркий тошбитиклардан тортиб аллома Берунийнинг адабий ижодга муносабатигача ул инсоннинг нигоҳидан қочиб қутулмайди. Аммо бу йилларда Азизхон Қаюмов биринчи навбатда йирик навоийшунос сифатида ном чиқардилар. 1961-1985 йиллар орасида олимнинг бу мавзуда 5 рисола ва 40қа яқин мақолалари босилиб чиқди. Навоий даҳосига бўлган меҳр олим дилини қанчалик эгаллаб олган бўлмасин, она шаҳрининг ижод аҳлига эътибор унинг диққатидан четда қолгани йўқ. Бу йўналишда ёзилган қатор мақолалар, нашрга тайёрлаш ишлари ва сўзбошилар, тақризлар, ёш олим ва олималар ишларига раҳбарлик ва китобларига муҳаррирлик, таржималар ва уларга редакторлик билан қониқмаган устод йиллар ўтиб яна жиддийроқ асар яратиш фикрига тушдилар. Шундай эзгу ният билан 1983 - 1986 йилларда XIX аср 2-ярмининг мумтоз шоири, мураккаб тақдирли Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ҳақидаги илмий-адабий эссе яратилди. Бу асарнинг биринчи қисми “Шарқ юлдузи” журналининг 1986 йили 4 ва 5-сонларида, иккинчи қисми эса 1989 йил 5 ва 6-сонларида босилиб чиқди¹.

Асарнинг биринчи боби “Ғишткўприк” деб аталади. У шундай бошланади:

“Ўтган асрнинг ўрталарида ҳам Қўқон сойи шаҳар ўртасидан ҳайқариб оқиб ўтар эди. Қўқон сойнинг белбоғлари – Бой ота, Ғишткўприк, Ёғ бозори ҳамда Қаландархона кўприклари дур. Уларнинг ҳар бири ўзига хос шакл ва безакка эга. Ғишткўприк иккита катта кўчани бир-бирига улайди. Унинг қачон қурилганини аниқ айтмоқ маҳол. Ғишткўприк ўз номига кўра пишиқ, “муслмони” ғишдан қурилган. У ёй тарзида, сойнинг устида чамбарак янглиг осилиб туради...”

Ўзбек мумтоз насрида ҳам шеърият сингари тасвир ниҳоятда тиниқ, жойлар, воқеалар ва қаҳрамонлар кўз олдингизда ёрқин намоён бўлади, адиб ўз мақсади ва ғояларини китобхонга жуда усталик билан “юктиради”, шу билан бирга бундай асарларни ўқиётган одам воқе ҳаётда мавжуд бўлган маконлар, воқеалар, инсонлар ҳақида тўлақонли маълумот ҳам олади,

¹ Қаюмов А. Шоир Фурқат. Эссе.// Шарқ юлдузи, 1986, № 4-5. 1989, № 5-6. Қаюмов А. Шеърият жилolari.- Т.: “Ўқитувчи”, 1997. Кейинги икки асар нашри ҳозир ноёб бўлгани учун устознинг ўз кутубхоналаридан лутфан менга фойдаланиб туриш учун берилди.

тасаввур ҳосил қилади. Бундай услуб Бобирнинг “Воқеот”ида ҳам, Абдулла Қодирийнинг бадий прозасида ҳам сақланган бўлиб, Азизхон Қаюмов тадқиқотчи сифатида ўз ишини қанчалик пухта эгаллаган бўлса, унинг эссеистикаси ҳам мумтоз анъанага қанчалик содиқлигини намойишидир. Устознинг асосий мақсади доим элга маърифат, зиё тарқатиш, ўтмиш аллома шоирларимиз ижоди, уларнинг дилларидан шеърларига кўчган эзгу орзу-тилақларини инсонлар кўнглига олиб кириш бўлган. Буни биз бир сўз билан маърифатчилик деймиз. Энди устоз ўзининг адиблик қувватини ишга сола бошлаган экан, яна ўша танлаган йўлидан чекинмай, ўқувчига ҳаётий воқелик ҳақида маърифий билим бериш тамойилини сақлаб қолади. Шу сабабли “Шоир Фурқат” деб оддийгина номланган илмий-адабий эссе олим ва шоир учун бирдек она диёр бўлмиш Қўқон шаҳрининг XIX аср 2-ярмидаги жонли манзараларини китобхон кўз ўнгида гавдалантириш билан бошланади.

Юқорида тасвир этилган Қўқонсой ва унинг устига қурилган ғиштин кўприк асар қаҳрамони Зокиржон Фурқат туғилиб ўсган Биринчи Бешарик маҳалласи билан Пўлатжон Қаюмовлар оиласи яшаган мавзени ажратиб турар эди, яъни бўлажак олим ўз ота ҳовлисидан чиқиб улуғ шоир ёшлигини ўтказган хонадон тарафга йўл олса, айна асар бошидан тасвирланган кўприқдан ўтиб бориши лозим бўларди. Шоирнинг дадаси Мулла Холмуҳаммаднинг носфуршлик дўкони ҳам кўприқнинг бериги тарафида худди Азизхон таваллуд топган маҳалланинг бошланишида бўлиб, адиб тасвирни бошлашидан бизни Мулла Холмуҳаммаднинг дўконига етаклаб келади-да кейин шоирнинг дадаси билан бирга дўконни ёпиб, яна Ғишткўприк тарафга қайта йўллайди. “Уста Холмуҳаммад кўприқдан ўтиб маҳалла кўчасига йўналар экан, бир гуруҳ хивич от миниб чопишиб ўйнаётган болаларга дуч келди. Болалар Мулла Холмуҳаммадни кўришгач, ҳаммалари салом бердилар. Уларнинг орасидан олти-етти ёшлар чамасидаги озғин, бўйчан, қорамтир болакай “от”ини ташлаб Мулла Холмуҳаммад сари чопди:

- Дада, дадажон, ассалому алайкум.

Бу Мулла Холмуҳаммаднинг ўғли Зокиржон эди”.

Шундай қилиб, бизнинг энди “мактабга қатнайдиغان вақти” яқинлашиб қолган 5-6 ёшдаги Зокиржон Фурқат билан илк бор танишишимиз юз беради.

Ўзбекнинг маънавий бобокалони Навоийдан сабоқ олган устоз ўз асарларида бирор сўзни беҳуда ишлатмайди. Агар мабодо баъзан бизга шундай туюлгудек бўлса, дархол хушёр тортишимиз керакки, демак, биз бу матн мазмунида бирор жиҳатни илғай олмабмиз.

Устознинг ҳаёт чоғларида илмий ва илмий-адабий асарларининг 10 жилдлиги (12 китоб) нашр қилинди. Аммо академик Азизхон Қаюмов қаламидан тўкилган дурдоналар бу 12 китобга сиғмади. (*Устоз ҳақида 2 қисм, 10 бобдан иборат режалаштирган асаримнинг фақат биринчи боби - “Азизхон Қаюмов ва Қўқон адабий муҳити” алоҳида нашр қилинганда 192 саҳифа бўлди. Қолган бобларинг режаси энди шаклланмоқда*).

3. Лазизхон Қаюмов

1989 йилда Лазиз Қаюмовнинг “*Ҳамза*” асари босмадан чиқди. Сарлавҳа остига “Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида илмий-бадий лавҳалар” деб изоҳ берилган бу 335 саҳифалик йирик китоб “*Маишур кишилар ҳаёти*” сериясида эълон қилинган бўлиб, олим ижодининг ва ўтган аср 80-йиллар охиригача Ҳамза Ҳакимзода устида олиб борилган жиддий тадқиқотларнинг мантиқий якуни эди.¹ Ундан илгари 1962 йилда “*Инқилоб куйчиси*”, 1964 йилда “*Инқилоб ва ижод*”, 1970 йилда “*Инқилобий драма*” асарлари босилиб чиққан эди. Охириги китоб икки бўлимдан иборат бўлиб, 1-бўлим “*Ҳамзашунослик тарихидан*” деб аталса², 2-бўлим “*Революция эпопеяси*” деб номланарди. 1- бўлимнинг 1-қисмида олим Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти, ижодий ва ижтимоий фаолиятига оид йиғилган материаллар ва манбалар ҳақида сўз юритади. Уларнинг энг бойи ва муҳим аҳамиятга эга бўлгани Ўзбекистон Фанлар академияси Бируний номидаги Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондидир. Бу фондни биринчилардан бўлиб ўрганиб, у ҳақда матбуотда маълумот берган Азизхон Қаюмов ва Қувомиддин Мунировлар эканлиги ҳам шу китобда айтилган.³ Бундан ташқари шоир ҳаёти ва ижодига оид ЎзФА Алишер Навоий номидаги республика адабиёт музейида, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Санъатшунослик илмий-текшириш институтида, Шоҳимардондаги Ҳамза музейи, Кўқондаги шоирнинг уй-музейи, Кўқон адабиёт музейи ва бошқа ташкилотларда сақланаётган материаллар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади. Ҳамзанинг 1917 йилгача ва ундан кейинги ижодий мероси тўла тавсиф қилинади. 1-бўлимнинг 2-қисмига “*Ҳамзашунослик тарихи*” деб сарлавҳа кўйилган. Олим 23 саҳифада бу мавзуда ўзидан олдин ким нима ёзганлигини батафсил таҳлил қилиб беради. Бундан ташқари “*Инқилоб куйчиси*” китобининг охирида “*Ҳамза Ҳакимзода асарларининг библиографияси*” илова қилинган бўлиб, унда 49та “*Поэтик асарлар*” (1. “*Девони Ниҳоний*”), 3та “*Педагогик асарлар*”, 16та “*Прозаик асарлар*” ва 42та “*Драматик асарлар*” рўйхати келтирилган.⁴ Олим кейинги тадқиқотлари натижасида охириги рўйхатни 59тага етказди⁵.

1982 йилда Комил Яшиннинг Ҳамза романи нашрдан чиқди. 616 саҳифали бу йирик асарда тарихий шахслар билан бир қаторда Миён Қудрат, Содикжон бойвачча, Олчинбек Назирӣ, Оқсоқ дарвиш, Қора

¹ Лазиз Қаюмов. Ҳамза. Т., “Ёш гвардия”, 1989. 335 сах.

² Лазиз Қаюмов. Инқилобий драма. Т., 1970, с.5-43.

³ А. Қаюмов ва Қ. Муниров. Ҳамза Ҳакимзода кўлёмалари. // “Шарқ юлдузи”, 1954, 9-сон. А. Қаюмов. Рукописи Ҳамзы Ҳакимзаде в институте Востоковедения АН УЗССР. // «Известия АН УЗССР», 1956, № 1. А. Қаюмов. Рукописи Ҳамзы Ҳакимзаде. // г. «Ташкентская правда», 1956, 20 мая.

⁴ Лазиз Қаюмов. Инқилоб куйчиси. Т., 1962, с. 176-182.

⁵ Лазиз Қаюмов. Инқилобий драма. Т., 1970, с.47-160.

Қоплон, Соколов, Рустам Пўлатов каби тўқима тимсоллар ҳам кенг тасвир этилган. “Социалистик реализм” методининг темир қонунларига мувофиқ уларнинг ҳар бири ўша даврга хос синфий тоифаларнинг муайян бир вакили вазифасини “қулоқ қокмай” бажарадилар, бири – ГПУ ходими, бири – улў рус оғамизнинг типик тимсоли, Ҳамзанинг доимий Ҳимоячиси (аммо негадир унинг ўлими режалаштирилган пайтда ғафлатда қолади), бири ўта маккор ва йиртқич маҳаллий ҳукмрон синф вакили, бири – миллий буржуа синфининг ғоявий байроқдори, иккиюзламачи сотқин “жадид”, яна бири – маҳаллий ҳукмрон синфларнинг “қонли пичоғи”, босмачилар кўрбошиси, бири – ниқобланган инглиз жосуси, ва ниҳоят, инқилоб жарчиси Ҳамзанинг туғилишиданок ашаддий муҳолифи ва кушандаси бўлишга бел боғлаган энг асосий салбий қаҳрамон – диний-клерикал тоифалар етакчиси. Асли бу романга Ҳамза Ҳакимзода ҳақидаги 17 сериали фильм сценарийси асос бўлганлигини ушбу фильмни кўрган кўпчилик томошабин ва китобхонлар шубҳа қилмайдилар. Ҳамза 8 ой кўлида мирзолик қилган реал ҳаётдаги Обиджон Маҳмудов билан роман ва фильмдаги Содиқ бойвачча қиёфалари орасида ер билан осмонча фарқ бор. Албатта, Обиджон Маҳмудов ва Ҳамза бир тоифа вакиллари эмас, уларнинг ҳаётга муносабатлари ҳам фарқ қилади. Бири – катта бой ва устумон тadbиркор, иккинчиси – камбағалпарвар ва тўғрисўз, чўрткесар шоир. Ҳар иккисининг ҳам ўзига яраша ҳақиқати бор, феълида ютуқ ва камчиликлари мавжуд. Аммо Обиджон Маҳмудов Ҳамза хайрихоҳ бўлган Туркистон мухториятининг савдо нозири эди, ўзига яраша маърифатпарварлиги ҳам, саховати ҳам йўқ эмас эди. У кейинчалик шўролар билан ҳам тил топиша олган, то умрининг охиригача ўз ватанини тарк этмай, аммо ГПУ қатағонларидан ҳам соғ-омон ўтиб ошини ошаб, ёшини яшаб ўтган одам, Кўқонда Қаюмовлар оиласининг яқин қўшниси бўлган¹.

Филология фанлари доктори, профессор Лазиз Қаюмовнинг умри бўйи яратган Ҳамза ҳақидаги тадқиқотлари Ҳамзанинг деярли барча саҳнага кўйилган драматик асарларини давр руҳига мослаб “қайта ишлаган” йирик ўзбек ёзувчи ва драматурги Комил Яшиннинг охириги романидан нимаси билан фарқ қилади? Албатта, мафкуравий ёндашуви билан эмас, чунки ўша даврда бошқача ёндашувнинг нашр юзини кўриши ўзи тасаввурга сиғадиган иш эмас эди. Ҳамзанинг “*ким бўлиши керак эканлиги*” 30-йиллар охиридаёқ “*ўзбек совет адабиётининг асосчиси*” тамғаси билан қатъий белгилаб берилган эди ва бу “*қуюшқон*”дан салгина четга чиққан тадқиқотчи “*совет олими*” шарафига “*доғ туширган*” бўлур эди.

Олим асарларининг роман-уйдирмадан энг асосий фарқи унда бирорта ҳам тўқима фактнинг йўқлигидадир. Бу тадқиқотлар қанчалик “*инқилобий*” номланган бўлмасин, тўлиғича мавжуд ҳужжатларга асосланади ва шу

¹ Мустақиллик даврида ўзи яшаган кўчага унинг номи берилди.

хислати билан бизни шоир ҳаёти ва ижодий-ижтимоий фаолияти ҳақида мустақил тасаввур ва холис хулосалар қила олишимизга имкон қолдиради.

Профессор Лазиз Қаюмов Ҳамза ижодини комплекс ўрганиш бўйича катта ишларни амалга оширди. Унинг ёзганлари мафкуравий ёндашувидан қатъи назар шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тасаввурларимизни жуда кенгайтириб юборгани инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бу изланишлар 80-йиллар охири – 90 йиллар бошларида шоир меросига оид икки катта нашр ишининг юзага чиқишига туртки берди. Уларнинг биринчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 5 жилдлик *“Тўла асарлар тўплами”*нинг чоп этилиши бўлса¹, иккинчиси кўп томлик Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архиви каталогининг босилиб чиқиши бўлди². Илгарги нашрлардан фарқли ўлароқ ушбу нашрлар мафкуравий холислиги ва Ҳамза ижодини мукамал ва бутун хилма-хиллигида ёритиши билан ажралиб туради. Биргина мисол: ушбу нашрда 50 йил давомида Шўролар иттифоқининг барча театрларида Ҳамза Ҳакимзода асари сифатида сахнага қўйиб келинган машҳур *“Бой ила хизматчи”* драмасининг Комил Яшин яратган нусхаси Ҳамза асарларининг асл нусхалари ва ҳатто вариантлари қаторида ҳам эмас, балки 3-жилднинг *“Илова”*сида аниқ қилиб *“Комил Яшин томонидан қайта шиланган нусха”* деган изоҳ билан келтирилган. Бу нусхани Ҳамзанинг ўз вариантлари билан қиёслаб кўрган одам ўзбек адабиётида *“социалистик реализм методининг асосчиси”* аслида ким эканлиги ҳақида ҳеч қандай гумонга ўрин қолдирмайдиган далилга эга бўлади.

4. Қаюмовларнинг кенжаси.

Мустақиллик даврида XX аср иккинчи ярми - XXI бошларида Кўқон адабий муҳити ҳақида маълумот берувчи бир китобча нашр этилди. Соддагина қилиб *“Кўқон шоирлари”* деб ном қўйилган бу китобнинг ташаббускори ака-ука Қаюмовларнинг кенжаси филология фанлари номзоди Насимхон Қаюмов эди³. 2007 йилда Кўқоннинг ўзида босилган бу мажмуада 49 ижодкорнинг асарларидан намуналар мавжуд бўлиб, улар деярли барчаси маҳаллий ижодкорлардир. Фақат китобда номлари келтирилган Азизий (Азизхон Қаюмов) ва Фариди Афрўзгина ўша йиллари пойтахт Тошкентда яшаб ижод этишлари маълум эди.

(Қаюмовлар сулоласи ҳақида бу ёзганларимиз уммондан томчи бўлиб, мавзуга астойдил киришилса, бирнеча жилддан иборат асар вужудга келиши шубҳасиз).

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5томлик. Т., “Фан”: 1-том. Девон. 1988, 380 саҳ.; 2-том. 1988, 564 саҳ.; 3-том. Драмалар (1915-1920). 1988, 288 саҳ.; 4-том. Драмалар. (1921-1928). Мақолалар. 1989, 348 саҳ.; 5-том. 1989, 380 саҳ.

² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги (кўп томлик). 1-том. Т., “Фан”, 1990, 456 саҳ.; 2-том, Т., “Фан”, 1991, 432 саҳ.

³ Афсуски, Пўлатжон қаюмовнинг кенжа ўғли акаларидан анча олдин 61 ёшида вафот этди.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ХАЗИНАСИНING ТАҚДИРИ

Бобобеков Ҳайдарбек

Турон ФА академиги, тарих фанлари доктори

Ватанимиз тарихидан озроқ хабардор бўлган инсонлар яхши билишадики, Қўқон хони Худоёрхон ғоят мураккаб тақдир эгаси сифатида ўзида жуда кўп қарама-қаршиликларни жо қилган мураккаб бир шахс бўлган. Унинг ҳукмдорлиги даврида Қўқонда узоқ йиллар давомида шаклланган давлатчилик анъаналари узил-кесил барҳам топади, ҳокимият амалда чор маъмурлари ихтиёрига ўтади, хўрлик ва адолатсизликка қарши кўзғолон лар кўтарилади. Бир сўз билан айтганда эса, Худоёрхон даврида хонлик ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий бўҳронлар гирдобига тушиб қолади.

Хўш, нега бундай бўлди?

Нега Худоёрхон катта бир юртнинг пешвоси бўла туриб, кўплаб қабих ишларни амалга оширди? Юз минглаб раият унинг адолатли қарорларига илҳақ эканини, эҳтимолки, хон етовида юртга чанг солмоқчи бўлган ёғийга қарши курашга шайлигини билмас эдими? Ўз халқи учун таҳликали вазиятлар яқинлашганида азбаройи жон сақлаш илинжида бош олиб кетишдан мантӣқ қани? Тили, дини, миллати бир бўлган хонлар билан шундай вазиятда ўзаро курашларни четга суриш ўрнига ўз тахтини сақлаб қолиш, узоқроқ ҳукмфармолик қилиш умиди билан Кауфманга мурожаат қилди? Ор-номусли, тоза имонли ватандошлари, сўлим водийлар ва ота маконидек асл бебаҳо бойлиги бўла туриб, нега хонлик тасарруфидаги олтину кумушлар, дуру жавохирлар билан бегона юртларга от солди? Хонлик хазинаси халқнинг пешона тери, ҳалол меҳнати эвазига тўпланганини, шу боис, бойликнинг асл соҳиби шу юрт, шу халқ эканини билмайдиган даражада жоҳил эдими? Бу саволларга жавоб излаш учун, энг аввало, Худоёрхон ўзи ким, қандай қилиб тарих саҳнасига чиқиб келган, деган саволга жавоб топиш керак бўлади.

Худоёрхон кўп йиллар Қўқонда ҳукмфармолик қилган минг сулоласининг вакили Шералихоннинг ўғли. Отаси суиқасд натижасида ўлдирилгандан сўнг мингбоши Мукулмонкул қипчоқ 12 ёшли қизини 14 ёшли Худоёрхонга никоҳлаб беради. Анчадан бери хонликка кўз тикиб юрган Мукулмонкул куёви воситасида бу орзусига эришиш учун кураш бошлайди. Аёнлар орасида унинг таъсир доираси катта эди. Шу боис, тахт вориси Маллабек қолиб, кичик шахзода Худоёрбекни хон деб эълон қилади. Ёш хонга оталиқ бўлиб олган Мукулмонкул амалда хонликни ўзи бошқаради. Секин-аста энг муҳим лавозимлар қипчоқлар қўлига ўтади ва улар хоҳлаганича бебошликлар қила бошлайдилар. Натижада ички кураш кучайиб кетади ва бу вақтга келиб вояга етган Худоёрхон ҳам валинеъматидан

ошкора юз ўтиради. 1853 йили қирғин бошланади ва оқибатда 20 минг нафарга яқин қипчоқлар ўлдирилади, Мусулмонқул эса Қўқонда дорга осилади. Шу тариқа Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлик даври бошланади. Аммо давлат бошқаришда тажрибага эга бўлмагани туфайли кўп хатоларга йўл қўяди. Шу боис у йилларда уч марта тахтга ўтиради. Дастлаб Мусулмонқул, кейин Бухоро амири Музаффар, кейинроқ кўмагида тахтга ўтирган Худоёрхоннинг калтабин сиёсати туфайли, энг аввало, авом халқ кўп азият тортди.

Қўқон хонлигида ички курашлар авж олаётган бир пайтда Чор Россияси ҳукумати хонлик ҳудудига тажовуз солиб турар, 1853 йилда Оқмачит ва бошқа унга ёндош қалъалар чор аскарлари томонидан ишғол қилинган, ниҳоят 1864 йилда Туркистон ва Чимкент, 1865 йилда эса Тошкент ёв измига ўтган эди.

Хўш, Худоёрхонни оддий халқ нега ёмон кўрар эди?

Чунки, у халқ бошига беҳад оғир кунларни солган, аёвсиз қийнаган, ўз халқига нисбатан кўп ноҳақлик қилган эди. Қўқон хонлиги тарихида халқнинг энг оғир ва қийинчилик даври Худоёрхон ҳукм сурган даври бўлган. Қўқон аҳли ҳеч қачон Худоёрхоннинг қўзғолончилар бошлиқларини қозикқа ўтқазиб, минг азоблар билан қийнагани, музокарага келган 40 нафар оқсоқолни шафқатсизларча қатл эттиргани, қўқонлик 300 зодагонлар Бухоро амирига ёрдам сўраб мактуб ёзгани учун уларни бирин-кетин ўрдага чақириб “гумдон” қилгани, ҳашар йўли билан қазилаётган каналда қатнашмаганларни калтаклатиб, айримларни ўлгунча урдиргани, сув тўғонни бузиб юборганлиги учун, сувни тўхтатолмай, Тўхтасин исмли эркакларни топиб, тўғонга тириклайин кўмдириб юборгани ва бошқа жоҳилона ишларини кечирмайдилар.

Бироқ шу билан бирга Худоёрхон табиатан тадбирли киши эди, чунончи, у ҳукмдорлик қилган даврда қишлоқ хўжалигига эътибор берилиши натижасида янги анҳор ва ариқлар қазилди; Америкача пахта нави келтирилиб, Қўқонга яқинидаги Афғонбоғда тажриба учун экилди; махсус пиллачилик мактаби очилиб, у ерда пилла қуртининг парвариши юзасидан ўқитиш ишлари йўлга қўйилди; Қўқонга фотоаппарат олиб келинди ва Бердиёр исмли йигит ундан фойдаланишни ўрганди; болалар от ўйини ҳам унинг ташаббуси билан хитойликларнинг қайиқ (қийма) ўйинига тақлид қилиб қўқонликлар турмушига татбиқ этилди; чўян печка олиб келинди; XIX аср Ўрта Осиёда барпо этилган энг катта ва кўркем бинолардан бири — хон ўрдасининг қурилиши 1873 йили ниҳоясига етказилди; “Мадрасаи Олий”, “Мадрасаи Ҳоким ойим”, “Мадрасаи Султон Муродбек” каби маҳобатли обидалар бунёд этилди. Худоёрхон фармони билан Махзун (Зиёвуддин Хўқандий) 1696 саҳифалик “Шоҳнома” асарини ёзди (ушбу қўлёзма асар Истанбулда сақланмоқда. — Ҳ.Б). Аммо бу далиллар уни оқлашга асос

бўла олмайди, зеро зулм ва адолатсизлик билан амалга оширилган тадбирлар туфайли минглаб бегуноҳ инсонлар жабр кўрганлар...

Худоёрхоннинг ҳукмронлик даврида Қўқон хонлигининг худуди анча қисқариб қолганлиги туфайли хазинага даромад кам тушадиган бўлиб қолган эди. Хазинани тўлдириш учун турли солиқлар ўйлаб чиқилди, аввалги солиқлар оширилди. Бунинг устига 1868 йилги Туркистон генерал-губернатори билан тузилган “тенг ҳуқуқли” шартномага мувофиқ, рус савдогарларига хонликнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларида бўлиш ва карвонсаройлар қуриш, рус товарларини хонлик худуди орқали бошқа давлатларга бож тўламасдан бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилди; рус савдогарлари қўқонлик савдогарлар билан тенг миқдорда бож тўлайдиган бўлди.

Худоёрхон Туркия ва Бухоро билан яхши алоқада бўлишга интилди. Англия эмиссарлари билан учрашиб, улардан мадад олишга интилди. Аммо юзага келган сиёсий вазият туфайли у Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман билан кўпроқ яқинлашишга мажбур бўлди. Бунга эса Худоёрхоннинг Тошкентдаги расмий вакили Мирза Ҳаким парвоначи катта ҳисса қўшди. Чунки Мирза Ҳаким парвоначи, аслида, “Умидов” лақаби билан Чор ҳукматининг махфий агенти бўлиб, унинг манфаатига хизмат қилган. Худоёрхон эса буни билмас, ваҳоланки, қўқонликлар Мирза Ҳакимнинг сотқинлигини сезиб, кўзғолон кунлари унинг уйини ёқиб юборишади.

Тахт учун курашлар, ўзаро урушлар, солиқларнинг кўпайиб кетиши мавжуд ижтимоий-сиёсий аҳволни оғирлаштириб юбориши натижасида хонликда тез-тез кўзғолонлар бўлиб турди. Шулардан энг каттаси 1873 йили бошланади ва бу тарихга “Пўлатхон кўзғолони” деган ном билан кирди. Худоёрхон аскарлари бу кўзғолонга қаршилик кўрсатишга ожизлик қилади, ҳатто, хон аскарларининг асосий қисми кўзғолончилар томонига ўтиб кетади. Буни кўрган Худоёрхон Кауфманга расман мурожаат қилади ва рус аскарларини юбориб кўзғолонни бостиришни илтимос қилади. Аммо бу ёрдамни кутмасдан Хўжанд орқали Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Қочишдан олдин 5 арава олтинни номаълум томонга юборади, аммо бу ҳақда Кауфман маълумот олади. Бу олтинларни тақдири эса шу кунга қадар маълум бўлганича йўқ. Тўғри бир арава олтинни Бешариқ атрофида аҳоли томонидан талон-тарож қилинган деган тахминлар ҳам йўқ эмас, бироқ нима бўлган тақдирда ҳам хонлик хазинасининг каттагина қисми изсиз ғойиб бўлади. Худоёрхон қолган барча хазинани олиб(!), Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлган Тошкентга қочади. Худоёрхон Қўқонда қочиш режасини тузаётганда хазина кўзғолончилар қўлига тушиб қолмаслиги учун уни махфий равишда номаълум томонга жўнатади. Чунки, аввалроқ унинг Сўхдаги яширин хазинаси кўзғолончилар қўлига ўтган эди. Худоёрхон хонлик хазинаси ва ўзи билан мавжуд кумуш ва қисман тилло тангаларини Тошкентга олиб қочади. Россия Давлат банкининг Тошкент бўлими бошқарувчиси Бахтиёрв унинг олдида келиб ёнидаги кумуш ва

олтинларни сотиб, рубль ҳисобида банкка қўйишни маслаҳат беради. Ҳисоблаб кўрилганда кумуш тангаларнинг нархи 139 минг 500 рубль 25 тийинга тўғри келади ва у бунини банкка топширади. Айтиш жоизки, бу маблағ ўша даврлар учун жуда катта эди, масалан, ўша пайтда Қўқонда битта қўйнинг ўртача нархи 1, 1,5 рубль эди. Хазиана банкка ўтказилгач, хоннинг қўлига шундан фақат 20 минг рубль бериб, 10 минг рублни Оренбург банкига, қолган 109 минг 403 рубль 85 тийинини Москва банкига ўтказадилар. Унинг Оренбургдаги 10 минг сўмини олган-олмаганлиги номаълум, аммо Москвадаги 109 минг 403 рубль 85 тийин миқдоридаги пулни олмаганлиги аниқ. Бу пулларнинг шу кунга қадар неча фоиз ошганлиги ва ҳозирги пул ҳисобида қандай миқдорда бўлиши кўз олдингизга келгандир!

Юқорида айтилган кумуш тангалар (2720 кг!) ҳақидаги маълумотлар Санкт-Петербургдаги Давлат тарихи архивида сақланмоқда. Бу ҳужжатларни топиш учун икки ҳафта ичида Россия империясининг 1875-1880 йиллардаги банкига оид кўплаб ҳужжатларни кўриб чиқишга тўғри келди. Биз қуйида топилган ҳужжатлар (ЦГИА РФ, 587-фонд, 33-рўйхат, 141-иш) таржимасини эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз.

Биринчи ҳужжат: Молия вазирлиги. Давлат банки. Тошкент бўлими. 12 август 1875 йил. № 465. Тошкент шахри.

3 сентябрь 1875

Давлат банкига

Давлат банкининг Тошкент бўлими шу йил 12 августда Қўқон хонидан сотиб олинган Қўқон тангаси ҳисобидаги 6806 фунт 48 мисқол кумуш, ҳар бир фунти 20 рубль 50 тийиндан, жами бир юз ўттиз тўққиз минг беш юз уч рубль 25 тийинга сотиб олинганлиги ҳақидаги актни сизларга юборишга муяссар бўлмоқдаман. Давлат банкидан махсус кўрсатма олишимизга қадар пулни майдалаш (размен) бўлимнинг ҳисоботида кўрсатамиз.

Бошқарувчи Бахтиёров (имзо)

Иккинчи ҳужжат: "Телеграмма № 200. Тошкентдан. 690 ПТГ (Петербург - Ҳ.Б.). Тошкентдан. 300.50.13.12.20.д.

Хондан бир юз етмиш пуд Қўқоннинг кумуш тангаси 90-проба сотиб олинди. Фунтига 20 рубль 50 тийин пул билан сотиб олин ва шундан йигирма минг сўм хонга берилди, қолганлари хон номига Оренбург, Москвага ўтказилди.

Олтидан фақат 1140 сўмлик сотиб олдик, қолганларини ўзи билан олиб кетди. Кумушларни банкка юборайликми ёки шу ерда сотайликми? Фойдаси эллик минг сўм бўлади, сўрайманки бу пулга бўлим учун уй сотиб олсак ёки қурсак.

Бошқарувчи Бахтиёров (имзо)

Учинчи ҳужжат: Акт. 1875 йил. 12 август.

Давлат банкининг Тошкент бўлими ушбу актни шу мазмунда туздик, шу кунини Қўқон хонидан Қўқоннинг кумуш тангаси ҳисобидан олти минг саккиз юз олти фунт ва қирқ саккиз мисқол, бир фунтига 20 рубль 50

тийиндан, жами бир юз ўттиз тўққиз минг беш юз ўттиз уч рубль йигирма беш тийинга ва кредит билет билан берилди.

Бошқарувчи Бахтиёров (имзо)

Тўртинчи ҳужжат: Молия вазирлиги. Давлат банки. Тошкент бўлими.
1875 йил 23 август. № 518

20 сентябрь 1875

Давлат банкининг жаноби бошқарувчисига.

Сиз ҳазратнинг шу йил 14 август № 6354-рақамли телеграммангиз туфайли Давлат банкининг Тошкент бўлими Қўқоннинг тангасини қабул қилиши ҳақидаги маълумотни хабар беришига муяссармиз: 10 август эрталаб соат 12 да бошқарувчи Н.М.Бахтиёров бўлим контролери Поливацкийни, кассир Мягковни ва таржимон Батиришкинни таклиф қилиб эълон қилдики, Қўқон хони Худоёрхон банк бўлимига ўзининг Қўқон тангаларини сотмоқчи, лекин уларни на ўзи, на ишончли кишиси билан бўлимга олиб келолмаслигини эътиборга олиб, бўлим бошлиги билан уйига бориб ўша ерда қабул қилиб олиши зарурлигини айтди. Хоннинг уйига жаноби чиновниклар келгач, унинг ўзига қанча миқдори, оғирлиги ва неча сўмлик тангаси борлиги номаълум бўлганлиги туфайли, биз, ҳисобчи ва қоровуллар ёрдамида уларни торозида торта бошладик. Аввал бир тангани, кейин 10 тангани, сўнгра бир фунт тангани, икки маротабадан 8 фунтдан, кейин ҳаммасини доналаб санаб чиқиб, бир танганинг ўртача оғирлигини ҳисоблаб чиқдик ва 1 фунтда неча танга борлигини аниқладик. Қўқон тангасининг оғирлигини ўртача 65 қисм дробь билан ва бир фунтда Қўқон тангасидан 141 11/29 та тўғри келди. Бўлимнинг тарозуси тўғри келмаганлиги туфайли (10 фунтлик) хондаги 98 та халтадаги 68067 фунт тангалари, дўкон тарозусида яхшилаб текишириб кўрилгандан кейин майдалаб тортиб олишига тўғри келди. Бундан кейин кумушларни 25 та чарм сандиқларга солиб муҳрлаб қўйдик, аммо қулфлар бўлмаганли сабабли қулфланмади ва вақт кеч бўлганлиги учун барчасини хонникида қолдириб кетдик. Эртаси кўни соат 11 ларда контролёрнинг катта ёрдамчиси ва кассир назорати остида хазина омборига олиб ўтилди, у ерда бўлим бошқарувчиси қабул қилиб олди. Қабул қилиб олинган тангалар учун хонга бошқарувчи томонидан белгиланган бир фунт учун 20 рубль 50 тийин ҳисобидан ёки 1 танга учун 14 1/2 тийин (27 июль № 24 кўрсатмаси асосида), жами 139533 рубль 25 тийин тўланиши керак эди, булардан хон 12 августда ўтказиши (переводный) билетлар билан 10000 рублни Оренбург ва 109403 рубль 85 тийинни Москвага ўтказди, булар хон эълон қилган, илова қилинаётган нусхадан кўриниб турибди.

Юқоридагиларга қўшимча қилиб шунини айтмоқчимизки, сандиқларда бошқарувчи, контролер ва кассирларнинг муҳрлардан ташқари қулфлар ҳам осиб қўйилди, уларнинг калити жаноби бошқарувчида сақланмоқда.

Бошқарувчи Бахтиёров (имзо)

Контролер (имзо)

Кассир (имзо)

Шу тариқа асрлар давомида тўпланган катта бойлик юртимиздан олиб чиқиб кетилади. Фон Кауфман император билан келишган ҳолда Худоёрхонни Оренбургга сургун қилади. У бу ердан қочиб Маккага боради. Кейинчалик, Қўқон хонлигининг қолган худудларини ҳам Россия босиб олгандан сўнг Худоёрхон К.П.Кауфманга расман мурожаат қилиб сиёсий ишларга аралашмасликни ваъда қилиб, Қўқонга қайтишга рухсат сўрайди, аммо рухсат берилмайди. У иккинчи марта мурожаат қилади ва бу ариза сенатда кўриб чиқилиб, Худоёрхоннинг Қўқонга қайтишига ижозат берилади. Аммо бундан беҳабар бўлган Худоёрхон яқин одамларидан бўлмиш Нурмуҳаммад шарбатдорнинг ташвиқоти билан яширин ҳолда Қўқонга қайтмоқчи бўлади. Сафарда Худоёрхоннинг елкасига чипқон чиқади ва афғон жарроҳлари ярани даволайдилар. Аммо хон яхшироқ тузалишини кутмай сафарни давом эттиришгани боис, касали оғирлашиб ҳижрий 1299 (1884) йили Карруҳда, ҳозирги Афғонистон худудида вафот этади. Абдурахмон Офтобачи ёрдамида Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек эса Қўқон хони деб эълон қилинади.

Ниҳоят, мақоламиз аввалида қўйган саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз. Орадан бир асрдан мўлроқ вақт ўтиб, ўша даврнинг ўзига хос ижтимоий-сиёсий муҳити билан яқиндан танишиш асносида айтадиган хулосамиз, эҳтимол, эриш туюлиши мумкиндир. Лекин, шу юрт тарихи — сизу бизнинг тарихимиз эканини унутманг! Тарихчи учун эса ўтмишни ҳалол ва объектив баҳолаш олий мезон бўлиши шарт.

Худоёрхон катта бир юртнинг пешвоси бўла туриб, ўзининг маънавий савияси билангина иш тутди. Машварат ўтказиб, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашиш ўрнига ҳал қилувчи дақиқаларда ҳам тубан кимсалар билан кенгашди. Демак, у салтанат соҳиби учун муҳим бўлган одам таниш хусусиятидан мосуво эди.

Юз минглаб райят унинг адолатли қарорларига илҳақ эканини, эҳтимолки, юртга чанг солмоқчи бўлган ёғийга қарши хон етовида курашга шайлигини билган. Аммо ўзи бировга ишонмаганидек, унга ҳам ишонмасликларидан кўркан. Демак, хонда ўз-ўзига ҳам, бошқаларга ҳам мустаҳкам ишончи йўқ эди.

Яқинлари томонидан кўпгина олий сифатлар билан эркалаб чақириладиган хон учун бу ҳол чиндан-да, аянчли эди. Хон бу қилмиши билан ўз халқининг ор-номуси ва шаънини оёқости қилиб кетди. Ўзига нон-туз берган, камолга етказган ватанини деб жонни тикиш учун жўмардлик, олижаноблик ҳисси лозим бўлади. Афсуски, бу сифатлар “Саййид Баҳодир Худоёрхон”да йўқ эди...

**ФАЗЛИЙ НАМАНГОНИЙНИНГ “МАЖМУАИ ШОИРОН”
ТАЗКИРАСИНИНГ ТЎЛИҚ МАТНИ ВА ФАКСИМИЛ НАШРИНИ
АМАЛГА ОШИРИШ ЗАРУРЛИГИ ҲАҚИДА**

Маҳмуд Ҳасаний

Тарих фанлари доктори,

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

Қўқонда Амир Умархон (1810-1820) даврида фаннинг кўпгина соҳалари қатори адабиёт фани қатта ривожга эга бўлди. Қўқоннинг бу адабий муҳити Марказий Осиёда кўплаб ширларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Айниқса, Амир Умархон кўрсатмаси билан Фазлий Намангоний томонидан тузилган “Мажмуаи шоирон” тазкираси адабиётнинг ривожланишига қатта туртки бўлди. Бу ҳақда олимлардан академиклар А. Қаюмов, В. Абдуллаев, ф.ф.д. Э. Шодиев, т.ф.д. М. Ҳасаний, ф.ф.н. А. Халилбеков ва бошқа олимларнинг фикрларини ўқиш мумкин.¹

Фазлий Намангоний XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Наманганда туғилган. Шоир дастлаб Наманганда, сўнг Тўрақўрғонда турли касбларда фаолият кўрсатган. Кейинчалик Умархон даврида Қўқонга келиб, сарой шоири сифатида ҳаёт кечирган. Қўқон хони Умархон томонидан “Малик уш-шуаро” (Шоирларнинг подшоси) деб эълон қилинган. Умархоннинг вафотидан сўнг, 1822 йилда Наманганга келиб, шу ерда вафот этган.²

Фазлийдан бизгача бир неча асарлар етиб келган бўлиб, улардан бири “Умарнома” деб аталади. Унинг иккинчи номи “Зафарнома”дир. Мазкур асарда Умархоннинг ҳаёти ва олиб борган жанглари форс тилида шеъррий усулда баён қилинган бўлиб, унинг ягона нусхаси Россия ФА Осиё мамлакатлари институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда.

Унинг илм аҳлига шу қунгача маълум бўлмаган яна бир асари “Қудсий ҳадислар шарҳи” деб аталади. Унинг иккита нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 1083, 7597 рақамлари остида сақланмоқда. Рисолада дастлаб қудсий ҳадис келтирилган бўлиб, у ўзбек тилига шеъррий таржима қилинади, сўнг “Муножот” номлари остида шоирнинг ички кечинмалари шеърда берилади. Рисола 70 саҳифадан иборат. Унинг форс тилидаги ғазаллар девони Душанбеда сақланмоқда. Ўзбек тилидаги ғазаллар девони эса ҳозирча топилмаган. Фазлий Мирзо Қаландар

¹ Қаранг: А.П.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. Т.: Фан, 1961; Ўзбек адабиёти тарихи. II-жилд. Тузувчи В. А. Абдуллаев. Т.: Ўқитувчи, 1980; Э.Шодиев. Фазлий Намангоний ва Хўжанд шоирлари. Хўжанд, 1993; А.Халилбеков. Фазлий Намангоний. Т.: Мажмуаи шоирон, 2018. –Б. 13-23; М.Ҳасаний. Фазлий Намангоний ва унинг “Мажмуаи шоирон” китоби ҳақида. Т.:Тафаккур қаноти, 2018. Б. 3-12.

² Абдулкарим Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон. Т.: Тафаккур қаноти, 2018. Б.-3.

Мушриф билан ҳамкорликда тузган асл номи “Мажмуаи шоирон” бўлган бу тазкира “Мажмуат уш-шуаро” деган ном билан машҳур бўлган.

Фазлий кўп ўринларда мазкур тазкиранинг номини келтириб ўтирмай, уни “Нусха” номи билан атайверган. Кейинчалик эса уни тошбосма усулида нашр қилган ноширлар “Мажмуат уш-шуаро” номи билан атаганлар. Тазкиранинг яна бошқача номлари ҳам мавжуд бўлиб, у “Мажмуат уш-шуаройи Фазлий” ва “Мажмуат уш-шуаройи Умархоний” ҳам дейилади. “Мажмуат уш-шуаройи Умархоний” дейилишига сабаб унинг Умархон буйруғи бўйича тузилганидир. “Мажмуат уш-шуаройи Фазлий” деганда эса унинг тузувчиси Фазлий экани англашилади.¹ Тазкирани тузишда шоир ва тарихчи Мирзо Қаландар Мушриф ҳам иштирок этган бўлиб, унинг исми тазкиранинг номида акс этмаган, бунинг сабаби тазкиранинг асосий тузувчиси Фазлий эканидир.

Шу ерда Мирзо Қаландар Мушриф ҳақида ҳам маълумот бериб ўтмоқчимиз. У Исфарада туғилган, туғилган йили маълум эмас, вафоти 1825 йил. У дастлаб Қўқон мадрасасида таълим олган. 1818 йилдан бошлаб Умархон армиясида лашкар қозиси вазифасини бажарган. Шу даврда “Рисолаи аскарӣ” номли асар ёзган, бироқ у ҳали топилмаган. Муҳаммад Алихон даврида Исфарада қози бўлиб турган.

Мушриф Умархон кўрсатмаси билан “Шоҳномаи нусратпаём” (“Ғалабадан хабар берувчи шоҳнома”) китобини ёзган. Олимларнинг таъкидлашича, у мазкур асарни Фазлийнинг “Умарнома” асари асосида ёзган. Арабча “Далоил ул-хайрот” китобини форсийга таржима қилган бўлиб, у ҳам топилмаган. Унинг қаламига мансуб “Шоҳнома”нинг қўлёзма нусхаси Россия ФА Осие мамлакатлари институтининг Санкт-Петербург бўлимида 471 рақами остида сақланмоқда.

“Мажмуаи шоирон” 1821 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, қўлёзма ҳолида тез тарқаган. Унинг турли даврларда кўчирилган 15 та қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Дарҳақиқат, бу тазкиранинг номи ён-атрофга тарқалгач, Хоразм ва Бухорода ҳам унга тақлидан шеърий тазкиралар тузила бошланган.²

“Мажмуаи шоирон” адабиёт аҳллари орасида машҳур бўлиб, ундан ўз ишларида унумли фойдаланган бўлсалар-да, бироқ нашрга тайёрланмай келмоқда эди. Баъзи ўртоқлар бизга илтимос қилиб, шу хайрли ишни амалга оширишга ундар эдилар. Шулар орасида адабиётчи олим Ортиқбой Абдуллаев ҳам бўлиб, бизни бу ишга қаттиқ тарғиб қилар эди. Кўп ўтмай, Фазлийнинг Тошкентда яшайдиган авлодларидан бири ҳам топилиб қолди. Валижон Раҳмонов номли бу киши касби бутунлай бошқа бўлса-да, адабиётга ихлоси баланд экан. Унинг ҳам қатор илтимослари бизни шу ишга ундай бошлади. Натижада, мазкур илтимосларни бажаришни бўйнимизга олдик.

¹ Мажмуаи шоирон, 4 б.

² Ўша китоб, 6 б.

“Мажмуаи шоирон”нинг тузилиши ўзига хос бўлиб, ҳар бир шоирнинг ғазали келтирилганда, албатта, шу шоир ҳақида баъзан ўзбек, кўпроқ форс тилида таржимаи ҳолига оид маълумотлар келтирилган. Масалан, бир шоирнинг бешта ғазали ҳар хил саҳифаларда келтирилган бўлса, беш марта таржимаи ҳолига оид маълумот қайд этилган. Насрий йўл билан ёзилган тазкираларда бундай ҳолни учратмаймиз, шоир ҳақида бир марта маълумот берилади ва шеърларидан, рубоийларидан бир нечтаси бирданига келтирилади. Тазкиранинг Шарқда биринчи марта шундай тартибда тузилиши ҳақида Фазлийнинг ўзи ҳам қуйидагиларни ёзган эди:

Ба асри салотини пешин ки дид,
Ки мисли ҳамин нусха омад паид.

(Шундай китоб пайдо бўлганини ўтмиш султонларидан қайси бири кўрибди.)

Бу тазкиранинг тузилаётгани ҳақида ён-атрофга овозалар тез тарқала бошлайди. Чунончи, Фазлий бу ҳақда дейди:

Чу ин гуфтаҳо хусни авроқ шуд,
Ба як лаҳза машҳури офоқ шуд.

(Бу шеърлар варақларнинг ҳуснига айлангач, бир лаҳзада оламга машҳур бўлди.)

Фазлий ва Мушриф тазкирани тузиб тугатганларидан сўнг, уни кўчириш учун машҳур хаттотга берадилар. Бу ҳақда Фазлий шундай ёзади:

Буд роқими ин саҳифа ба ном,
Ки хаташ дошт ҳусни тамом.
Буд дар Самарқанд маъвойи ў,
Кунун гашта ин остон жойи ў.
Варо хизмати шоҳ матлуб буд,
Ба Юсуф Муҳаммад мухотаб буд.
Чу ин нусхаро ў ба поён расонд,
Ба расми ҳадоё ба султон расонд.¹

(Бу саҳифа роқимининг хати жуда чиройли бўлиб, унинг яшаи жойи Самарқанда эди, ҳозирда бу ер унинг жойидир. Унга шоҳнинг хизмати маъқул бўлди, унинг номи Муҳаммад Юсуф эди. Бу китобини кўчириш охирига етгач, уни ҳади сифатида султон (Умархон)га етказди.)

Фазлий тазкирада бу машҳур хаттотнинг ғазалини ва яна у ҳақдаги маълумотларни келтириб, қуйидагиларни ёзган:

Чи Юсуф Муҳаммад Фалотуни фан аст,
Аз ин шеър аҳволи ў равшан аст.

¹ Ўша китоб, ўша бет.

(Муҳаммад Юсуф илм Афлотунидир, унинг қўйидаги шеърда аҳволи маълум бўлади).

Буд хомаашро машки жали,
Хати насхи нусхаи Мир Али.

(Унинг қалами жалий хатини ёзарди, унинг насх хати Мир Али Ҳаравий хати каби эди.)

Биз бу мақоламизда тазкирадаги шоирлар, уларнинг сони, фаолияти ҳақида гапирмоқчи эмасмиз. Биз асарнинг нусхаларини ўрганиш, танқидий матнини тузиш, Амир Умархон ва Фазлий тирик даврида уларнинг кўрсатмаси билан тузилган асл дастхат нусхасининг факсимил нашрини амалга ошириш зарурлиги ҳақида гапирмоқчимиз. Чунки, Қўқон ва унинг атрофида яшаган юзлаб шоирларнинг таржимаи ҳоли ва асарларидан намуналар тазкирадан ўрин олган. Уларнинг кўпи ҳалигача адабиётчилар томонидан ўрганилмаган. Бунинг сабаби эса унинг юқорида айтилган нусхалари мавжуд эмаслигидадир.

Биз “Мажмуаи шоирон”нинг турли даврларда кўчирилган 15 та қўлёзма нусхаси билан танишиш жараёнида, шу нарсага амин бўлдикки, уларни кўчирган котиблар истаган ғазални тушириб қолдирган ёки кейинчалик бошқа ғазалларни орага қўшиб кетаверган экан. Котибларнинг савиялари ҳам ҳар хил бўлиб, кўчириш жараёнида сўзларни ўзгартирган ёки кўчиришда хатога йўл қўйган. Тазкиранинг 9914 рақамлиси билан танишганимизда, у мазкур тазкира тузилган йили, яъни 1237/1821 йили кўчирилганининг гувоҳи бўлдик. Бироқ унинг котиби кўрсатилмаган эди. Демак, қўлёзма тазкиранинг ёзилганидан бир йил ўтгач кўчирилган экан. Бу пайтда Амир Умархон ва Фазлий тирик бўлган.

Биз Муҳаммад Юсуф томонидан кўчирилиб, Амирга берилган нусха шу бўлса керак, деб ўйлаган эдик. Бироқ, 7515 рақамли қўлёзма билан танишганимизда фикримиз ўзгарди. Негаки у 1236/1820 йилда кўчирилган бўлиб, кўчирувчиси Фазлий тилган олган ўша машҳур котиб Муҳаммад Юсуф Самарқандий эди. Қўлёзманинг охирида шундай ёзув бор:

“Ин китоби мажмуат ул-ашъор ...ба фармони амир ул-муслимин Саййид Муҳаммад Умархон...ба дасти фақири ҳақир Мирзо Юсуф Самарқандий дар таърихи шаҳри рабиъ ус-соний сана 1236/1820 навишта шуд.” (Бу шеърлар мажмуаси китоби ...амир ул-муслимин Саййид Муҳаммад Умархон фармони билан ...фақири ҳақир Мирзо Юсуф Самарқандий қўли билан 1236(1820) йил рабиъ ус-соний ойида ёзиб тугатилди).¹ Амир Умархон қўлига топширилган мазкур нусха давр ўтиши билан ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондига келиб қолган. Демак, олимлар учун мазкур тазкиранинг яхлит ва тоза нусхасини ўрганиш ва нашр қилишда фойдаланиш имконияти мавжуд.

¹ Ўша китоб, 7 б.

Мазкур нусханинг факсимил нашрни амалга ошириш олдимизда турган вазифалардан биридир. Бироқ асл дастхат нусхада ҳам хатолар ўтиб кетиши мумкин. Уларни бартараф қилиш учун ЎзР ФА ШИ да сақланаётган қўлёзма нусхалар ёрдамга келади.

Тазкира икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи қисми фақат форсча қасидаларни ўз ичига олади. Иккинчи қисми эса, шоирларнинг форсча ва ўзбекча ғазаллари, мухаммаслари, мусаддаслари ва рубойларидан иборат эди. Биз иккинчи қисмидаги ўзбекча ғазалларини танлаб олдик. Бироқ, бу ғазалларнинг ҳар бирига ғазални ёзган шоирлар ҳақида форсча шеърӣ маълумотлар келтирилган бўлиб, уларнинг ўзбек тилига насрий таржимасини илова қилдик. Тазкирани тўлиқ таржима қилиш учун тил биладиган ва арабча матнни ўқий оладиган шоирлар гуруҳи керак бўлади. Бироқ, биз ҳозирча, илм аҳллари тазкира билан таништириш мақсадида, ҳамир учидан патир сифатида, мазкур китобни тайёрладик. Ундаги ўзбекча ғазалларнинг ўзи 350 бетни ташкил этди. Эндиги навбат ундаги форсча ғазалларни ҳам нашрга тайёрлаш керак. Улар ҳам, тахминан, 350 бетни ташкил этади. Форсча ғазалларни нашр этилиши ҳам адабиётимиз тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Амир Умархон даврида Қўқонда адабиётнинг гуллаб-яшнагани ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳақда Фазлий шундай ёзган эди:

Ба ин жумла дод он қадар зебу зайн,
Ки мансух шуд даври Султон Ҳусайн.

(Шу жумладан, (шеърӣятга) шу қадар зебу зийнат бердики, Султон Ҳусайннинг даври ҳеч нарса бўлмай қолди.)

Матоъи сухан қиймату қадр ёфт,
Хирадманд ҳам жой бар садр ёфт.¹

(Сўз мулки қиммат ва қадр топди, донолар ҳам иззат тўрига ўтирди.)

Бундай байтларни бошқа шоирларнинг шеърларида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Шоир Адо ёзади:

Гар Навоийдин Адо сўзини ўткарса не тонг,
Шайх Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро.
*(Адо ўз шеърини Навоийдан ўтказиб юборса, ҳайрон бўлманг,
Шайх Умар афзалми ёки Султон Ҳусайн Бойқароми?)*

Бундан ташқари Умархон даврида ўзга мамлакатлар билан маданий соҳада ҳам алоқалар мавжуд бўлган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида Абу Исо ат-Термизий “Шамойлнома”сининг турли даврларда қўчирилган 20 га яқин қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Уларнинг ичида

¹ Ўша китоб, 9 б.

кадимийлари ва ғоятда нафис хаттотлик услуби билан кўчирилганлари, нақшлар ва олтин суви билан ишланган жадвал ва унвонга эгалари бор.

Биз мазкур кўлёмаларни махсус каталог (фихрист) китоби учун тавсифларини амалга ошираётганимизда қизик бир маълумотга дуч келдик. 7562 ашё рақами билан сақланаётган нусханинг тўртта ерида Қўқон хони Амир Умархонинг ўз қўли билан босган тўртта муҳри мавжуд эди. Муҳрларда “амир ул-муслимин Саййид Муҳаммад Умар ибн Норбўтахон” сўзлари ёзилган. Нусханинг кўчирилган йили ва жойи кўрсатилмаган. Котиби – Шайх Муҳаммад ибн Шайх Фарид ибн Али. Хати ва қоғозига қараб, у XVIII асрда кўчирилган дейиш мумкин. Чиройли насх хати билан силлиқ шарқона қоғозга кўчирилган. Унвон ва жадвал ишланмаган. Пойгирлари бор. Ҳошия ва сатрлар остида арабча ва форсча тушунтиришлар мавжуд. Матн ҳаракатлари билан тўлиқ таъминланган.

Кўлёмма нусхани тавсифлаш жараёнида унинг энг сўнгги охириги варағидаги маълумотга кўзимиз тушди. Маълумот араб тилида бўлиб, “Ҳазрати амир ул-мўъминин салламаҳуллоху таъоло” (“Ҳазрати амир ул-мўъминин, Аллоҳ уни саломат сақласин”) номли сарлавҳа билан бошланади. Бу маълумотни ёзган одам ўзи келтираётган маълумотни Амир Умархонинг ишончли ва эътиборли кишидан эшитганини ва “Шамоилнома”нинг бу нусхаси Қустон халифаси томонидан Амир Умархога туҳфа сифатида юборилганини қайд этади. Қустон луғатларда Қустантания, яъни Константинополь шаҳари экани ёзилган. Кўлёмма Андижонда яшовчи Мир Қурбон орқали олиб келингани айtilган. Маълумотнинг давомида Амир Умархон бу нусхани ёқтиргани ва ўз яқинлари билан биргаликда ўқиб, ундаги масалаларни ўргангани ҳақида баён қилинади.

Собиқ иттифоқ даврида Фазлий тазкирасига эътибор кам бўлган. Ундаги шоирлар маддоҳлардан иборат деган тамға урилиб, у ҳақда кам ёзилган. Ваҳоланки, ҳозирда шу тазкира орқали Туркистон, хусусан, Қўқонда яшаган шоирлар ҳақида маълумотга эгамиз. Душанбеда тазкира ҳақида номзодлик диссертацияси ёзилган бўлиб, тазкирага катта баҳо берилган. Академик Азиз Қаюмовнинг отаси Пўлатжон Қаюмов томонидан ёзилган “Тазкираи Қаюмий”да асосан Фазлийнинг тазкирасидан фойдаланилган. “Тазкираи Қаюмий” ҳақида Тошкентда номзодлик диссертацияси ёқланган бўлиб, диссертант бу тазкирани Фазлий тазкираси билан солиштириб, ижобий фикрларни олға сурган.

1. Ўзбекистонда яшаган шоирлар ҳақида номзодлик диссертацияларини, мақолаларни ёзаётган олимлар Фазлий тазкирасига мурожаат қилмасдан иложлари йўқ. Бироқ, унинг тўлиқ матни шу кунгача нашр қилинган эмас. Мазкур тазкирани чуқур ўрганиш, тўлиқ матнини ҳамда факсимил нашрини амалга ошириш шу куннинг долзарб масалаларидан биридир.

ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИГА ТЕГИШЛИ ТУРКИЯДАГИ АСАРЛАР ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Болтабаев Саидбек

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Карабук университети

Х асрда Сирдарё ёқасидан 24 уруғли ўғуз халқининг ғарб томонга турли сабаблар билан кўчиб борган эди. 1071- йилда Салжуқийларнинг Малазгирт (Манзикерт) жангида Византияни мағлуб этишидан кейин Онадўли диёрига туркий халқларнинг жойлашиши жадаллашган. XIII асрда эса Чингизхон ва авлодларининг бутун шарқни ғарб томонга сиқувга олган эди. Буларнинг барида туркий уруғлар оммавий равишда ғарбга силжиб борар эди. Натижада ўша даврга келиб Кичик Осиё худуди туркий халқларнинг иккинчи ватанига айланиб улгурди. XIII – XV асрлар оралиғида Онадўли, Эрон ва Кавказ минтақасида яшайдиган ўғузлар орасида «қоришиқ туркий тил» билан асарлар яратилди. Туркологияда бундай матнларга «қоришиқ/аралаш тилли асарлар» деб ном берилади. Яъни айни асарда икки ёки ундан ортиқ тилнинг/лаҳжанинг хусусиятлари аралаш ҳолатда кўрилади. Бундай асарлар асосан Онадўли диёрида салжуқийлар даврида яратилгани тахмин қилинади. Қоришиқ тилли асарларнинг энг асосий хусусияти ўғузча билан бир қаторда Каспийнинг шарқий томонидаги туркий тилнинг фонетик ва морфологик хусусиятлари параллель равишда учрайди. Масалан бундай асарларда *болмақ* ва *олмақ* феъллари тенг ишлатилади. Шу боис тадқиқотчилар бундай қоришиқ хусусиятдаги асарлар масаласини *болға-олға масаласи* деб атайдилар [Арат, 1987:312; Текин, 1973-1974: 59].

Баъзи олимларнинг фикрига кўра қоришиқ тилли асарлар умумий эмас, индивидуал ҳолатдир. Бу фикрни тасдиқловчи олимлар қоришиқ тилли асарларни муаллифга боғлайдилар. Уларнинг фикрича Онадўли диёрига ўғуз халқи оммавий кўчиб келган даврда уруш ва босқин сабабли сиёсий нотинчлик даври эди. Бу даврда адабий фаолиятлар амалга оширила олмади. XIII асрдан кейин минтақада барқарорлик таъминлангач адабий фаолиятлар жонланди. Бироқ илк адабий асарларни Ўра Осиёда таълим олган, асл тиллари ўғузча бўлмаган олим, адиб ва шоирлар юзага келтирган. Шу сабабли улар ўз тилларининг (қарлук/қипчоқ) хусусиятларини ҳали яхши ўзлаштирмаган ўғузча хусусиятлар билан аралаш равишда қўлланганлар [Текин, 1973-1974:59-157].

Кейинги даврларда Юнус Эмро каби халқ тили билан куйловчи шоирларда Аҳмад Яссавий сезилса, Алишер Навоий билан бирга ўғузлар орасида ҳам Навоийга назира ёзувчи, ундан илҳом олиб ўғузча эмас айнан Навоий тилида асарлар ёзиш анъанаси ҳам юзага келди. Натижада ХВИ асрда Навоий асарларини ўғузлар томонидан янада осонроқ тушунилишини

таъминловчи «Абушқа» ва «Ал-луғатун навоийя вал-истишходотул-чиғатойя» деб номланувчи луғат юзага келди. Бу айни пайтда тарихда тўлиғича икки туркий тил орасида яратилган илк луғат бўлди [Качалин, 2011]. Навоий тилида шеър ёзиш ва луғат тайёрлаш анъанаси ўғузлар орасида XIX асргача сақланиб келди. Она тили ўғузча бўлган шоирлар ғазал, рубоий, мухаммас, тахмис, қитъа ҳатто, қасида ёзганлари маълум [бу ҳақда қаранг: Серткая, 1970, 1971, 1972, 1976, 2004; Чавушўғлу, 2011; Эркинов, 2017]. Қолаверса Фотих Султон Муҳаммаддан эътиборан жиддий даражада илм-фанга, адабиёт ва санъатга берилган эътибор шарқий минтақалардан Али Қушчи сингари олим, шоир, санъаткор каби маърифат эгаларининг Онадўлига келиб ижод қилгани кузатилган. Бу ҳолат аждоқларимиз яратган асарларнинг Европага етиб боришини ва таржима қилинишини тезлаштириб юборган.

Кўриниб турибдики, тарихнинг турли даврларида Онадўлида она юртдаги адабиётга эътибор юқори бўлган, шарқий ҳудудларда яшовчи туркий халқларнинг тилида ёзилган асарлар ўқилишда давом этган ва у ердаги илмий, маърифий, адабий жараёнлар кузатиб борилган. Бу ҳолат Шайбонийхонлар, кейинчалик хонликлар даврида нисбатан камайган бўлсада, бус-бутун узилиб қолмаган. Шу сабабли Усмонли давлати ҳукмрон бўлган минтақаларга аждоқларимиз томонидан яратилган туркий, форсий ва арабий ҳар хил соҳаларга оид асарларнинг нусхалари олиб келинган ёки шу ернинг ўзида кўчирилган. Натижада Туркия давлатида Ўрта Осиё минтақасида айнан мумтоз туркий тилда ёки бошқа тилларда яратилган асарларнинг кўп сонли нусхалари сақланади. Муҳими шундаки, буларнинг орасида баъзи кўлёзма асарлар давлат ҳукмдорлари томонидан Усмонли давлатига совға сифатида юборилган.

Кўқон адабий муҳитига тегишли Туркиядаги асарлар

Туркия ҳудудларида Кўқон адабий муҳитига тегишли қуйидаги асарларни зикр этиб ўтиш мумкин:

1) Амир Умархон томонидан Усмонли султони Маҳмуд ИИ учун юборилган «Муҳаббатнома» тўплами.

2) Истанбул университетида сақланувчи Фузулий ва Амирий девони нусхаси.

3) Отатурк кутубхонасида сақланувчи «Мажмуаи шуаро» нусхаси.

Айтиш мумкинки, уч асар Усмонли давлатининг пойтахти бўлган Истанбулда сақланади. «Муҳаббатнома» ва «Амирий девони» нусхалари даставвал Усмонли давлатининг Юлдуз саройида сақланган. Демак саройга Кўқон хонлиги томонидан юборилган. Кейинчалик Отатуркнинг буйруғи билан Юлдуз саройида сақланувчи кўлёзма асарлар Истанбул университетининг нодир асарлар кутубхонасига кўчирилган. Шу сабабли ҳозирда шу кутубхонада сақланмоқда. Қуйида ҳар бир асар ҳақида баъзи мулоҳазалар билдирилмоқда.

«Муҳаббатнома» тўплами

1819- йилда Қўқон хони Амир Умархон ўз даврининг обрў-эътиборли уламосидан бири бўлган Саййид Мир Қурбон Охунд бошчилигидаги гуруҳни Усмонли давлатига элчи сифатида юборгани маълум. Ушбу элчилик хайъати ўзи билан усмонли султониغا бир қатор совға-салом олиб келган. Уларнинг орасида Ўрта Осиё ва Кичик Осиё алоқаларининг энг ёрқин санъат ва маданият меросларидан бири бўлган «Муҳаббатнома» тўплами бор эди. Ушбу тўплам ҳозирда Истанбул университетининг нодир асарлар кутубхонасида ТҮ5452 рақами остида сақланади. Тўплам ҳақида илк илмий маълумот Миён Бузрук Солиҳов томонидан 1930- йилда берилган. Кейинчалик А. Левенд, А. Қаюмов, Ҳ. Болтабоев, А. Эркинов, О. Жўрабоев каби олимлар алоҳида тадқиқотлар олиб борган¹.

Китоб ўлчови 48,6 х 27 см, матн ўлчови эса 36,4 х16,6 см. Настаълик ёзуви билан ёзилган ушбу тўпламдан жой олган ҳар бир асарнинг бошланғич қисми тазҳиб билан безалган саҳифадан бошланади. Тўпламда 496 варақдан иборат бўлиб, китобнинг турли қисмларида ҳаммаси бўлиб 18 варақ бўш қолдирилган. Жадвал ичига олинган матнда 21 сатр ёзув бор, хошияларга эса 28 сатр матн ёзилган.

¹ Бу тадқиқотлардан баъзиларининг библиографияси куйида келтирилмоқда:
 Миён Бузрук Солиҳов. Орта Осиё ўзбек адабиёти тарихига умумий қараш. 1-қисм. – Тошкент, 1930. 59-60-бетлар.;
 А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. – Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 36- б.;
 Ҳ.Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адолат, 2004. 59-65-б.;
 А. С. Левенд. Тўрқие Китаплариндаки Неваи Язмалари. // Тўрқ Дили Араштрмалари Йиллиғи — Беллетен 6. Анқара, 1958. 147-150- б.;
 А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009. №4. 20-22-б.;
 О. Жўрабоев О. «Ҳазойин-ул-маоний»нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари” // Адабиёт кўзгуси. №12, Тошкент, 2011, 10-17-б.;
 О. Жўрабоев. «Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари» // «Алишер Навоий ва ХХИ аср» мавзуидаги республика илмий-назарий анжумани. Тошкент, 2016, 34-35-б. ;
 О. Жўрабоев. Матннинг матноности сирлари. Тошкент: Тамаддун, 2017, 46-56- б.;
 А. Эркинов. “Умархон туздирган «Муҳаббатнома» тарихий манба сифатида” // Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. Тошкент, 2009, 217-223-б.;
 А. Эркинов. «Ноёб қўлёзма изидан» // Мозийдан садо. 4 (44), 2009, 20-21-б.;
 А. Эркинов. «Амир Умархон тухфаси» // Жаҳон адабиёти. №3 (178), 2012, 162-168- б.;
 Эркинов А. «Ҳазойин ул-маоний»га эга «Муҳаббатнома» тўплами Огаҳ Сирри Левенд тавсифида” // «Алишер Навоий ва ХХИ аср» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент, 2018, 378-382-б.;
 А. Эркинов. «Рукопись на службе геополитики Кокандского ханства: Мухаббат-нама как дипломатический подарок ЪУмар-хана (1810–1822). османскому султану Махмуду ИИ (1808–1839)». // Тезисы Санкт-Петербург. Восточный факультет СПбГУ. ХХВИИ Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки «Локальное наследие и глобальная перспектива» «Традиционализм» и «революционизм» на Востоке. 24–26 апреля 2013. С.109-110.

«Муҳаббатнома» тўпламида Алишер Навоийнинг «Хазойинул-маоний» куллиёти, Амирий девони, Лутфий девони, Фузулий девони жой олган бўлиб, сўнгги қисмига «Хотима» илова қилинган. 493а саҳифасида Фузулийнинг «Шикоятнома»сидан 6 байт берилган, 496б саҳифасида эса тўплам котибларининг хуснихаттидан бошқача услубда нақшбандия тариқатига кўра кишининг Аллоҳдан ўз хожатларини тилашидан олдин ўқиши керак бўлган дуо ва суралар, уларнинг сони, кимга бағишланиши кераклиги форс тилида ёзилган.

Тўплам ҳижрий 1234- (милодий 1818-19) йилда тамомланган. Қизик томони, 492б саҳифасида келтирилган Фазлийнинг қуйидаги тарих китъасида ўтган «вафо» ва «хатмун-навоий» сўзларидан 1234 эмас, 1235 сони келиб чиқмоқда:

*Биҳамдиллāх-ки сār-тā-сār язīлдī
Навāийниū кālāmī дилкūšāsī
Бу девāн хатмī тārīхиндā Фазлий
Вафā бирлā деди хатмун-Навāий*

Китоб Навоийнинг «Бадоеул-бидоя» учун ёзган дебочаси билан бошланади. Бироқ дебочанинг охириги қисмлари бошқа нусхалардан фарқлироқ. Шоирнинг илтимослари сифатида ўрин олган сўнгги 4 рубоий орасига бироз ўғузчалаштирилган матн киритилган. 2- рубоийдан кейин ўрин олган ушбу матн транскрипцияси қуйидагича:

(11) “Пас бу муқаддимātī шариф маҳмидātī мунифдин (12) маълум олīндī-ким бу абйātī паришāн баъзīсī сīғар санīда ва бархийси ъунфувāнī шабāбда (13) ва баъзīсī замāнī кўхīлātдā ва бархийси авқātī шайбда айтīлмīш ўсўн тартиб верўрдā (14) Амīр Хусрав Дехлāвий тартīбидā-ким “Тухфатус-сīғар” ва «ЪАйнул-кāmāl» ва “Васатул-ҳайāt” ва «Бақīйятул-Нақийя» (15) тўрт девāнīна тасмия қīлīпдур, татаббуъīн айлāп ол девāне-ки аввалгī ҳамдī (16) кāфиясīнда дāl ҳарфи илā ибтидā олīндī «Ўарāйибус-сīғар» ва иккинчи девāн-ки анī (17) аввалгī ҳамдīнда ҳām шул ҳарфи мазкўр мастўрдур. Аммā бу иккиси тафриқасī будур-ким (18) «Ўарāйибус-сīғар»нī аввал матлаъī *ашрақат мин ъакси шамсил-каъси анвāрул-худā* эрмиш ва соғусī (19) ким «Навāдируш-шабāб» ат қоюлмīш маълаъī *зиҳи зухīрī жамālīū қуяш кāби пайдāдур*. (20) Ва ўсўнчи девāн-ким «Бадāеул-васāйит» мусаммā олунмīшдур. Аввалгī ҳамдīнда вāv ҳарфи язīлмīшдур (21) ким маълаъī бул эрмиш: *эй навбахāрī 'ārīzīū субҳīға жāн-парвар ҳавā*. Ва тўртўнчи девāн-ким (22) «Фавāйидул-кибār» аталмīшдур, аввалгī ҳамдīн ибтидāйī кāфиясīн нўн ҳарфи илā эътибār (23) олīндī. Аммā маълаъī будур-ким *эй етти манзар тарҳīға меъмāрī сунъудīн бинā*.”

Дебоча аслида «Бадоеул-бидоя» девонига тегишли бўлишига қарамай «Хазойинул-маоний» девонлари ҳақида маълумот берилмоқда. Яна бир муҳим томони, дебочаларнинг бошқа нусхаларида биз ушбу қисмни учратмадик. Унда айтилишича Навоий ҳаётининг турли босқичларида ёзилган

байтлар Хусрав Дехлавийнинг тўрт девонига татаббу тарзида юзага келган. Қолаверса, «Хазойинул-маоний»дан ўрин олган ҳар бир девоннинг илк ғазалининг қофияси қайси ҳарф асосига қурилгани кўрсатилган. Айтилишича «Ғаройибус-сиғар»нинг ҳам, «Наводируш-шабоб»нинг ҳам илк ғазалидаги қофияси *дол* ҳарфи билан бошланган, фақат бошқа-бошқа ғазаллар экани матланинг илк мисраси орқали ажратиб берилган. «Бадоеъул-васат»нинг илк ғазалидаги қофия *вов*, «Фавойидул-кибар»да эса нун билан бошлангани қайд этилган. Мумтоз адабиётда мураттаб девон тузишда шунчаки алиф билан тугаган сўзлар асосида ғазалларга тартиб берилмаган кўринади. Сўнгги ҳарфлардан олдинги ҳарфлар ҳам қофияда роль ўйнагани англашилмоқда. Дебочага илова қилинган ушбу қисмнинг энг аҳамиятли томони унинг ўғузчалаштирилган ҳолда берилганидир. Мисол учун *бермак* феъли сўз бошида *вов* ҳарфи билан *вермак* шаклида ёзилган, матнда *болмақ* феъли бирор марта ишлатилмаган, доим *олмақ* феъли кўлланилган. Қолаверса *-миш/миш(дур)* кўшимчаси билан узоқ ўтган замон ясадиши ҳам ўғузча хусусият. Демак ушбу қисм «Муҳаббатнома»нинг айнан Усмонли давлатига юборилаётгани сабабли ўғуз тилига мосланган ҳолда кўшиб кўйилган.

«Муҳаббатнома»дан ўрин олган Навоий девонларини тўлиғича «Хазойинул-маоний» шаклида берилмаган, унда ўзига хос танланган кўринади. Мисол учун тўпламдаги «Ғаройибус-сиғар»да луғз, муаммо, туюғ ва фардлар бор, шунингдек, 96 ғазал «Наводируш-шабоб»дан, 62 та «Бадоеъул-васат»дан, 45 та «Фавойидул-кибар»дан олинган. Бундай ҳолат тўпламдаги бошқа Навоий девонларида ҳам учрайди. Жами тўрт девонда 2529 ғазал, 4 мустаод, 10 мухаммас, 5 мусаддас, 1 мусамман, 4 таржиъбанд, 1 маснавий, 1 соқийнома, 1 таркиббанд, 138 китъа, 1 қасида, 88 муаммо, 77 рубоий, 10 луғз, 9 туюғ, 49 фард бор. Булардан баъзилари турли жойларда такроран берилган.

Тўпламнинг кейинги қисмларида навбати билан Амирий, Лутфий ва Фузулий девони жой олган. Амирий ва Фузулий девонининг дебочалари ҳам бор. Шу ўринда Фузулий девони ҳақида икки оғиз сўз. Тўпламдаги Фузулий девони дебочаси бир мунча қисқартирилган ҳолда кўчирилган. Айниқса арабча шеърлар қисқартирилган, баъзан тушиб қолган. Хотимадаги шеърдан маълум бўлишича Фузулий девонини Турсун Муҳаммад исмли котиб кўчирган. Маълумки, Фузулийнинг шеърларида Ўрта Осиё мумтоз адабиёти асарларининг тил хусусиятлари кўрилсада, ўғуз тили асосида ёзилган. Мисол учун унинг туркий девони нусхаларида *маъна* шакли ҳам *баъна* шакли ҳам учрайди. Бунда нусханинг қаерда кўчирилгани аҳамият касб этади. Турсун Муҳаммад «Муҳаббатнома»даги Фузулий девонини кўчиришда бу хусусда асосан Усмонли ҳудудида ишлатилувчи *баъна* шаклини афзал кўрган. Умуман олганда нусхани кўчиришда ўғузча шакллар берилган бўлишига қарамай баъзи ҳолларда котиб ўз тилининг ёзув, фонетик ва морфологик хусусиятларини ҳам акс эттирган, яъни бу ҳолатларда Фузулий тилини Ўрта Осиё мумтоз туркий тилига айлантирган. Мисол учун:

1) Ўғуз матнларида одатда ҳаракат қўйилгани сабабли, туркий сўзларнинг унли товушлари ҳар доим ҳам ҳарф билан кўрсатилавермайди. Натижада унли товушларни кўп ҳолатда ёзмалик аънанаси юзага келган. Бироқ Фузулий девонининг ушбу нусхасида мумтоз туркий асарларда бўлганидек туркий сўзларнинг барча унли товушлари асосан ҳарф билан кўрсатилган.

2) Ўғузлар туркий сўзлардаги /с/ товушини йўғон қаторли сўзларда *cod* (ص) билан, ингичка қаторли *син* (س) билан ёзувда кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда *син* (س) ҳарфи (*солмоқ, сўрмоқ* сингари) йўғон қаторли сўзларда ишлатилмайди. Бироқ бу нусхада бундай сўзларда баъзи ўринларда *син* ҳарфи ҳам ишлатилган. Масалан: *шалмиш* *صالمش* (451б/ҳошия:8) ~ *салди* *سالدی* (484а/9), *шордум* *صوردوم* (468а/7) ~ *сормазсін* *سورمزسین* (466б/15), *савурдум* *ساوردوم* (468а/9), *саҳла* *ساخلا* (456б/20), *суя* *سویه* (484а/14), *сінмадин* *سینمادین* (466б/19).

3) Ўғузча асарларда /η/ (нг) товуши одатда *коф* (ك) ҳарфининг ўзи билан берилган. Масалан, 1- шахс бирлик кишилиқ олмошининг жўналиш келишиги олган ҳолати *ба* (*ба*) шаклида ёзилади. Бироқ «Муҳаббатнома»даги Фузулий девонида /η/ товуши мумтоз адабиётимиз асарларида бўлгани каби *нун+коф* (نک) билан кўрсатилган (аслида *n+k* шаклида ёзиш уйғур ёзуви аънанаси асосида юзага келган). Мисол учун: *санка* *ساڭا* (450б/9), *банка* *باڭا* (451а/21), *анка* *اڭا* (453б/1), *фақринк* *فقرینک* (457а/15), *лаълиш* *لاعلیش* (453а/21), *еши* *هشی* (477а/8), *беңзәдирсин* *بهڭزديرسين* (456б/ҳошия:1), *қойонк* *قويونک* (472б/14).

4) Маълумки туркий тильдаги сўз боши /т/ товуши ўғузларда /д/га айланади. Ёзувда бу ҳолат асосан йўғон қаторли сўзларда *то* (ط) ҳарфи билан, баъзан эса *дол* (د) ҳарфи билан кўрсатилган. Қизиқ томони, «Муҳаббатнома»даги Фузулий девонида *то* (ط) ҳарфи туркий сўзлар учун ишлатилмаган, асосан *дол* ҳарфи билан ифода этилган. Шунга қарамай *те* (ت) билан ёзилган ўринлар ҳам талайгина. Айни сўз турли жойларда икки хил ёзилган ҳолатлар ҳам бор. Масалан: *дофрағ* *دفراغ* (469а/7) ~ *туфрағи* *توفرغی* (469а/11), *дөкди* *دوكدی* (469б/16) ~ *төкди* *توكدی* (456б/2) ~ *төкдйкқә* *توكلدكجه* (459б/12), *дүтдйш* *دوتدينش* (477а/5) ~ *түтүшдйм* *توتوشدم* (475а/21), *тоқунса* *توقونسه* (468б/9).

5) Туркий тильда сўз ичидаги қ товуши ўғузларнинг бир қисмида (айниқса, Озарбайжонликларда) *х* товушига айланади. Фузулий девонининг ушбу нусхасида ҳам асосан *қоф* билан ёзилган бўлишига қарамай, *х* товушига ўзгарган ўрнаклар ҳам бор: *қіқар* (474а/14) ~ *қіхінжа* (478б/9), *бақмаз* (475а/6) ~ *бахаркен* (480б/18), *ахсайди* (474а/7), *ёх* (478б/11), *сахлар* (478б/10).

б) *олмақ* феълининг баъзан ўғузча бўлмаган шакли, сўз бошида *б* товуши билан ёзилган ўрнаклари бор: *болур* (456а/17), *мāхир болса* (460а/4) [Болтабаев, 2021: 121].

«Муҳаббатнома»да жами 7 девон ўрин олишига қарамай хотима қисмида 6 дафтар сифатида тайёрлангани таъкидланган:

Амир амри билä бу альти дафтар

Тамām олғунса хизмат қилди меҳтар

Фузулий ва Амирий девони нусхаси

Истанбул университетининг нодир асарлар кутубхонасида Амирий девонининг яна бир нусхаси бор. Фузулий девони билан айна китоб ичида жойлашган ушбу қўлёзма ТҲ 2850 рақами остида сақланади. Жами 284 варақ бўлиб, китоб ўлчови 21,2 x 15,3 см. Фузулий девонида одатда ҳар саҳифада 14 сатр бор бўлса, Амирий девони жойлашган қисмда одатда 18 қатор. Настаълик ёзуви билан кўчирилган матнлар жадвал ичига олинмаган. Фузулий девони жойлашган қисмда баъзи саҳифаларда ҳошияга ҳам матн кўчирилган.

Қўлёзманинг 1а саҳифасида Истанбул университетининг муҳри бор. «Мажмуаи давовин» сўзлари ёзилиб, кейинчалик устига чизиб қўйилган. Ингичка қалам билан «Девони Фузулий» деб ёзилгач, остига унинг 55-варақдан бошланиши ҳақида қайд тушилган. Унинг остига эса «бу мажмуанинг ҳайъати мумумияси тадқиқ эдилмишидир» деб қалам билан ёзиб қўйилган.

2а саҳифасидан эътиборан форс тилида ёзилган Саъдийнинг «Гулистон» асарининг дебوحаси берилган. Бироқ бош қисми тўлиқ эмас, чунки бошидан бир саҳифа тушиб қолган. Қизиғи шундаки, бу ерда кўплаб форсча сўзларнинг остига ёки устига усмонли туркийси билан маънолари ёзилган, баъзан эса бирикма шаклида таржима қилинган. 8а саҳифасидан бошлаб «Ҳофиз девони» ўрин олган. Бу ерда ҳам бир неча саҳифа тушиб қолган. Чунки айнан шу қисм таъмирланган, ғазаллар ҳам *m* ҳарфига битилган ғазаллар билан бошланади.

56а саҳифасидан Фузулий девони берилган. Бу ерда ҳам бошидан бир неча саҳифа тушиб қолган. *Эй олуп мийрāj бурҳāнī улувви шāн сажа* мисрали наът ғазали билан бошланган. Бу қисм юқоридаги қисмлардан кўра бошқа киши томонидан кўчирилган, қоғозлари ҳам бошқача. Демак тўплам бир неча қўлёзми жамлаш орқали юзага келганга ўхшайди. 119б саҳифасигача нўхат ранг қоғоз ишлатилган бўлса, 120а саҳифасидан бошлаб мовий рангдаги қоғоз ишлатилган. 156а саҳифасидан Фузулийнинг тавҳид қасидалари бошланган. Фузулий девонининг ушбу нусхасида «Муҳаббатнома»дан кўра ўгузчанинг тил хусусиятлари тўлароқ акс этган.

164а саҳифасига қалам билан кейинчалик «Девони Амир» ёзилган, юқорисига эса усмонли туркийси билан «192инси саҳифедеки фарсī газелин сон ики бейти шайрин хўвиетини ишарет этмектедир», «Хўқанд амири Умархон» қайди тушилган. Шу ерга «Тадқиқ эдилмишдур 14 теммуз 1932» муҳри босилган. Айна шаклдаги муҳр ва ёзувлар «Муҳаббатнома» тўпламидаги Амирий девонининг илк саҳифасида ҳам бор. ТҲ 2850 рақамли қўлёзмада фарқли ўлароқ дебоча матни йўқ. Амирий девони тўпламининг 284б саҳифасигача давом этган. Девон

Аввал бенāми Хāлиқу зул-жуду вал-ъатā

Бир мийшт хāки тийрадīн āдам қилур бинā

байти билан бошланиб,

Мāҳсиймāлар ара хуршид-сен 'āлий-жанāб

Меҳр рухсари малаҳат маҳриқиди афтāб
байти билан тугайди.

Амирий девонининг ушбу нусхасида жами 490 шеър бор бўлиб, буларнинг 326 таси туркий (1 ғазал туркий ва форсий аралаш), 164 шеър эса форсийда битилган. [Кўктекин, 2007: 7].

Тўпламнинг 285а саҳифасида пайғамбаримиз ўқиган бир дуо араб тилида, унинг остида усмонли туркийси билан тиббиёт китобидан парча, 286а-б саҳифаларида эса Зотийнинг усмонли туркийси шеърлари ўрин олган.

Ушбу тўплам бўйича Туркияда икки матншунослик тадқиқоти амалга оширилган. Йилдиз Кўжасавашнинг шу нусха асосида Амирий девонининг транскрипцияли матнини амалга оширган [Кўжасаваш, 2003]. «Муҳаббатнома»даги ва ушбу тўпламдаги Амирий девони нусхалари асосида танқидий матн Казим Кўктекин томонидан нашр қилинган [Кўктекин, 2007]. Бирок ҳар икки нашрда ҳам Амирий девони «Юсуф Амирий девони» номи билан нашр этилган. Аслида 1881- йил Истанбулда Амирий девонининг илк тош босма нашри амалга оширилган эди. Ускудардаги ўзбеклар таккаси (хонақоҳи) шайхи бўлган Сулаймон Эфенди юқорида кўрсатиб ўтилган Амирий девонининг нусхалари асосида араб ҳарфли нашрни «Китоби девони Амир, Мажмуатуш-шуаройи Осийи Вусто» номи билан чоп эттиради. 1898 йилда эса иккинчи марта нашр этилади. Ундан кейин эса Мустафа Танч томонидан магистрлик диссертацияси тайёрланган [Танч, 1994].

«Мажмуаи шуаро» нусхаси

Кўқонда яшаб ижод этган шоирлар шеърларидан «Мажмуаи шуаро» («Мажмуаи шоирон») асари 1821- йилда тузилган. Кўплаб тадқиқотларда ушбу асар тазкира сифатида кўрилар экан, Й. Экман уни антология деб атаса [Экман, 2011: 218], А. Эркинов баёз сифатида баҳолайди [Эркинов, 2011: 23]. Маҳмуд Ҳасаний асар ҳақидаги нашрида унинг Фазлий томонидан тузилганини, Фазлийнинг ўзи асар ичида унинг номини тўлиқ айтавермай «нусха» деб кетганини қайд этади [Фазлий, 2018: 4].

Немис олими Г. Ҳофман машҳур тадқиқотида Амир Умархон ҳақида тўхталиб ўтади. Шунингдек Амирийнинг Тошкент, Истанбул ва Берлиндаги нусхаларини кўрсатади, ҳатто «Мажмуатуш-шуаро»да ва бошқа баёз нусхаларидаги Амирий шеърлари жой олган саҳифа рақамларигача кўрсатади [Ҳофман, 1969: 87-92].

Истанбул шаҳар ҳокимиятига қарашли Отатурк кутубхонасида МС-ЙЗ-055 рақами остида «Мажмуаи шуаро»нинг бир нусхаси сақланади. Бу нусха турк маърифатпарвар ва тарихчи олим Муаллим Жавдатнинг шахсий кутубхонасида бўлган, ҳозирда унинг номи билан юритилаётган коллекцияда сақланади. Қўлёзма 238 вароқдан иборат бўлиб, китоб ҳажми 25 x 15 см, матн ҳажми эса 17 x 9 см. Ҳар бир саҳифада 15 сатр матн бор. Пойгирлари ёзилган. Настаълиқ хати билан кўчирилган матн қора сиёҳ билан, сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Нусхани Муҳаммад

Алихўжа Хоксор томонидан ҳижрий 1249- йилда (1833-34) кўчирилган. Муҳаммад Алихўжа Хоксор китоб сўнгида бу китобни 236 варақ сифатида тайёрлаганини, ҳафтанинг душанба куни тугаллаганини қайд этади.

Муқованинг орқа томонига усмонли туркийси билан «Хўқанд шуароси осоридан мунтахаб Мажмуаи ашъор» деб ёзиб қўйилган. Унинг тагидан эса «туркча парчалар» деб ёзилиб, қайси саҳифада туркий шеърлар борлиги кўрсатиб ўтилган. 1а саҳифасида бир ҳадиси шариф, дуо ва турли шакллар бор. 1б саҳифасидаги муқаддима қисми билан бошланади, «Султон Умар» исмига ёзилган муаммо билан тугайди. Нусханинг 8а-40б саҳифалари орасида қасидалар жойлашган. 40б саҳифасидан кейин ғазаллар бошланади. 232а-236а саҳифалари оралиғида рубоийлар бор, 236б саҳифасидан кейин эса муаммолар билан давом этган.

«Мажмуаи шуаро»нинг ушбу нусхаси қандай қилиб Усмонли давлатига келгани, у Муаллим Жавдатнинг қўлига қачон ва қандай тушгани ҳақида маълумот топа олмадик. Нусха соҳа мутахассислари томонидан тадқиқотларга жалб этилиши ва асарнинг бошқа нусхалари билан қиёсий ўрганилиши Кўқон адабий муҳити тадқиқотларга ижобий ҳисса қўшиши табиий.

Адабиётлар:

Arat, R.R. (1987). Makaleler. C. I. (Nashrga tayyorlovchi. Osman F. Sertkaya). – Anqara: TKAЕ nashriyoti.

Boltabayev, S. “Emir Ömer Han’ın Sultan II. Mahmud’a Gönderdiği Muhabbetname Mecmuası Hakkında.” // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, № 98, 2021, 107-130- b.

Chavusho’g’lu, M. “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar.” // Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları jurnali, № 8, 2011, 23-35- b.

Efendi, S. Kitobi Devoni Amir Majmuatush-shuaroi Osiyoyi Vusto. – Istanbul, 1881.

Ekman, Y. “Çağatay Edebiyatının Son Devri.” Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. – İstanbul: TDK nashriyoti, 2001. 208-243- b.

Erkinov A. “Alisher Navoy asarlarining usmonli turklar madaniy muhitida tutgan o’rni (manbashunoslik materiallari asosida)” // Navoiy ijodi va qiyosiy tahlil masalari (ilmiy maqolalar to’plami). Mas’ul muharrir M.Muhiddinov. Toshkent: “Tamaddun”, 2017, 55-65-b.

Erkinov A. “Temuriylar – Qo’qon xonligi sulolaviy legitimatsiyasi uchun model sifatida (XIX-XX asr boshi saroy bayozlari misolida)” // Sharqshunoslik. № 15, 2011, 20-33- b.

Fazliy A. N. Majmuai shoiron. Nashrga tayyorlovchi: M. Hasaniy. – Toshkent: O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti, 2018.

Hofman, H. F. “Amir, Muhammad Umar Han” // Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey, Section III, Part I, Vol. 2: A-C, Utrecht, 1969, 87-92- b.

- Jo'raboev, O. Matnning matnosti sirlari. – Toshkent: Tamaddun, 2017.
- Ko'jasavash, Y. Yusuf Emîrî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım. – İstanbul: Chantay nashriyoti, 2003.
- Ko'ktekin, K. Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım. –Erzurum: Fenomen nashriyoti, 2007.
- Sertkaya, O. F. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I.” // İstanbul universiteti turk tili va adabiyoti jurnali, № 18, İstanbul, 1970, 133-138- b.
- Sertkaya, O. F. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II.” // İstanbul universiteti turk tili va adabiyoti jurnali, № 19, İstanbul, 1971, 171-184- b.
- Sertkaya, O. F. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I.” // İstanbul universiteti turk tili va adabiyoti jurnali, № 20, İstanbul, 1972, 157-184- b.
- Sertkaya, O. F. “Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV.” // İstanbul universiteti turk tili va adabiyoti jurnali, № 22, İstanbul, 1976, 169-189- b.
- Sertkaya, O. F. “Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevâyî Tarzı ve Nevâyî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler.” Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-25 Eylül 2001, Anqara, 2004, TDK nashriyoti, 129-140- b.
- Tanch, M. Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin. – Van: Yuzunji yil universiteti Ijtimoiy fanlar instituti, magistratura dissertatsiyasi, 1994.
1. Tekin Sh. “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olğa-bolğa’ Sorunu”. TDAY Belleten, 1973-1974. Anqara: TDK nashriyoti. 59-157- b.

Босишга рухсат этилди 25.05.2022. Бичими 1/16. Шартли 7,5 б.т.
100 нусхада, оригинал-макет асосида босилди.
Буюртма №_____ Баҳоси келишилган нархда.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг
кичик босмаҳонасида босилди.
Тошкент, Амир Темур кўчаси, 20.